

დაკრეფილი დოკუმენტი

კოლონელი ტყვეების გადღი შესვლა
ქუთაისის განაკვი (1945-1947)

დარიუზ როგუტი

**კოლონელი ტყვეების გადისსსკ
ქუთაისის განაკუბი (1945-1947)**

პოლონეთის
რესპუბლიკის საელჩო
თბილისში

გამომცემლობა
„მნიგნობარი“

PLASTICS®
პლასტიკის საქართველო

მეცნიერ-რედაქტორი:
ჰაბილიტირებული დოქტორი მარიუშ მაშკევიჩი

თარგმანი:
მაქსიმ დომუხოვსკი

რედაქტირება:
რუსუდან კიკალეიშვილი-დომუხოვსკა

კორექტირება:
მანანა მიხაილოვა

- © დარიუშ როგუტი, 2019
- © პოლონეთის რესპუბლიკის საელჩო თბილისში, 2019
- © მნიგნობარი, 2019

ISBN 978-9941-485-02-2

ამ ორენოვანი, პოლონურ-ქართულ ვერსიად წარმოდგენილი, ბროშურის მთავარი მიზანი არის, II მსოფლიო ომის დასრულებისთანავე, ქუთაისში, შინსახკომის ფილტრაციულ ბანაკში მოთავსებული პოლონელი პატიმრების ბედის გახსენება. იმერეთის რეგიონის დედაქალაქის, ქუთაისის, ბევრმა თანამედროვე მცხოვრებმა შეიძლება არცკი იცის, რომ დამნაშავე საბჭოთა სისტემა ახორციელებდა პოლონელების არა მხოლოდ გენოციდს (დეპორტაცია, გადასახლება, მასობრივი დევნა და მკვლელობები 1937 – 1938 წლებში და ასევე ხოცვა-ჟლეტა კატინში 1940 წელს), არამედ ცდილობდა, აბუჩად აეგდო და დაემცივებინა ისინი, წაეშალა პოლონელი გმირების ხსოვნა. ქუთაისის ბანაკში პატიმრობაში ჰყავდათ ძირითადად სამხედრო ტყვეები - გერმანელები, ნაცისტები და მათი კოლაბორანტები. მათთან პოლონელების მოთავსება დამცირების კიდევ ერთი დამატებითი ელემენტი იყო. სსრკ მოქალაქეების თვალში მათი, როგორც ფაშისტების წარმოდგენა, მათი ვინც ომში დამარცხებისთვის თანაგრძნობას არ იმსახურებდა. სინამდვილეში კი პოლონელი პატიმრების უმეტესობა ვილნიუსის მხარედან იყვნენ, პატრიოტები და გმირები, რომლებიც 1944 წლის ივლისში იბრძოდნენ გერმანელი ოკუპანტების წინააღმდეგ - უმთავრესად, როგორც იატაკქვეშა სამამულო არმიის ჯარისკაცები. ისინი იყვნენ ე.წ. ოპერაცია „ქარიშხალი“ და „ოსტრა ბრამა“-ს მონაწილენი, ანუ ანტიჰიტლერული აჯანყების, რომლის მიზანი იყო - ისევე, როგორც უფრო გვიანდელი ვარშავის აჯანყების - ქალაქისა და რეგიონის გათავისუფლება ოკუპაციისაგან მანამდე, სანამ იქ წითელი არმია შევიდოდა. სტალინისთვის - როგორც ოპერაცია „ქარიშხალი“, ისევე ვარშავის აჯანყება (1944 წლის ივლისი - აგვისტო) არახელსაყრელი პოლიტიკური ფაქტი იყო. სამამულო არმია, რომლისადმი დამოკიდებულება მანამდე ისეთი იყო, როგორც ანტიჰიტლერული კოალიციის მოკავშირისადმი, არახელსაყრელ და არასასურველ პარტნიორად იქცა ნამგალი და უროს ნიშნაინი ე.წ. გამათავისუფლებლებისთვის. სტალინი იმ დროს უკვე სხვა გეგმას ახორციელებდა - მისი კონტროლის ქვეშ მყოფი ხელისუფლების არჩევა და საბჭოთა შეიარაღებული ძალების შემადგენლობაში შემავალი პოლონური არმიის შექმნა.

ამიტომ, ვილნიუსის მხარის პოლონელ გმირებს მოექცნენ, როგორც მტრებს, ისევე, როგორც ჰიტლერელებს. განსაკუთრებით თვალში საცემია ქუთაისის ბანაკში გარდაცვლილი ახალგაზრდა ვილნიუსელი სტუდენტი მედიკოსის, არტურ რიხტერის მაგალითი, რომელმაც 1944 წლის 13 ივლისს ვილნიუსზე გადმომყურე გედიმინასის კოშკის თავზე პოლონეთის ეროვნული დროშა აღმართა და ასე ჩაიწერა პოლონეთის ისტორიაში. სამამულო არმიის ახალგაზრდების მასი-

ური დაპატიმრებების შედეგად რიხტერი ქუთაისის ბანაკში მოხვდა და აქ გარდაიცვალა ავადმყოფობისა და ილაჯგამწყვეტი შრომისაგან. მისი ძვლები ქართულ მიწაში განისვენებს, სადღაც მინდორში, ქალაქის ცენტრიდან მოშორებით, ტერიტორიაზე, რომელიც ოდესღაც ოდესღაც სატვირთო მანქანების მშენებელ ქარხანა „კოლხეთს“ ეკუთვნოდა.

წინამდებარე ტექსტის მიზანია, განმარტოს, რატომ არის ეს ყოველივე ჩვენთვის ასე მნიშვნელოვანი, რომ ღირსეული და თვალსაჩინო ფორმით გამოყარდეს ხსოვნა იმ პოლონელების, რომლებმაც ვერ გაუძლეს ბანაკის კატორღას და სამუდამოდ დარჩნენ ქართულ მიწაში.

ინფორმაციის ასეთი მიწოდება, განსაკუთრებით ქუთაისლებისთვის - შეუძლებელი იქნებოდა, რომ არა დოქტორ დარიუშ როგუტის (ეროვნული მემსიერების ინსტიტუტის ლოდის განყოფილების დირექტორი) ნაშრომი. მან მემსიერების ნაფლეთებიდან და არქივებში აქა-იქ შემორჩენილი ნაკვალევიდან მისხალ- მისხალ შეაგროვა ინფორმაცია იმის შესახებ, თუ რა ხდებოდა 1945 – 1947 წლებში, შინსახკომის ქუთაისის ფილტრაციულ ბანაკში. ეს ტექსტი უფრო ფართომშტაბიანი პუბლიკაციის ნაწილია, სათაურით: ვილნიუსის მხარის პოლონელები „სარატოვის ხაზის“ საბჭოთა ბანაკებში 1945 – 1949 (ტორუნი 2003). მსურს, გულითადი მადლობა მოვახსენო დოქ. როგუტს იმ განუული შრომისათვის, რომლის წყალობით, დოკუმენტირებულია ქართულ მიწაზე გაგზავნილი პოლონეთის გმირების ომის შემდგომი ბედი. ვაცნობიერებთ რა, ავტორთან ერთად, რომ ჩვენი ცოდნა მხოლოდ ნაწილობრივი და არასრულია, უაღრესად მადლობელი ვიქნებით თქვენს მიერ ნებისმიერი სხვა ტექსტისა თუ ჩვენების მოწოდებისთვის, რომელიც მნიშვნელოვანია პოლონეთის გმირების ხსოვნის სრულყოფისა და გაღრმავებისათვის.

*ჰაბ.დოქტორი მარიუშ მაშკევიჩი
პოლონეთის რესპუბლიკის ელჩი საქართველოში
თბილისი, თებერვალი 2019 წ.*

საკონტროლო-ფილტრაციული ბანაკი (სფბ) № 0331 ქუთაისში

12 ოქტომბერს 1945 წ. ყველა პოლონელი იელშანკადან გამოიყვანეს და სარატოვის მახლობლად რკინიგზის სადგურზე მიიყვანეს. ისინი საქმაოდ სუფთა სატვირთო ვაგონებში მოათავეს, რომლებშიც სართულიანი სანოლები იყო. ყველა ვაგონში 40 ადამიანი განათავეს. თავიდან ტრანსპორტს ბადრაგირებდა მხოლოდ რამდენიმე შსსკ-ს უმცროსი ოფიცერი. მათი მცირერიცხოვნება ოჯახთან დაბრუნების მოჩვენებით იმედს იძლეოდა.

ტრანსპორტი დაიძრა სამხრეთისკენ და როცა ასტრახანში ჩავიდა, ბადრაგი გააძლიერეს, რის გამოც გათავისუფლების უკვე აღარავის სჯეროდა. აქ პოლონელებს მისცეს წყალი, ორცხობილა, თევზი და თითო-თითო კოვზი შაქარი. შემდგომ მატარებლის მარშრუტი, პატარ-პატარა გაჩერებებით, გამოიყურებოდა ამგვარად: კიზლარი, გუდერმესი, ხასავეურტი, მახაჩკალა, დერბენტი, ბაქო, კიროვაბადი, რუსთავი, თბილისი, გორი, ქუთაისი - რომელიც განლაგებულია კოლხეთის დაბლობზე¹. მგზავრობას ერთ კვირაზე მეტი დრო დაჭირდა. 1945 წ. 20 ოქტომბერს ტრანსპორტი გაჩერდა სარკინიგზო სადგურზე. იქ პატიმრები გაამწყრივეს და ძლიერი გაძლიერებული ბადრაგით გადაიყვანეს გარდამავალ ქვებანაკში, რომელიც კარანტინის ფუნქციას ასრულებდა. ის 1945 წ. 30 ივლისის სსრკ შსსკ № 00911 ბრძანების საფუძველზე შედიოდა ქუთაისის საკონტროლო-ფილტრაციული ბანაკის (სფბ) № 0331 შემადგენლობაში² (იხ. რუქა N3).

რუქა 3. საქართველოს სსრ

1 ქალაქი ქუთაისი მდებარეობს საქართველოს დასავლეთ ნაწილში, მდინარე რიონზე, ე.წ. რიონის ველზე. XIX საუკუნის შუა წლებიდან წარმოადგენს პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების მნიშვნელოვან ცენტრს.

2 რუსეთის ფედერაციის სახელმწიფო არქივი (შემდეგ: რფსა), ფონდი 9401, ინვენტარი 1 ა, საქალაქი 179, ფურც. 174-175.

ეს ბანაკი შეიქმნა იმ პირებისთვის, ვინც გადიოდა „სპეცმემონებას“ (ფილტრაციას). ამავდროულად პატიმრებს ამუშავებდნენ მშენებლობებზე, რომელსაც აწარმოებდა შსსკ აეროდრომების მშენებლობების მთავარი სამმართველო (აეროდრომების მშენებლობის სამმართველო) ქუთაისში. კონტროლს ამის-ზე, საქართველოს სსრ-ში, 1945 წ. აწარმოებდა პოლკოვნიკი ოდიშარია, ხოლო მისი მოადგილე იყო ინჟინერ-პოლკოვნიკი შუკაკიძე³. სფზ № 0331-ის საბჭოს უფროსად დაინიშნა ვიცე-პოლკოვნიკი ივანე ოქროპირის-ძე კობეშავიძე, მანამდე აჭარის ასსრ-ს შინაგან საქმეთა სახალხო კომისრის მოადგილე⁴.

პოლონელების გარდა ქუთაისში იმყოფებოდნენ გერმანელების ტყვეობაში ჩავარდნილი რუსები - არც ისე იშვიათად ოფიცრის რანგში. მათ მთავარ და ძირითად „დანაშაულს“ სამშობლოს წინაშე ტყვედ ჩავარდნა წარმოადგენდა. ბევრი მათგანი მძიმედ იყო დაჭრილი მტერთან ბრძოლაში. გადმოცემით ვიცით, რომ ბანაკის ამ ჯგუფში მოხვდა რამდენიმე ვიცე-პოლკოვნიკი და პოლკოვნიკი, რომლებიც ომის დროს დაჯილდოებულები იყვნენ მამაცობისა და გამირობისთვის. ისინი ხშირად ჩამოჰყავდათ დაქანცულები, დახეულ შარველსა და ფეხსაცმელში. გადმოცემით, ზოგიერთი მათგანი ჩამოიყვანეს საფრანგეთიდან, სადაც გამაგრებების მშენებლობაზე ამუშავებდნენ ნორმანდიაში. შემდგომ ხდებოდა მათი ტრანსპორტირება, ხმელთაშუაზღვის გავლით, შავი ზღვის პორტბამდე და იქ:

„ნაპირზე გამოჩნდა საბჭოთა სამხედრო ორკესტრი. პორტში გემის შემოსვლის დროისთვის, ნაპირზე იმყოფება გენერალიტეტის დიდი ნაწილი და მცირეოდენი ჯარი. ორკესტრი უკრავდა საბჭოთა ჰიმნს, შემდგომ კი მხიარულ მელოდიებს. ღამით ვაგონის კარები დახურეს (...) ჩარაზეს ურდულით“⁵.

ამერიკულ ფორმებს, რომელიც გააჩნდათ და სხვა პირად ნივთებს ართმევდნენ მანამდე. 1946 წ პირველ ნახევრამდე უმეტესობამ დატოვა ბანაკი. ბევრმა, რიგითმა ჯარისკაცმა, ბადრაგად დაიწყო მუშაობა და პოლონელი პატიმრების ესკორტირება. მათი დიდი ნაწილი წარმოშობით იყო სამხრეთ კავკასიიდან, ყაზახეთიდან, უზბეკეთიდან, ტაჯიკეთიდან და სხვა რესპუბლიკებიდან.

საკონტროლო - ფილტრაციული ბანაკის სფზ 0331 დაქვემდებარებაში მყოფ ქვებანაკებში იმყოფებოდნენ ასევე რუსები, გენერალ ანდრეი ვლასოვის, ყოფილი ნაციონალისტური, ფორმირებიდან. დაყოფილები იყვნენ ნაწილებად და ბატალიონებად. პოლონელები დილით და საღამოს მათთან ერთად იდგნენ „შემონებაზე“⁶. პოლონელების გარდა ბანაკში იმყოფებოდნენ ლატვიელები, ეს-

3 იქვე, sygn. 8437-1-211, საქალაქე 218, ფურც. 3.

4 აჭარის ასსრ (დედაქალაქი ბათუმი) შეიქმნა 1921 წ. საქართველოს სსრ სამხრეთ დასავლეთ ნაწილში. 1991 წ. გამოაცხადა სუვერენიტეტი, მაგრამ დარჩა დამოუკიდებელი საქართველოს შემადგენლობაში.

5 L. Perepeczko. W łagrach..., გვ. 175.

6 როგორც გენ.-მაიორი შინკოვის ინფორმაციიდან ირკვევა, დასავლელი მოკავშირეების მიერ გადაცემული ნით.არმიის ყოფილი ჯარისკაცების ნაწილის, რომლებიც მსახურობდნენ ფაშისტურ ფორმირებებში, გავზავნა, 3000-ის ოდენობით, დაგეგმილი იყო ქუთაისში ქარხნის მშენებლობაზე, გენ.მაიორ შიტკოვის პატაკი 1945 წლის დეკემბერი. „ვლასოველების“, ასევე სფზ მყოფი ნით. არმიის ყოფილი ჯარისკაცების და რეპატრიანტების ბედის პრობლემა ამ ნაშრომის ფარგლებს სცილდება. უფრო ფართოდ იხ.: P. Polan, Żeńły dwch diktatur, Moskwa 1996; I.

ტონელები და ლიტუველები - ყოფილი ჯარისკაცები პროგრესული სამხედრო ფორმირებებიდან. ბევრი მათგანი ინტელიგენციის წარმომადგენელი იყო. მათ შორის იყვნენ ასევე ლატვიური წარმოშობის საბჭოთა მოქალაქეები, რომლებიც სხვადასხვა დანაშაულის ჩადენაში იყვნენ ეჭვმიტანილები. ლატვიელი ექიმი იან შმილგა პატრონობდა პოლონელებს. სიკვდილიანობის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი მაჩვენებელი ამ ჯგუფში იყო. პოლონელმა მონაწილემ - ექიმმა - სფზ 0331-ში 42 ეროვნება დაითვალა. შეიძლება ითქვას, რომ ამ ინფორმაციას ადასტურებს 1946 წ. ივლისში ჩატარებული პატიმრების აღწერა (იხ. ცხრილი 2).

**ცხრილი 2. სპეცკონტინგენტის ეროვნული შემადგენლობა
სფზ 0331-ში 1946 წ. 1 ივლისის მდგომარეობით**

ეროვნება	რაოდენობა	მთლიანის %
რუსი	1300	22,7
უკრაინელი	629	10,7
ბელორუსი	112	2,0
ქართველი	109	2,0
სომეხი	231	4,0
აზერბაიჯანელი	237	4,0
მოლდაველი	189	3,3
ფინელი და კარელიელი	2	0,0
ლატვიელი	743	12,7
ლიტუველი	135	2,3
ესტონელი	12	0,2
ყაზახი	200	3,4
თურქმენი	23	0,4
უზბეკი	228	3,9
ტაჯიკი	34	0,6
ყირგიზი	20	0,3
თათარი	140	2,4
ბაშკირი	13	0,2
ჩეჩენი	2	0,0

კალმიკი	1	0,0
ებრაელი	6	0,1
სსრკ-ს სხვა ეროვნებები	213	3,6
პოლონელი	1271	21,7
მთლიანად	5 850	100

წყარო: რფსა (რუსეთის ფედერაციის სახელმწიფო არქივი), 9414-1-445 კ. 46

ზემოაღნიშნული ცხრილიდან გამომდინარე 1946 წ. ბანაკში პოლონელები რაოდენობით წარმოადგენდნენ მეორე ეროვნულ ჯგუფს. კავკასიური წარმოშობის ხალხთა საერთო რაოდენობა იყო 1 436 ე.ი 24,5% პატიმრების საერთო რაოდენობის. ჯგუფში „სსრკ-ს სხვა ეროვნებები“ შეყვანილია იმ სხვა საბჭოთა რესპუბლიკების წარმომადგენლები, რომლებიც პატიმრების ძალიან მცირე ნაწილს წარმოადგენდნენ. 1945 წ. სფბ 0331-ში თურქმენების, ყირგიზების, კალმიკების, ქართველების და კავკასიური წარმოშობის ხალხის რაოდენობა, ალბათ, ბევრად დიდი იყო.

1946 წ. ბანაკის ერთ-ერთი სექტორი შემოღობეს მავთულხლართით და გარშემო საგუშაგო კოშკები დადგეს. შემდგომ მთელი დღის განმავლობაში ჩამოჰყავდათ კვანტუნის მე-16 არმიის იაპონელი ტყვეები მანჯურიიდან. მათი რაოდენობა 600-მდე აღწევდა. ისინი ძალიან კარგად ჩაცმულები და აღჭურვილები იყვნენ, გააჩნდათ ქურქი, ქუდი და სამხედრო ფეხსაცმელი. მათ ტანსაცმელს არ ეტყობოდა დაზიანების ნიშნები. ისინი იდეალურად დისციპლინირებულები იყვნენ. თავის სექტორში ჰქონდათ საავადმყოფო, რომელიც აღჭურვილი იყო ერთკაციანი საწოლებით, თეთრეულით, ბალიშებით და საბნებით. ერთ-ერთი ნიშანდობლივი საკითხი, გადმოცემის მიხედვით, გახლდათ ფაქტი, რომ მათ აუშენეს ნორმალური საპირფარეო (ტუალეტი). ყველა დანარჩენი იყენებდა ორმოს - ზუსტად ისეთს, როგორც იყო იელშანკაში. 1947 წ. გაზაფხულზე იაპონელები წაიყვანეს უცნობი მიმართულებით⁷.

⁷ იაპონელი ტყვეები, ალბათ, ბანაკიდან გაათავისუფლეს სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1947 წლის 8 მარტის N 481-1865 დადგენილების „იაპონელი სამხედრო ტყვეების და ინტერნირებული მოქალაქეების სსრკ-დან რეპატრაციის აღდგენის შესახებ“ საფუძველზე. კონკრეტულ პროცედურებს ეხება ბრძანება სსრკ შსს 1947 წლის 19 მარტის - N 003 14. პუნქტი „ხ“, ითვალისწინებდა ივნის-ივლისში ბანაკებიდან, სპეციალური საავადმყოფოებიდან და შრომითი ბატალიონები 111. In საქართველოს სსრ-დან 40 000 ადამიანის გაყვანას. ბრძანება არ ეხებოდა, ზოგადად, ოფიცრებსა და ტყვეებს, რომელთა მიმართ არსებობდა „კომპრომენტაციული მასალები“, „რეაქციულად განწყობილებს“ და ა.შ. ოპერაციის დასრულება დაგეგმილი იყო 1947 წლის ნოემბერში, 161 300 პირის გაათავისუფლებით, რუსული არქივი „M'elikaja Otiemiesmriennaja. ტ. 24 (13), გვ. 392-395.

ზემოხსენებული ბრძანების შინასახკომი სსრკ-ს #00911 საფუძველზე - სვბ #0331 ჩამოყალიბებული უნდა ყოფილიყო 3 ქვებანაკისგან, თითოეული 2500 პატიმარზე (საერთო ლიმიტი 7500 ადამიანი). კადრების დაკომპლექტება სვბ N 0331-ში და სხვა ქვებანაკებში დაევალა საქართველოს სსრ-ს შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარს გენერალ-ლეიტენანტს კარანაძეს, ფინანსური საკითხები დაევალა, როგორც წინა ბანაკში, გენერალ-მაიორ ლ. ბიეინზონს, ხოლო მომარაგება გენერალ-ლეიტენანტს - ა. ვურგაფტს. შსსკ ამის-ს უფროსის მოადგილეს, საინჟინრო-ტექნიკური სამსახურის გენერალ-მაიორ კნორს დაევალა სრული დახმარება ბანაკის მოწყობაში, ფართების გამოყოფა და ყველანაირი აღჭურვილობით და ინვენტარით უზრუნველყოფა.

1946 წლის 1 იანვრის მდგომარეობით სვბ N 0331 შედგებოდა 6 ქვებანაკისგან, საერთო რაოდენობით 7553 ადამიანი. ყველაზე დიდში (N 1) მოთავსებული იყო - 4776 ადამიანი. მის უფროსად დანიშნეს კაპიტანი გურგენ სიმონიანი. ეს ქვებანაკი განთავსებული იყო, ქვებანაკ N 3-თან ერთად (კომენდანტი: ლეიტენანტი გიორგი ქაჯაია) - 22 კმ ქუთაისიდან დასავლეთით, მალლაკის რკინიგზის სადგურის მახლობლად. მათი ერთ-ერთი ამოცანა იყო პატიმრების მუშეობად გამოყენება სსრკ შსსკ ამის N 11 სამშენებლო გაერთიანებაში.

სიდიდით მეორე ბანაკს (N 4) კაპიტანი ამბროსი ტაბატაძე მეთაურობდა. იგი შეიქმნა სსსრ შსსკ 1945 წლის 16 ოქტომბრის ბრძანებით და ექვემდებარებოდა წყლის ელექტროსადგურების მშენებლობის საბჭოს. ის მდებარეობდა ბორჯომის რკინიგზის სადგურიდან 13 კმ მოშორებით. იქ სხვადასხვა სამშენებლო სამუშაოს ასრულებდა 1275 ადამიანი.

უფროსი ლეიტენანტი გერნტ დავიდულიანი იყო ზედამხედველი N 2 ქვებანაკის, რომელიც შეიქმნა სსრკ შსსკ 1945 წლის 11 აგვისტოს ბრძანებით და ექვემდებარებოდა გზების მშენებლობის მთავარ დეპარტამენტს (გლავდროგ-სტროი ნკვდ). განთავსებული იყო 40 კმ-ში სადგურ რიონიდან. იქ ჰყავდათ 317 პატიმარი, რომლებიც მონაწილეობდნენ საგზაო-სამშენებლო სამუშაოებში.

ფუნქციონირების იგივე წესები გააჩნდა ქვებანაკ N 5-ს - ბედიანში, რომელიც თბილისიდან სამხრეთ-დასავლეთით 85 კმ-ში იყო. მის მეთაურად დაინიშნა მაიორი სერგეი როჟკოვი. აქ მოათავსეს 889 ადამიანი. ბოლო, ცნობილი (კვლევის ამ ეტაპის მდგომარეობით, ქვებანაკი იყო N 6 დაწესებულება, რომელიც განთავსებული იყო სადგურ სალოლლუს მახლობლად (თბილისიდან 20 კმ). მისი კომენდანტი იყო სერჟანტი აკაკი გურგენიძე. აქ იყო 306 პატიმარი, რომლებიც იყო სარემონტო-სამშენებლო სამუშაოებს აწარმოებდნენ გზატკეცილების სამმართველოს N 724 მონაკვეთზე (უპრავლენიე შოსსეინიხ დაროვ)⁵.

სვბ-ის დეპარტამენტის გაუქმების შედეგად, რაც ზემოთ ვახსენე, 1946 წლის 1 თებერვალს სვბ N 0331 შევიდა სსრკ შსსკ „გულაგ“-ის შემადგენლობა-

ში. მაგრამ, უკვე რამდენიმე თვის შემდეგ, სსრკ შსს-ს 1946 წლის 19 სექტემბრის N 0306 ბრძანებით ბანაკი, მთელი თავისი ინფრასტრუქტურით, გადაეცა საქართველოს სსრ შსს შრომით-გამასწორებელი ბანაკების და კოლონიების სამმართველოს. ყველა ამ ბანაკის კონტროლს რესპუბლიკაში აწარმოებდა მაშინ ვიცე-პოლკოვნიკი ოქროშავიძე. მან მიიღო დავალება, რომ ერთ თვეში მოენესრიგებინა სანიტარულ-საცხოვრებელი პირობები, რეჟიმი და სფბ 0331-ს პატიმრების მუშახელად გამოყენება⁹.

საბჭოთა საბუთების, მეტწილად პერსონალური საქმეების და ბანაკიდან პოლონელების მიმონერის საფუძველზე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ 1946 წლის დასაწყისისთვის პოლონელები მოთავსებული ჰყავდათ ქვებანაკებში N1 და N2. შემდგომ, ალბათ, ბანაკის რეორგანიზაციის შედეგად, 1946 წელს, რაზეც მოგვიანებით ვისაუბრებთ, ეს ქვებანაკები გააერთიანეს ერთ ბანაკად და პოლონელები იქ მოათავსეს.

ამ დროისთვის არ გამაჩნია ამომწურავი საბუთები, ვისაუბრო ამ ორ ქვებანაკზე ცალ-ცალკე. აქედან გამომდინარე იძულებული ვარ, წარმოვადგინო მათი ზოგადი დახასიათება. ვინაიდან მათი მომარაგება და საყოფაცხოვრებო პირობები დიდად არ განსხვავდებოდა.

როგორც ჩანს, გარდამავალ ბანაკად შეარჩიეს ქვებანაკი N1, სადაც განათავსეს იელშანკადან ჩამოყვანილი პოლონელები. როგორც გადმოცემით ვიცით, თვალსაჩინო იყო სიჩქარე მშენებლობის დროს და ქვებანაკის კეთილმოწყობის ნაკლოვანება. მასში მოთავსებული იყო რამდენიმე (2-3) მშენებარე შენობა-ბარაკი და რამდენიმე ათეული მრგვალი ე.წ. ფინური სახლი პლაიფუდისგან (ნახ. N2). მათ არ გააჩნდათ არანაირი აღჭურვილობა. თითოეულში მოათავსეს 20-25 ადამიანი. იქ, გადმოცემის თანახმად, ძალიან ცოტა ადგილი იყო. იმდროინდელ მდგომარეობას ასე იხსენებდა ერთ-ერთი მობინადრე, ედვარდ ბჟოზოვსკი:

„შევედით შიგნით: ტალახი და სიბნელე. ოქტომბრის ბოლოა, პლიუს 5 გრადუსი, ჩვენ კი სველები ვართ. ახლომახლო მიმოფანტული იყო პლაიფუდის ნატეხები. მოვავროვეთ, შემოვიტანეთ და დავალაგეთ ტალახზე. ასე ვიჯექით (!) ერთი თუ ორი კვირა, სანამ ცეხში, ჩვენს მომავალ მშენებლობაზე, ნარებს დაგვიმზადებდნენ“¹⁰.

როგორც ჩანს, თავიდან ნარები მარტო ზოგიერთ საცხოვრებელში იყო. განლაგებულები წრიულად, ერთი გასასვლელით, სადაც იყო ჩამოფარებული ფარდა. შემდგომ ეს საწოლები იყო ერთადერთი აღჭურვილობა, რომელიც გააჩნდა ბარაკებს. არც იატაკი, არც მაგიდეები და არც თეთრეული.

⁹ 1947 წ. დოკუმენტიდან გამომდინარეობს, რომ სფბ N0331 გადაკეთებული იქნა საქართველოს სსრ შსს შგბკს N 2 ქვებანაკად, Centur chranienija istorikodokumentalnych kolekcij (შემდეგ: CCHIDK). ფონდი 1/p, ინვენტარი 07e, საქალაქე 140, ფურც. 263.

¹⁰ E. Brzozowski, Z Wileńszczyzny za druty kolczaste. (w:) J. Surwiłło, Rachunki..., გვ. 75.

ქალებიც, 20-მდე, ცხოვრობდნენ მსგავს პირობებში ერთ ბარაკში. მათ საცხოვრებელში იყო პატარა გამათბობლები. ქალების ზონა მავთულხლართით გამოყვეს კაცების ზონისგან. საკუთარი მდგომარეობა ასე აღწერა ერთ-ერთმა, რეგინა პაშინსკამ:

„კედლები, სახურავი და პატარა ფანჯარა შიგნიდან სულ ნესტიანი იყო. ღამით ისე ციოდა, რომ დაძინება შეუძლებელი იყო. ვიძინებდით წყვილ-წყვილად და ფეხებზე და ზურგზე ვიფარებდით პალტოს. როცა გვერდზე ვტრიალდებოდით, მაშინ - აუცილებლად ორივე ერთად“¹¹.

პოლონელები ამ ბარაკებს „სოკოებს“ ეძახდნენ. აშენებულ შენობებში იყო: საავადმყოფო და „საყოფაცხოვრებო ზონა“ (სამზარეულო, აბანო). კარანტინი გრძელდებოდა დაახლოებით ორი-ოთხი კვირა. ამ დროს მუშაობას არავის აიძულებდნენ. ყველა რამდენჯერმე მიჰყავდათ აბანოში, ტანსაცმელს კი აბარებდნენ ტილების დასამუშავებლად. იქ ურიგებდნენ შაქრის ნატეხისხელა საპონს და მწვანე ფხვნილს, რომელიც გამოიყენებოდა ტანიდან თმის მოსაშორებლად.

საბჭოთა კომენდატურასთან ერთად არსებობდა ასევე ადმინისტრაციულ-მომწესრიგებელი ხელმძღვანელობა, დაკომპლექტებული პატიმრებისგან. შემადგენლობაში შედიოდნენ: კომბატი, ანუ „ვითომბატალიონის“ კომენდანტი, მისი მოადგილე და ასეულის მეთაურები, რომლებზეც დაყვეს პატიმრები და მორიგე პასუხისმგებლები წესრიგისათვის ბარაკებში. შეიქმნა ასევე ზონების უფროსების შტატები. „კომენდანტის“ ფუნქციებს, გარკვეული დროით ახორციელებდნენ მიხალ შიუტა და იუზეფ ხონძინსკი¹². ბრიგადებს ასევე ხელმძღვანელობდა ანტონ ნარუშევიჩი, ქალების წარმომადგენელი კი გახდა ადელა კონაჟევსკა. იელშანკიდან ჩამოსულ ლიუტუველებზე, რომლებიც მოათავსეს ერთ ბარაკში, კონტროლს ახორციელებდა ვაცლავ პომორნაცკასი, ასეულის მეთაურის მოვალეობებს კი - პოლონელი რიშარდ გულბინოვიჩი. ჩემი აზრით, პოლონელების დაყოფა ორ ჯგუფად და გაგზავნა ორ ბანაკში განხორციელდა 1946 წლის პირველ თვეებში (თებერვალი) და გამოწვეული იყო სამშენებლო სამუშაოებით. პოლონელების მიმონერის საფუძველზე შეგვიძლია, დარწმუნებით ვთქვათ, რომ ისინი, ვინც განაწესეს მანქანათმშენებელ სანარმოში, გადაიყვანეს ქვებანაკ N3-ში. დანარჩენები მუშაობდნენ „სამშენებლო ეზოში“ და ქუთაისის აბრეშუმის კომბინატში. იმ დროს იმყოფებოდნენ ქვებანაკ N1-ში¹³. მასში ასევე ცხოვრობდნენ, აშენებულ და განათებულ ბარაკებში, ლატვიელი ტყვეები. 1946 წლის დასაწყისში, როცა ლატვიელები გადაიყვანეს სხვა ქვებანაკში, მათი ადგილი, თებერვლიდან, დაიკავეს პოლონელებმა. 1946 წლის ადრეულ გაზაფხულზე გადაიყვანეს ისინი ქვებანაკ N3-ს მახლობლად და მაშინ ორ პოლონურ ჯგუფს ჰყოფდა მხოლოდ მავთულხლართი. (იხილეთ ნახ. 2).

11 R. Kuligowska (z d. Pasińska), Wspomnienia..., გვ. 6.

12 R. Gułbinowicz, Żołnierz VI brygady AK w sowieckich łagrach, გვ. 6-7 (მონათხრობი ავტორის არქივიდან).

13 ძმები გერეცკების კორესპონდენცია ქუთაისიდან ვილნიუსში 28 თებერვალი, 7 და 20 მაისი, 9 ივნისი და 17 ივლისი 1946 წ. (ქსეროასლები ავტორის არქივიდან).

თავიდან ბარაკებში იმყოფებოდნენ მარტო პოლონელები. შემდგომ დაინ-
ყეს მათი გადაყვანა სხვა ბარაკებშიც, მაგალითად, „ჩარნოჟოპეტან“ - აზიური
საბჭოთა რესპუბლიკების მოქალაქეებთან.

ბანაკის კომენდანტი და მორიგე ოფიცრები არ ერეოდნენ შიდა სამზარეუ-
ლოში და პატიმრების ურთიერთობებში. ზრუნავდნენ მარტო დისციპლინაზე და
დღიური სამუშაო ნორმის შესრულებაზე. პატიმრების დაუმორჩილებლობაზეც
ზედმეტია საუბარი. მცირე დარღვევისთვისაც კი ემუქრებოდათ ე.წ. „შტრაფ-
ნაია როტა“ (საჯარიმო ასეული), რომელშიც მძიმე სამშენებლო სამუშაოებს
ასრულებდნენ, მაგალითად, ქვის მომპოვებელ მალაროებში. გაქცევის ან სხვა
„დანაშაულის“ გამო ემუქრებოდათ კარცერი, სადაც მარტო პურს და წყალს
აძლევდნენ. ის განლაგებული იყო აშენებულ შენობაში. შედგებოდა საკნები-
სგან (2x3 მეტრზე) პატარა ფანჯრებით. მათ ინტერიერს ასე აღწერს ერთერთი
პატიმარი, ა. პუზევიჩი:

„იატაკზე წყალია, კუთხეში „პარაშა“, შუაში კი რამდენიმე ცარიელი ფიცარი
დასაძინებლად“¹⁶.

ბანაკის კომენდანტის გადანყვეტილებით კარცერში შვიდი დღე-ღამით
მოათავსეს იუზეფ პოპლავსკი. განაჩენი გამოუტანეს არა ჩადენილი დანაშაულის
გამო, არამედ იმის გამო, რომ საავადმყოფოში ყოფნის დროს მას მოპარეს ფეხ-
საცმელი. სისუსტე და გონების დაკარგვა, კომენდანტის შეფასებით, არანაირად
ამსუბუქებდა მის „დანაშაულს“.

პატიმრებისთვის საკვების საკითხს ფუნდამენტური მნიშვნელობა ჰქონდა.
მაგრამ საკვების რაციონის საკითხთან დაკავშირებით წყაროებში დიდი განსხ-
ვავებაა. რა თქმა უნდა, საკითხს ნათელს მოჰყენდა საბჭოთა დოკუმენტაცია,
რომელიც დღესდღეისობით არ გაგვაჩნია. სავარაუდოდ, ოფიციალური ნორმები
არ შეცვლილა, იმასთან შედარებით, რაც იყო წინა ბანაკში, მაგრამ იძულებული
ვართ, დავეყრდნოთ მხოლოდ გადმოცემებს. ბანაკის ექიმის მონაცემის მიხედ-
ვით, ყოველ პატიმარს ეძლეოდა დღეში 1700 კალორია¹⁷. ამ საკითხში ძალიან
მნიშვნელოვანია რომუალდ და იულიუმ გეჩევესკების მიმოწერა ვილნიუსში. მა-
გრამ, ზოგადად, ყველა წყარო ადასტურებს საკვების დიდ ნაკლებობას. ერთი
პოლონელის, ჰენრიკ კუიშჩაკის, გადმოცემით თეორიულად საკვების დღიური
რაციონი შედგებოდა:

„600 გრ. პური, 14 გრ. შაქარი, 75 გრ. თევზი, 400 გრ. ნედლი ბოსტნეული, 10
გრ. ფქვილი, 35 გრ. ბურღული, 10 გრ. ცხიმი, 15 გრ. ძვლიანი ხორცი (?), შაქარი 5
დღეში ერთხელ - 70 გრ. ნორმის 100% შესრულებისას პურს გასცემდნენ მთლი-

ბარაკებში, A. Pozewicz, Wspomnienia.... გვ. 56; L. Perepczko, Wspomnienia.... გვ. 133.

16 A. Pozewicz, Wspomnienia.... გვ. 70.

17 L. Perepczko, W iagrach.... გვ. 182. ამ მოგონებების ავტორი შესრულებული ამოცანების გამო,
ყველაზე უკეთ უნდა ერკვეოდეს პოლონელების ჯანმრთელობისა და კვების საკითხებში. სამ-
წუხაროდ, თავის ნიგამში ზემონახსენები საკითხები წარმოდგენილი აქვს ძალიან ზოგადად

ანად. როცა ნორმა არ სრულდებოდა, რაციონი მცირდებოდა დაახლოებით 400 გრ. და ასევე ბანაკში დარჩენის დროს, მაგ.: ავადმყოფობის გამო რაციონს ამცირებდნენ¹⁸.

შესაძლოა, ვიფიქროთ, რომ მართლაც ასეთი რაციონი უნდა მიეღოთ პატიმრებს, მაგრამ მათი მოგონებებიდან ცნობილია, რომ სულ სხვანაირად იყო საქმე. ყოველი მათგანი ლებულობდა 650 გ. პურს (300 გ. საუზმისთვის და 350 გ. ვახშმისთვის), ორჯერ $\frac{3}{4}$ ლ. წვნიანი, სალამოს კი „კიპიატოკ“ - მდულარე წყალს. ყოველდღიური რეალობა ძალიან განსხვავდებოდა განსაზღვრული ნორმისგან¹⁹. სიტუაციაში, როცა სამუშაო ნორმის შესრულების მაჩვენებელი იყო 101% და მეტი, განკუთვნილი იყო ე.წ. სტახანოვური ნორმა. პატიმარი მაშინ იღებდა დამეტებით 300 გ. პურს და ხანდახან წვნიანსაც კი²⁰.

გადმოცემის თანახმად, პოლონელების ქუთაისში ყოფნის პირველ თვეებში საკვების „ღირებულება“ უკეთესი იყო. პური უკეთესი ხარისხის იყო, წვნიანი კი სქელი - ხახვით, ხანდახან ხორციით²¹. მცირე პერიოდის მერე, ყველაფერი გახდა ერთგვაროვანი ე.ი. სამი-ოთხი თვის განმავლობაში აჭმევდნენ მაგ.: წვრილი ქერისგან დამზადებულ ჭვნიანს, და შემდეგი რამდენიმე თვე - განწყალბულ მანის ფაფას, ან წყალში მოხარშულ ფქვილს. სადილის წვნიანი, დილისგან განსხვავდებოდა მხოლოდ (მაგრამ არა ყოველთვის) მეტი სისქით. პატიმრების საკვებს „ამიდრებდნენ“ გამხმარი ვაშლის „წვნიანით“, მუჯავ ფოთლებით და პატარა, გამხმარი თევზით - ქარხალით. ამ წვნიანის გემო იყო მუჯავე-ტკბილი-მლაშე და მოგონებების თანახმად, განსაკუთრებით ცუდი, საქმილად უვარგისი. იშვიათად ურიგებდნენ „სუპს“, რომელიც შედგებოდა კომბოსტოს ფოთლებისგან და გამხმარი კარტოფილისგან. პატიმრებს ასევე აძლევდნენ მლაშე ნაფოტა თევზს და „კომპოტს“ ხილის ჩირისგან, რომელიც მოხარშული იყო ამ თევზთან ერთად²². კვების ასეთი რაციონისგან შეუძლებელი იყო ადამიანი არ დასუსტებულიყო და არ დაავადებულიყო კუჭის დისფუნქციით.

ქუთაისში ყოფნის პირველ პერიოდში ხშირი იყო პატიმრების ორგანიზებული ჯგუფების თავდასხმა მორიგეებზე, რომლებსაც მიჰქონდათ პური და „სუპი“ ბარაკებში. ამას აკეთებდნენ, როცა ჯერ კიდევ ბნელოდა. პურს თავდასხმის და გაქცევისთანავე ჭამდნენ. „სუპი“ გადაქონდათ კასრით და მაშინვე ცდილობდნენ, კარდალები ჩაეგდოთ კასრში და ამოეღოთ წვნიანი. ე.წ. „მოპიკირების“

18 H. Krzyszcak, Wspomnienia..., გვ. 31.

19 დასაშვებია, რომ N 3 ქვებანაკში კვების ნორმები ცოტა უფრო მაღალი ყოფილიყო, თუმცა ეს ნაკლებად დასაშვებია, რადგან: „(...) გვაძლევენ ორჯერ წვნიანს, რომელიც არის სქელი. მაგრამ ცხიმის გარეშე და ძალიან იშვიათად ხორციანი, დილით და სადილზე 750 გრ პურს, ახლა ვახშამზე რეგულარულად გვაძლევენ 50გრ ქაშაყს და 14 გრ შაქარს, ასევე 750 გრ მდულარე წყალს; ზოგჯერ ჩაით ან კომპოტი., გეჩვენესკის ნერილი, 1946 წლის 20 მაისი. (ქსეროასლი ავტორის არქივიდან).

20 ძმები გეჩვენესკების კორესპონდენცია ვილნიუსში, 20 მაისი, 17 ივლისი, 2 აგვისტო, 21 აგვისტო. 7 ნოემბერი 1946 წ. (ქსეროასლები ავტორის არქივიდან).

21 St. Lisiecki, Byłem..., გვ. 57.

22 M. Nowicki, Moja wielka..., გვ. 65-66.

თავდასხმები, როგორც წესი, ხორციელდებოდა ბარაკებს შუა, რაც აძლევდა მათ სწრაფი დამალვის საშუალებას. ადამიანებს, რომლებსაც ასე მოპარავდნენ საქმელს, ემუქრებოდათ ბრიგადის მეგობრების რისხვა, და, რაც მთავარია, მათი პორციის დაკარგვა რეკომპენსაციის სახით. ასეთი შემთხვევების თავიდან ასაცილებლად - მორიგეებს დაყვებოდნენ დამატებით დანიშნული პატიმრები, რომლებიც ცდილობდნენ მოეგერიებინათ თავდამსხმელები. ეს აუცილებელი იყო, ვინაიდან საქმლის მხოლოდ განსაზღვრულ რაციონს არიგებდნენ. მოგვიანებით, იმისთვის, რომ საქმლით არ ევლოთ, ბანაკის მთელ ტერიტორიაზე, მთელი ბრიგადებით დადიოდნენ სამზარეულოში²³.

პატიმრებისთვის პრობლემას არა მარტო წვნიანის მიღება წარმოადგენდა, არამედ უფრო მნიშვნელოვანიც კი იყო მზარეულების მიერ წვნიანის გაცემის პროცესი. საკითხი ვითომ არც ისე მნიშვნელოვანი იყო, მაგრამ სინამდვილეში ძალზედ სერიოზული საკითხი გახლდათ. აუცილებელი იყო კარგად გარკვევა მათ სახეობებში, ვინაიდან:

„თუ ლობიოს წვნიანი იყო, მაშინ უნდა დამდგარიყავი ბოლოში (რიგის), იმიტომ რომ ლობიო ფსკერზე იყო და მაშინ უკანასკნელები ღებულობნენ სქელ, ანუ ყველაზე ღირებულ საქმელს. მაგრამ, როცა კომბოსტოს წვნიანი იყო, მაშინ ჩემი მეგობრები, როგორც კი გაიგებდნენ სადილის სიგნალს, უკვე პირველები იდგნენ რიგში ქვაბთან, იმიტომ რომ კომბოსტო „დაცურავს“ და მაშინ პირველები ღებულობდნენ ყველაზე ღირებულ საქმელს. ყველასთვის მიუღწეველი ოცნება იყო წვნიანი რომელშიც „კოვზი დგას“²⁴.

ყოველდღიურ პრობლემას წარმოადგენდა პურის განაწილება. სამართლიანი განაწილებისთვის პატიმრები ცდილობდნენ, გაეკეთებინათ კუსტარული სასწორი, რომლებზეც შემდეგ მას წონიდნენ.

1945 წლის დეკემბერში კვების საკითხი ბანაკში იყო ძალიან რთული. ერთ-ერთი პოლონელი მას ასე აღწერს:

„დეკემბრის ბოლო დღეებში არა აქვთ, რითი დაგვაპურონ. ორი ჯგუფი მიემგზავრება ბადრაგით. აგროვებენ ნაცარქათამას და მისგან ამზადებენ სუპს. შობის ბრწყინვალე დღესასწაული გადის შიმშილში. ვილაცამ სანყობში სუნით მიაგნო შებოლილ თხის თავებს. მეც შემხვდა თავის პატარა ნაწილი გასაძიძვანად. 1945 წლის ბოლო ორი დღე უპუროდ“²⁵.

რა თქმა უნდა, ასეთ რთულ ვითარებაში, ისევ იგივე პრობლემა გაჩნდა, როგორც წინა ბანაკში ე.ი. „შენარცხეობა“. მაგრამ ქუთაისში ამ საქმოსნობამ ბევრად მაღალ დონეს მიაღწია. საკვების ნაკლებობა იყო პრობლემის მიზეზი. შიმშილი იმდენად დიდი იყო, რომ, როგორც ი. შმიფუხალსკი იხსენებს, მისი კუზენი ჩვეულებრივ თიხას ჭამდა²⁶. ასეთ ვითარებაში ქცევის ყოველგვარი ნორმა და ადამიანური ურთიერთთანაცხოვრების წესები ნადგურდებოდა და:

23 A. Puzewicz, Wspomnienia..., გვ. 67.

24 L. Perepeczko, W łagrach..., გვ. 155.

25 H. Krzyszcak, Wspomnienia..., გვ. 28.

26 J. Smierchalski, Wspomnienia..., გვ. 19.

„შიშშილისგან და სიბინძურისგან, გაუბედურებისგან და ცხოვრებაზე ხელის ჩაქნევის გამო განათლებული ხალხი - მოსამართლეები, პროკურორები, ინჟინრები ზოგჯერ გარდაიქმნებოდნენ ხოლმე ადამიან-აფთრებად, რომლებიც არც კი ფიქრობდნენ, მოპარონ თუ არა მეგობარს რამდენიმე გრამი პური, ამოუღონ წვნიანიდან კარტოფილის ნაჭერი ან ერთი კოვზი ფაფა. ხალხი ჭამდა ნახევრად დამპალი კარტოფილის ნათალს და ფოთლებს. იქამდეც კი მიდიოდა საქმე, რომ ზოგიერთები ადამიანის განავლიდან არჩევდნენ ბარდის მოუნელებელ მარცვლებს, წყალს ავლებდნენ და ჭამდნენ“²⁷.

რა თქმა უნდა ყველა არ მიდიოდა ამაზე, მაგრამ გადარჩენის სურვილი უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე წესები და მცნებები, რომლებსაც აღიარებდნენ. მაშინ განათლებას და მატერიალურ პოზიციას დიდი მნიშვნელობა აღარ ჰქონდა. ბანაკის პირობებს იქამდე მიჰყავდა საქმე, რომ თანაცხოვრების ყველანაირი საზღვრები და წესები კარგავდა მნიშვნელობას. მაგრამ ბევრი ადამიანი ეჩვენებოდა ამას და აგრძელებდა სიცოცხლისთვის ბრძოლას. მაშინ მულავენდებოდა მათი უნარები და მოხერხებულობა. მათი მთავარი ამოცანა საკვების მოპოვება იყო. ბევრი ხერხი არასტანდარტული იყო, მაგ.: ბაყაყების დაჭერა. მათი ბარკლების მოხარშვის შემდეგ, თურმე ღებულობდნენ საკმაოდ კარგ ბულიონს და ასევე გემრიელ ხორცს. მაგრამ ბაყაყი ძალიან მალე გაქრა ქარხნის მიმდებარე ტერიტორიიდან.

იპარავდნენ კარტოფლს, რკინიგზის გვერდითა ხაზზე მდგარი ვაგონებიდან და კომბოსტოს და შაქრის ჭარხალს მანქანებიდან, რომლებსაც ის ბანაკში მოჰქონდა. საჭმლის მოპოვების ერთ-ერთი ხერხი იყო ვირთხების დაჭერა (ამას არა მარტო პოლონელები აკეთებდნენ). ვირთხები ნამდვილი უბედურება იყო ბანაკში, ხალხი კი ცდილობდა მათგან „გემრიელი კერძები“ დაემზადებინათ. ხანდახან გაცვლით საქონლადაც იყენებდნენ. ეს იმდენად იყო გაადვილებული, რამდენადაც, ბანაკის ფუნქციონირების მთელი პერიოდის განმავლობაში, მათი პოპულაცია ერთ დონეზე იყო. ადმინისტრაცია არაფერს აკეთებდა მათი რაოდენობის შესამცირებლად, რაც ნარმოადგენდა ეპიდემიის დიდ საფრთხეს. ბანაკი საკმაოდ დიდი იყო რამდენიმე პრიმიტიული საპირფარეშოთი, იქ კი ამ ცხოველების უამრავი საბუდარი იყო. მათ დაჭერაში ყველაზე დიდი მოხერხებით და გამოცდილებით ხასიათდებოდა ერთი კაცი ბანაკის ზედმეტსახელით „ვარ-შავიაკ“. მან მიაღწია სპეციფიურ ოსტატობას და სავარაუდოდ ამ კაცზე ჰყვება ერთ-ერთი მოწმე:

„შეეძლო დღეში ოცამდე ვირთხა დაეჭირა. აძრობდა კანს, აჭრიდა თავს, ფატრავდა, დანარჩენს კი ხარშავდა. თვითონ არ ჭამდა, ყიდდა. ერთი ვირთხა - ერთი ულუფა პური ან ფული. ასეთი გარიგების ბევრი მსურველი მოიძებნა რადგან, ხვდებოდნენ, რომ ეს მაინც ხორცია, რასაც სრულიად მოკლებულები ვიყავით. საშინელებაა, მაგრამ ერთი უკრაინელი ექიმიც კი ჭამდა ამას. როცა ერთ-ერთმა ჩვენმა ექიმმა შეშინებულმა ჰკითხა - „იცით კი რას აკეთებთ?“, მან წყნარად უპა-

27 W. Piworowicz, Trudno uwierzyć w to, co się przeżyło, (w:) J. Surwiłło, Rachunki..., გვ. 7.

სუხა: „დიახ, მაგრამ, რაც არ უნდა იყოს, ეს მაინც ცილაა“²⁸.

ხშირად, სამზარეულოსთან, ხალხის დიდი ჯგუფი ელოდებოდა კარტოფილის ნათლის და დამპალი თევზის გადაყრას. დამატებითი საკვების მიღების ყველა-ნაირ გამოსავალს ეძებდნენ და ერთი მათგანი:

„ფრანეკი, ზედმეტსახელად „ბანაკის მშარდავი“, იქექებოდა სანაგვეში და ნაპოვნ კარტოფილს, ბარდას და ძვლებს წყალს ავლებდა და ჭამდა. მენარცხეების რაოდენობა იზრდებოდა და არ ამინებდა მათ არც დამპალი ნარჩენების სიმყრალე და არც ბუზები, რომლებიც გროვებოდნენ სიდამპლის ბუდესთან. მენარცხეებს შორის გავრცელებულმა კუჭის ეპიდემიამაც კი ვერ მოახდინა მათზე გავლენა“²⁹.

გადმოცემით ვიცით, რომ ხალხს, რომლებიც მუშაობდნენ სამზარეულოში, ან სხვა თანამდებობებზე, გააჩნდათ დამატებითი საკვების შოვნის დიდი შესაძლებლობა. ეს გამომდინარეობდა განსაკუთრებული „შეთანხმებებიდან“ და კავშირიდან. ზოგიერთს ძალიან კარგი პოზიცია ეკავა ბანაკში და ბევრი საქმის მოგვარება შეეძლო საბჭოთა ბაღრაგთან. რა თქმა უნდა, ასეთ სიტუაციაში ეს არ შემოიფარგლებოდა მარტო საკვების საკითხით, რასთანაც შეხება ჰქონდათ, არამედ ყველაზე მეტად „მაღალი“ მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად. ასეთი სიტუაცია წარმოგვიდგინა ბანაკში მომუშავე ექიმმა:

„ეს იყვნენ ბანაკში მყოფნი (მზარეულები), რომლებიც დროდადრო მოდიოდნენ ჩვენს ამბულატორიაში, მეტწილად დენატურატისთვის. ყოველთვიურად ვღებულობდით გამოყოფილ რაოდენობას დენატურატისთვის. მათ კი ის სჭირდებოდათ სხვა მიზნებისთვის. სიამოვნებით ქეიფობდნენ დენატურატით. ბუნებრივია, რომ გარიგება არ ხდებოდა უფასოდ. მზარეულებისგან ვღებულობდი სხვადასხვა სურსართს: ზეთს, ისპანახს, ბურღულს და ა.შ. და ვინაიდან საღამოობით ხშირად გვაძლევდნენ ქარხალას, ერთად ვამზადებდით გემრიელ ვახშამს“³⁰.

უნდა ავხსნათ, რომ მზარეულები, უმეტეს ნილად, იყვნენ საბჭოთა მოქალაქეები, დაკავებულები და განთავსებულნი ამ ბანაკში. სარატოვის ჯგუფიდან ასეთ თანამდებობას ასრულებდა მარტო ბ. ი.

რა თქმა უნდა, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ასეთი საქციელის (დათრობის) „ნებართვა“ გააჩნდა მარტო ზოგიერთ პატიმარს, რომლებიც შედიოდნენ ბანაკის ელიტაში, რაზეც უკვე ვისაუბრე წინა თავში.

სამზარეულოში და საკვების სანყობებში ყველა დანაკლისს დიდი ძალისხმევით მალავდნენ. ამას ადასტურებს თუნდაც ის, თუ როგორ მოიქცა პუზევიჩი, რომელიც განაწესეს სამზარეულოში დამხმარედ. მორიგეობდა ღამე, როცა

28 S. Zawistowski, Wspomnienia..., გვ. 106-107. აქ საუბარია უკრაინელი ექიმის კუხარენკოს შესახებ, L. Perepczko, W łagrach..., გვ. 137.

29 St. Lisiecki, W więzieniu i sowieckim obozie koncentracyjnym . Wilno - Saratów - Kutaisi (1945-1946). Wspomnienia byłego studenta Uniwersytetu Batorego w Wilnie, Zakład im. Ossolińskich, sygn. 16783/II, გვ. 227.

30 L. Perepczko, W łagrach..., გვ. 147.

საბჭოთა მზარეულებს ეძინათ. კაუჩიმიეუ იაგლინსკისთან ერთად უნდა მიეხედათ „სუპისთვის,“ რომელიც იხარშებოდა. ისარგებლეს სიტუაციით და მიუხედავად იმისა, რომ თვითონ შეჭამეს 20 ულუფა თითომ, კიდევ მეგობრებს წაუღეს 30 ლიტრი. დილით მზარეულებმა ეს დანაკლისი შეავსეს წყლით³¹. ალბათ სხვა ყველა დანაკლისსაც ასე „არეგულირებდნენ“. რა თქმა უნდა, ბანაკის ადმინისტრაციამ იცოდა „ელიტის“ მიერ ჩადენილი სხვადასხვა დარღვევის შესახებ, მაგრამ ბევრი მიზეზის გამო ყურადღებას არ აქცევდნენ, ვინაიდან, როგორც იხსენებს ლ. პერეპეჩკო:

„არა მარტო ისინი (ოფიცრები - დ. რ.) ჩადიდნენ ამ ამაზრუნე საქმიანობას. ამბულატორიის ფანჯარა გაჭყურებდა სამზარეულოს შესასვლელს და ხშირად ვხედავდი უცხო ხალხს, რომლებიც შიგნით შედიოდნენ და გამოჰქონდათ საექვო ამანათები“³².

ბანაკის ზოგიერთ ოფიცერს ფართო კავშირები ჰქონდა. აქედან გამომდინარე ლებულობდნენ სარგებელს, საკვების ან მატერიალური სახით. ამავდროულად, თავისი თანამდებობის გამოყენებით, შეეძლოთ მაგ.: ქალაქში დიდი ოდენობით საკვების ან ტანსაცმლის გაყიდვით კიდევ უფრო დიდი სარგებლი ენახათ.

კარანტინის პერიოდის დამთავრების შემდეგ, პატიმრები წაიყვანეს სამუშაოდ ქუთაისის ავტოქარხანა „კოლხიდა“-ს (ქუთაისის მანქანათმშენებელი ქარხანა) და მისი დამხმარე სანარმოების, რაც ამ უზარმაზარი ქარხნის ნაწილი იყო, მშენებლობაზე. აქ იძულებით ჩართეს არა მარტო პოლონელები, არამედ ყველა სხვა ეროვნების პატიმრები, რომლებიც იმყოფებოდნენ სვბ N0331. დანადგარები გერმანიაში, ოპელის ფაბრიკიდან, იყო მოხსნილი და ჩამოტანილი. მათი უმრავლესობა ღია ცის ქვეშ ეყარა, მატარებლიდან ჩამოგდების შემდეგ, შეფუთვის გარეშე. ფაბრიკა საკმაოდ დიდ ტერიტორიას იკავებდა (დაახლოებით 900 x 1200 მ) ორი შესასვლელი ჭიშკრით. მოიცავდა რიგ კონსტრუქციებს და საწყობებს, რომლებშიც იყო ბევრი სამშენებლო მასალა. სამშენებლო მოედანს რამდენიმე ადგილას ჭრიდა სარკინიგზო ლიანდაგი. ტერიტორიაზე მოწყობილი იყო სასადილო „თავისუფლად დასაქმებული“ პერსონალისთვის. ეს ყველაფერი შემოღობილი იყო მავრთულხლართით და საგუშაგო კოშკებით.

პატიმრები დაყვეს სამუშაო ბრიგადებად, რომელიც ითვლიდა დაახლოებით 30 ადამიანს. ყოველივეს მართავდა სამოქალაქო ბრიგადირი - „თავისუფლად დასაქმებული“, ან პატიმარი ბრიგადირი. მის მოვალეობაში შედიოდა დისციპლინის შენარჩუნება და ზრუნვა განსაზღვრული ნორმების (სასურველად გადაჭარბებით) შესრულებაზე. ამ ნიადაგზე, პატიმრებს შორის, ზოგჯერ ხდებოდა გაუგებრობა და მცირე კონფლიქტები. ფაბრიკის ტერიტორიაზე მუშაობდნენ

31 A. Puzewicz, Wspomnienia..., გვ. 68-69.

32 L. Perepczko, W łagrach..., გვ. 149

ასევე იაპონელი ტყვეები. მათაც პოლონელების მსგავსი მოვალეობები დააკისრეს. უნდა აღვნიშნოთ, რომ მარტო იაპონელები ცდილობდნენ კეთილსინდისიერად და სწრაფად შეესრულებინათ დაკისრებული საქმე. ყოველდღიურად, გაღვიძების („პადიომ“) შემდეგ, საღდაც 5:00 – 5:30, ბრიგადები იკრიბებოდნენ მოედანზე და მიდიოდნენ სამზარეულოში „სუპისთვის“. ამ დროს განსაზღვრული ადამიანები იღებდნენ პურს და შემდეგ ბარაკში ანაწილებდნენ კუსტარული სასწორების მეშვეობით.

„კერძის“ ჭამის შემდეგ, 6:00-ზე, ითვლიდნენ მთელ კონტინგენტს და თუ ოპერატიულად ხდებოდა, მაშინ 6:30 მიდიოდნენ სამუშაოდ. პოლონელები ბევრჯერ „გამოყავდა“ ინჟ. პორიეტისს, რომელიც, გადმოცემის თანახმად, ძალიან დაინტერესებული იყო მუშების მაქსიმალური რაოდენობით.

გასვლის სიგნალს უკრავდა ბანაკის მესაყვირე კაჟიმეჟ ჟენკიევიჩი. პოლონელები სამარშო მწყობრით მიდიოდნენ ფაბრიკაში, რომელიც, მეორე ქვებანაკის შემთხვევაში, იყო დაახლოებით 200-300 მ ბანაკიდან. მარშრუტი ასეთ შემთხვევაში დაცული იყო ჯარისკაცების კორდონით, რომლებიც გზის ორივე მხარეს იდგნენ.

სამშენებლო ობიექტზე მუშაობისას დანესებული იყო შესვენება სადილისთვის. შუადღით ყველა ღებულობდა „სუპს“ ფაბრიკის სამზარეულოდან. ხშირად ეს იყო ბოსტნეულის წვნიანი, ძალიან ცხარე. სამუშაო სრულდებოდა 17:00, როცა იკრიბებოდნენ ფაბრიკის ჭიშკართან. გასვლისას, ყოველ ჯერზე, ყველას ჩხრეკდნენ ბადრაგები.

პოლონელები მონაწილეობდნენ ქარხნის და ადმინისტრაციული შენობების და გზების მშენებლობაში. მუშაობდნენ, როგორც მლესავები, ელექტრიკოსები, სანტექნიკოსები, დურგლები და მექანიკოსები; ასრულებდნენ ყველანაირ სამუშაოს. ბევრს გააჩნდა შესაბამისი უნარები. დღეში საშუალოდ მუშაობდნენ 8 – 10 საათი. 1946 წლის ივლისიდან, ორ თვეზე მეტი, სამუშაოს წელავდნენ 10 საათამდე, რის გამოც ბანაკში ბრუნდებოდნენ 19:00 შემდეგ.

გამომდინარე სამშენებლო ბრიგადის სახეობიდან, სამუშაო შეიძლება ყოფილიყო მსუბუქი ან მძიმე. ყველაზე მძიმე სამუშაოდ ითვლევოდა ის, რაც ხორციელდებოდა ქვიან ნიადაგზე, სხვადასხვა სახის გათხრების (მაგ. საძირკვლის), ვინაიდან არ გააჩნდათ სათანადო აღჭურვილობა. სამუშაოს ასრულებდნენ ხელით, წერაქვის და რკინის ლომების გამოყენებით. მსგავსად ფასდებოდა გზის მშენებლობის სამუშაოები. ბრიგადაში, რომელიც დაკავებული იყო გზის ახლოს კლდის ბლოკების დამტვრევით, მუშაობდა მათ შორის ექიმი ს. ვიტეკი. იმის გამო, რომ მუშაობდნენ დამცავი ხელთათმანების გარეშე, ხშირად იღებდნენ ხელის ტრამვეზს, განსაკუთრებით კი ხელის გულების და თითების. ფრანჩიშეკ ბარტაშევიჩი ბეტონის დამზადებაზე განაწესეს. მუშაობის ტემპმა მოიმატა იაპონელი ტყვეების ჩამოსვლის შემდეგ. ისინი დავალების მიმართ მკაცრი მიდგომით ხასიათდებოდნენ. არაერთხელ მაგ. ყრიდნენ სატრანსპორტო ბეტონს ყუთების გვერდზე, რომლებიც პოლონელებს ჯერ გამზადებული არ ჰქონდათ.

სირთულის იგივე დონეზე უნდა განვიხილოთ ავურის დასამზადებელი სამუშაოები, სადაც მოხვდა ანტონი პუზევიჩი. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასევე მძიმედ მუშაობდნენ კალციუმის დასამზადებლად. ეს ძალიან მანებელი იყო და შეეძლო გამოენვია სხვადასხვა ტრამვა მაგ.: მხედველობის. ამავდროულად, ძალიან მალე აფუჭებდა ტანსაცმელს და განსაკუთრებით ფეხსაცმელს, რასაც დიდი ხნის განმავლობაში არავის უცვლიდა. მშენებლობაზე ძალიან ბევრი უბედური შემთხვევა ხდებოდა. როგორც გადმოცემით ვიცით, ფაბრიკის ადმინისტრაციას არ აინტერესებდა სამუშაო უსაფრთხოება და შესაბამისი ნორმების დაცვა. არ არსებობდა არანაირი უსაფრთხოება სიმაღლეზე მომუშავეებისთვის (სახურაგების მშენებლობა). ტერიტორიაზე არსებობდა ამბულატორია, რომელშიც მორიგეობდა პოლონელი ექიმი (პერეპეჩკო), მაგრამ მას მხოლოდ სასწრაფო დახმარების განევა შეეძლო, მაგ.: ქრილობების ან მცირე დაზიანების მკურნალობა. მის მოვალეობებში ასევე შედიოდა სამზარეულოში სისუფთავის და დამზადებული „სუპის“ კონტროლი. საკუთარ შეხედულებებს და შეფასებებს წერდა ამისთვის განკუთვნილ წიგნში, მაგრამ მას არ ჰქონდა უფლება, შეეტანა იქ ნეგატიური შეფასებები³³.

ზოგიერთს, მუშაობისას, გადახდა სეიოზული უბედური შემთხვევა, მაგ.: სტანისლავ სტრუნსკი და იეჟი შმეჟხალსკი გადმოვარდნენ ხარაჩოდან. ერთი მოტეხილი ხელებით, მეორე კი დაზიანებული ხერხემლით მოხვდნენ საავადმყოფოში. არასრული სამი თვის შემდეგ (?) შმეჟხალსკი თვითონ გაიქცა იქიდან. გადმოცემის თანახმად, თუ ვინმე იქ მოხვდებოდა, წამლების უკმარისობის გამო განწირული იყო სიკვდილისთვის. პატიმრები, რომლებსაც კიდევ გააჩნდათ ძალები, რამდენადაც შეეძლოთ, ეხმარებოდნენ დასუსტებულებს, რომ შეენარჩუნებინათ ადგილი ბრიგადაში:

„მყავდა მეგობარი (...) - იან რინკიევიჩი. წარმოშობით ვილნიუსიდან იყო. ძალიან ავადმყოფობდა და სიარული აღარ შეეძლო. მიგვყავდა სამუშაოდ და ვტოვებდით ფიცრების საშრობში, იქ რომ წამონოლილიყო. ამის გამო ლეზულობდა საჭმლის „ჩვეულებრივ“ ულუფას. აუცილებელი იყო ხალხის გადარჩენა. ვუთხარი ბიჭებს: ის არ უნდა მოკვდეს, ის ჩვენი მეგობარია. უნდა გადავრჩენილიყავით“³⁴.

მამაკაცების ერთ-ერთი ბრიგადა, რომელშიც მოხვდნენ ლუდვიკ იანკოვსკი და ვაცლავ დრაგუნი, გაამწესეს მექანიზაციის სახელოსნოში, სადაც მოძრავ ტექნიკას შეაკეთებდნენ. მათ გააჩნდათ საჭირო პროფესიული განათლება ამ დარგში. ძრავების და მანქანების „ზილ“ და „გაზ“-ის შეკეთებით იყვნენ დაკავებული. საბჭოთა უფროსი ბევრჯერ უხდიდა მადლობას პროფესიულად შესრულებული სამუშაოს გამო.

33 იქვე, W łagrach..., გვ. 157-158. იხსენებს, რომ მისი მოვალეობა იყო შრომის უსაფრთხოების პირობების დაცვა. თუმცა არ განმარტავს, ამ დიდ ფართობზე, როგორ ახერხებდა ამას და რა შემთხვევებს ჰქონდა ადგილი. ასევე არ ვიცით შრომის უსაფრთხოების მდგომარეობა სამშენებლო უბანზე და კრიტერიუმები, რომლითაც ხელმძღვანელობდა მათი შეფასებისას.

34 J. Śmierzchański, Wspomnienia. ... გვ. 15-16.

ფაბრიკის ტერიტორიაზე ხის სახერხიცი იყო. იქ შესრულებულ სამუშაოსაც პატიმრები აფასებდნენ როგორც მძიმეს. მაგ.: საჭირო იყო ხის დიდი მორების (სიგრძით 8-10მ და რადიუსით 1.5მ) გადაგორება 100 მეტრის მანძილზე, სარკინიგზო გვერდითა ხაზიდან ხის სახერხამდე. განსაზღვრული ნორმის (ერთ პატიმარზე დღეში 8 ცალი) შესრულება პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო და მთელი ბრიგადა (რომელშიც მოხვდა სტანისლავ ტიშკიევიჩი) აგორებდა დღეში მხოლოდ 5 მორს. ხის საჭრელ საამქროდან არცთუ ისე მოშორებით იყო სადურგლო, სადაც მუშაობდა ხუთი პოლონელი, ქართველი იანვარაშვილის მეთაურობით.

ელექტრომონტიორების ბრიგადაში (სადაც წამყვანი იყო იულიუშ გერჩევსკი) ირიცხებოდა ანტონი იურგელევიჩი. მათი მთავარი ამოცანა იყო გამანაწილებელი კარადების დამზადება, რაც აუცილებელი იყო ფაბრიკის სხვადასხვა დანადგარის ასამუშავებლად. საბჭოთა ზედამხედველი არ უნდებდა ნორმებს, მაგრამ აფასებდა მათ მიერ შესრულებულ სამუშაოს. ასეთი სისტემის დამსახურებით ბრიგადას უწერდა სამუშაოს 143% შესრულებას. ასეთ შემთხვევაში ყველანი ღებულობდნენ საკვების დამატებით ულუფებს. მოგვიანებით ი. გერჩევსკი და სტანისლავ ბელაჩიცი გადაიყვანეს ზეინკალების ჯგუფში³⁵.

ფაბრიკაში, ე.წ. მეორე ობიექტზე, ელექტრიკოსად მუშაობდა ანტონი ბარტაშევიჩი. შემდგომ ის გადაიყვანეს ე.წ. ელექტროცენტში, სადაც ისევე, როგორც ელექტრიკოსი, აკონტროლებდა არხების დაშრობას³⁶. ბრიგადაში, რომელსაც დაევალა საკანალიზაციო სისტემის შექმნა, მოხვდა ალფრედ ბილევიჩი. ამ ბრიგადის მოვალეობაში შედიოდა არხების გათხრა, მიწის დაშრობა და საკანალიზაციო მილების მონტაჟი.

ერთ-ერთმა ბრიგადამ, რომელშიც იმყოფებოდნენ სტანისლავ ზავისტოვსკი და იან ბაჟიუკი, მიიღო დავალება დიდი შენობის ინტერიერის მოწყობის, რომელიც განკუთვნილი იყო მუშებისთვის. პატიმრებს უწევდათ მაგ.: იატაკის გასწორება, რომელიც არასათანადოდ გამოშრობილი ფიცრების და დაჭედილი ლურსმნების არასაკმარისი რაოდენობის გამო მთლიანად განადგურებული იყო. რა თქმა უნდა, ყველაფერი უნდა გამოცვლილიყო, მაგრამ სურსათის ნაკლებობა იყო. ამიტომ გაკეთდა ყველაზე მარტივი რამ - გაასწორეს ყველა ამოზნექილი სივრცე (!). ეს მაგალითი კიდევ ერთხელ ახასიათებს სისტემას და შესრულებული სამუშაოების ხარისხს.

1946 წ. პოლონელების ჯგუფი, 60-მდე ადამიანი, გაამწესეს ქვებანაკში, რომელიც ქუთაისის ცენტრში მდებარეობდა. იქ უკვე იმყოფებოდა დაახლოებით 60 ლატვიელი. ქვებანაკი შემოღობილი იყო მავთულხლართით და ყველა მხრიდან განათებული. საგუშაგო პოსტები განლაგებული ბანაკის საპირისპირო კუთხ-

35 1946 წლის ნოემბრიდან ი.გერჩევსკი გახდა ელექტრომონტიორებისა და ზეინკლების 13 კაციანი ჯგუფის ბრიგადირი. მათი უმეტესობა რუსები იყვნენ.

36 ე.წ. მეორე ობიექტის უფროსი გახდა ქართველი - ბიბიჩევილი, A. Bartaszewicz. Wspomnienia dwóch braci, გვ. 2 (მონათხრობი ავტორის არქივიდან).

ევბში. ტერიტორიის შუაგულში იდგა დიდი შენობა, რომელშიც ცხოვრობდნენ პატიმრები. გვერდით იყო საპირფარეო და საშხაპეი. ბადრაგების და სამუშაოთა მწარმოებლის ბარაკი იდგა მავთულხლართების გარეთ, დაახლოებით 20 მეტრში. პოლონელები (ლატვიელებთან ერთად) დასაქმებული იყვნენ დიდი შენობის მშენებლობაზე. ნორმის შესრულებისას ღებულობდნენ დამატებით 200გ ფაფას. აქ მუშაობდნენ კაჟიმიეჟ და იან იაგლინსკები, სტანისლავ გოდლეცკი, ვიტოლდ ბორუსევიჩი და პუზევიჩი³⁷.

პატიმართა რიგებიდან ბანაკის ხელმძღვანელობამ შექმნა სპეციალური საჯარიმო ბრიგადა. მასში ხალხი მოათავსეს რალაც „დანაშაულის“ გამო. მონმის გადმოცემით ვიცით, რომ ერთ-ერთი ასეთი ბრიგადა შეიქმნა 1946 წლის მარტში. მაშინ დილის ამოძახებაზე ამოიკითხეს პატიმრების გვარები, მიზეზის და მათ მიმართ რაიმე ბრალდების დასახელების გარეშე. სიაში მოხვდა სხვადასხვა ასაკის 32 ადამიანი. მათ ნაწილს, მათ შორის სტანისლავ და იან ზავისტოვსკებს, იან სტანიულს და მიეჩისლავ რუჯინსკის გააჩნდათ კონსპირაციული წარსული. ცალკე შენობაში განთავსების შემდგომ დაიწყო დაკითხვები. გარკვეული დროის შემდეგ ისინი გაამწესეს დამკრძალავ ჯგუფში. თეორიულად ეს კარგი სამუშაო იყო, რაც უკვე ვახსენე, მაგრამ ძლიერი ფსიქოლოგიური დატვირთვა ჰქონდა. ხოლო 1946 წლის მაისში (იმ დროისთვის ბრიგადირად დანიშნეს რუჯინსკი) პოლონელები გაამწესეს ქვის სამხვრევში. ძლიერი ბადრაგის ქვეშ, აიძულებდნენ დაეტვირთათ ლოდები სატვირთო მანქანებზე. დღიური ნორმა ერთ ადამიანზე იყო ერთი სატვირთო, რისი შესრულებაც, დასუსტებული პატიმრებისთვის, პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო. პოლონელების პროდუქტიულობა დაბალი იყო, ბადრაგებს კი მარტო ის აინტერესებდათ, რომ არ გაქცეულიყვნენ. მხოლოდ ქართველ ზედამხედველთან საუბრებმა გამოიღო შედეგი და დღიური ნორმა შეიცვალა 3 სატვირთოთი, ოღონდ მთელი ბრიგადისთვის. ამავდროულად პოლონელები დაპირდნენ, რომ არ შეეცდებოდნენ გაიქცევას. საბოლოოდ ბრიგადას უწერდნენ ნორმის 101%. სამსახურის განმავლობაში ერთი საინტერესო შემთხვევა მოხდა. კერძოდ, ქვის სამხვრევში შემთხვევით აღმოჩნდა ახალგაზრდა თხა. სასწრაფოდ დაკლეს ბადრაგის თვალ წინ, რომელმაც თხის საძებნელად მოსული მწყემსიცი კი გააგდო. რა თქმა უნდა, ამ ხორციტ ბადრაგმაც ისარგებლა³⁸.

ფიზიკური სამუშაოს გარდა პატიმრებს ოფისშიც ასაქმებდნენ, როგორც „ნორმიროვშიჩებს“ (ნორმების განმსაზღვრელი სპეციალისტები). მათი გაკეთებული საქმიანობის სანაცვლოდ ბანაკი იღება ფულს, მაგრამ მარტო მცირე ნაწილს უხდიდნენ. ერთ-ერთ ასეთ ფუნქციას ასრულებდა ხის საწყობში („ლესოსკლადში“) სტეფან ბორტკევიჩი. არა მარტო თავის მოვალეობას ასრულებდა, არამედ მიიღო დავალება, რომ „შეექმნა თავისთვის სამუშაო“, რაშიც ბანაკი კიდევ უფრო მეტ ფულს მიიღებდა.

37 A. Puzewicz, Wspomnienia..., გვ. 59-60.

38 S. Zawistowski, Wspomnienia ..., გვ. 84-89.

პოლონელების მოგონებებიდან ჩანს, რომ ქარხნის ტერიტორიაზე ბევრი პროექტის ზედამხედველის ფუნქციას ასრულებდა ზჯისლავე კამინსკი³⁹. მსგავსი თანამდებობა ეკავა ინჟ. ზიგმუნტ შეჰენს.

პატიმრის ჩარიცხვა ტექნიკურ პერსონალში (ე.წ. ტექპერსონალში) ნიშნავდა პატიმრის საარსებო პირობების და საკვების საკითხის რადიკალურ გაუმჯობესებას. ასეთ გუნდში, მძიმე მუშაობის პერიოდის შემდეგ, მოხვედრა შეძლო მიხალ ნოვიციმ. რალაც მომენტში ის დაასაქმეს ბულალტრის დამხმარედ. მის მოვალეობაში შედიოდა სიების, აღწერების, ცხრილების მომზადება და ა.შ. შემდეგ აღმოჩნდა დაბალი დენის ტექნიკურ სანარმოში, სადაც ტელეფონებს და რადიოებს აკეთებდნენ. მასთან ერთად აქ მუშაობდნენ „თავისუფლად დასაქმებული“ ქართველები: ინჟ. ახტაზოვი, ტექნიკოსები - გეორხიძე და გეორხელიძე, ებრაელი ლეოვიდან - სტრუგი და მ., ტექნიკოსი - პოლონელი, რომელმაც მიიღო საბჭოთა მოქალაქეობა. ხელმძღვანელის ფუნქციას ასრულებდა კაპიტანი სტეფან კონოპლევი.

პატიმრების ჯგუფი, რომელიც შედიოდა ტექნიკური პერსონალის რიგებში, შედგებოდა 20-მდე პოლონელისა (მათ შორის გონებრივი მუშაკები) და სხვა ეროვნების წარმომადგენლებისგან, დაახინავეს ცალკე მდგომ ერთსართულიან შენობაში ბანაკის ტერიტორიაზე. აქ იყო მონყობილი სამზარეულო და საცხოვრებელი ფართი 6 x 8მ., ორსართულიანი სანოლებით 38 ადამიანისთვის. ოთახში გრძელი მაგიდა და ელექტრო განათება იყო. ყველა ადამიანმა მიიღო ტანსაცმელი (შორტები, პერანგი) და ბამბის საბანი. „ტექპერსონალს“ გააჩნდა ოდნავ სხვა სტატუსი, ვიდრე სხვა პატიმრებს. არ იცავდნენ დისციპლინას გაღვიძებისას, საბჭოთა ოფიცრები კი არ აგინებდნენ ამ ადამიანებს. მათგან ითხოვდნენ მხოლოდ პროფესულ მუშაობას. მთავარი საკითხი, რითაც ეს ჯგუფი განსხვავდებოდა „ჩვეულებრივი“ პატიმრებისგან, იყო საკვებით მომარაგება. ვინაიდან ყველა „ტექპერსონალიდან“ იღება, სტანდარტული ულუფის გარდა, დამატებით 200გ პურს, ყოველ მეორე დღეს 50-100გ წვრილ თევზს და 28გ შაქარს⁴⁰. გონებრივი სამუშაოს შესრულების დროს, საცხოვრებელი პირობების და კვების გაუმჯობესების გამო, ბანაკში გადარჩენის და შინ დაბრუნების შანსები იზრდებოდა. მაგრამ ეს სტატუსი ადამიანების ძალიან ვიწრო ჯგუფს ეხებოდა.

1946 წლის დასაწყისში, ქუთაისში, დაიწყეს ახალი ქარხნის აღჭურვილობის ჩამოტანა სარკინიგზო ტრანსპორტით. უმეტესწილად ეს იყო დანადგარები გერმანიიდან, მაგდებურგის ოპელის ქარხნიდან. ვაგონებიდან მთლიან ყუთებს ექაჩებოდნენ მაგ.: ტრაქტორებით, ამას აკეთებდნენ მიუხედავად იმისა, რომ ფაქიზად მოპყრობის გაფრთხილება ყუთებზე გარკვევით ეწერა. ვაგონებიდან

³⁹ ვ. კოზაკევიჩი-რომანოვსკას წერილი ავტორისადმი, 2000 წ. 19 ოქტომბერი.
⁴⁰ M. Nowicki, Moja wielka..., გვ. 83-84, 93.

ყუთების ჩამოღების ასეთი მეთოდი, რასაკვირველია, მომენტალურად აზიანებდა დანადგარების დიდ რაოდენობას. აქ იყო ძალიან მნიშვნელოვანი, ძვირი და ზუსტი დანადგარები. ამ ყველაფერს ალაგებდნენ ღია ცის ქვეშ და არანაირად არ ფუთავდნენ. ძალიან მალე, დანადგარები, ამინდის პირობების გამო ფუჭდებოდა. ზოგჯერ ვაგონებში „პოულობდნენ“ გარკვეული რაოდენობის საყოფაცხოვრებო ნივთებს: ჭურჭელს, სადილის სერვისს, ავეჯს. ასევე პოულობდნენ საკერავ მანქანებს და ტანსაცმელს. ეს ნივთები იყო კარგად შეფუთული და კარგად დავასოებული. ჩემი აზრით, ეს ნივთები „მოროდორობიდან“ იყო ტრანსპორტის ჯარისკაცების პირად მიზნებისთვის განკუთვნილი, მაგრამ გაურკვეველი მიზეზების გამო სხვაგან აღმოჩენილი.

დანადგარების შეუფუთავი ნაწილები, თავისუფლად ჩალაგებული ყუთებში და ადვილად ასაღები, ბევრი პატიმრისთვის ძალიან ძვირფასი იყო. ცდილობდნენ, გამოეყენებინათ ყველა ხელმისაწვდომი დეტალი. თავიდან ყუთებს შლიდნენ და ჩუმად, ფიცრებად, მიჰქონდათ ბანაკში. ძალიან მოკლე დროში ფიცრებისგან დაამზადეს მოსახერხებელი ინდივიდუალური ჩემოდნები, რომლებსაც ყიდდნენ სხვა პატიმრებზე. ბრიგადები, რომლებიც მუშაობდნენ ქალაქში, ყიდდნენ ამ ჩემოდნებს ბაზრობაზე. საბჭოთა ჯარისკაცები და ოფიცრებიც სიამოვნებით ყიდულობდნენ. თავისუფლად დასაქმებულებზე ჩემოდნების გაყიდვამ დიდ რაოდენობას მიაღწია, რაც მნიშვნელოვნად აუმჯობესებდა პატიმრების კვების საკითხს.

ფაბრიკის ტერიტორია, მავთულბლართით შემოღობილი და მარტო გარეთ მდგომი „ბარაბოსებით“ (ბადრაგები), აძლევდა თავისუფალი სიარულის და კავშირების გაბმის საშუალებას. თავისუფლად დასაქმებულები - ქართველები, სომხები და სხვები - ყიდულობდნენ პოლონელი პატიმრების მიერ მოპარულ უამრავ მასალას და ნივთს. ამ ყველაფერს იყენებდნენ საკუთარი სახლების ასაშენებლად და შესაკეთებლად. ვინაიდან მაშინ ყველა მასალა დეფიციტი იყო, პატიმრების საქმიანობას დიდი მატერიალური სარგებელი მოჰქონდა. „საქონელს“ ყიდდნენ პურზე, მჭადის ფქვილზე, ხახვზე, ნიორზე, პომიდორზე, ვაშლზე, სიგარეტზე, რუბლებზე, ლობიანზე, ჭაჭაზეც კი და არაყზე. ამ ვაჭრობას ასე იხსენებს ერთ-ერთი მუშა:

„მშენებლობაზე დიდი არეულობა იყო. გამოჩნდა ლაქის მყიდველი, რითაც ვზეთავდით თუნუქს და კაუჭებს. ლაქი იყიდა ბერძენმა, რომელიც თავისუფლად დასაქმებული იყო. თუნუქს კი სამანქანო ზეთით ვზეთავდით“⁴¹.

დურგლების ბრიგადებში, სადაც მუშაობდნენ, მათ შორის, სტანისლავ ლაპინსკი და კაჟიმიეჟ ბოლინსკი, ბევრი რამის „გაცვლა“ შეიძლებოდა. ქართველებზე ყიდდნენ დიდი რაოდენობით ლურსმანს. პირველი გარიგების დროს, რამდენიმე კილოგრამის სანაცვლოდ, პოლონელებმა მიიღეს ფქვილის ტომარა. ვინაიდან ქართველები მოდიოდნენ ლოკომოტივით, ტვირთთან ერთად, შესაძლებელი იყო

41 L. Jankowski, Wspomnienia..., გვ. 18-49.

ყველაფრის უსაფრთხოდ გატანა. იქამდეც კი მივიდა საქმე, რომ ერთი პოლონელი, ზედმეტსახელად „პუნზა“, რომელიც მალულად გაყავდათ ფაბრიკიდან გარეთ აგრძელებდა სავაჭრო გაცვლებს. იმისთვის, რომ ბრიგადას არ დატყობოდა კაცის ნაკლებობა, რჩებოდა ერთ-ერთი ქართველი. ასეთ ქცევას, გრძელვადიან პერიოდში, შეეძლო დიდი პრობლემები შეექმნა, ვინაიდან:

„სადურგლომ დახარჯა იმდენი ლურსმანი, რომ ჩამოვიდა კომისია. ყველაფერმა გადაიარა ჩვენს უფროსზე - „პარაბზე“, რომელიც აქ იხილდა თავის სასჯელს, როგორც სხვები 10 წელს. (...) ცრემლიანი თვალებით გვეკედრებოდა, რომ აღარ მოგვეპარა ლურსმანი, თორემ საბოტაჟს დააბრალებდნენ“⁴².

ამის გარდა, სავაჭრო მიზნებისთვის მზადდებოდა მრავალი ნივთი ხისგან, მათ შორის კოვზები და ხიშტის ქარქაშები.

სხვა საქმიანობას, სამსახურში ლობიანების გამოცხობას, ასრულებდა სამი კაცი რიშარდ გულბანოვიჩის ბრიგადიდან. მათი ბრიგადა გაამწესეს ქვის სამსხვრევში. როცა შემთხვევით იპოვეს ლუმელის ფოლადის ფურცელი, დაინყეს ლობიანების გამოცხობა. მეთაური, მოსყიდული ბრეზენტის ფეხსაცმლით, ჯარისკაცი კი - რუბლებით და ლობიანებით, ყურადღებას არ აქცევდნენ დაბალ პროდუქტიულობას.

განსაკუთრებულ პროდუქციას აწარმოებდნენ ჩესლაჟ ალენოვიჩი და კ. ბოლინსკი. ძელებისგან (სამზერეულოდან გადაყრილი) და კალსტიკური სოდისგან, რომელიც იპოვეს ვაგონში, დაინყეს ფაბრიკაში საპნის წარმოება. საპონი გაჩნდა („წარმოებულია აშშ“) ქუთაისის ბაზრობებზე. ეს საქმიანობა არ გამოიჩინა ბანაკის მეთაურის ყურადღებას, რომელმაც დაიბარა პოლონელები და უბრძანა, რომ წარმოების ნახევარი ყოველთვის ჩაებარებინათ ბანაკის სამრეცხაოში, რასაც ყოველთვის არ აკეთებდნენ⁴³.

პოლონელები ასევე მუშაობდნენ სამჭედლოში, სადაც ბრიგადირი იყო იან ოშინსკი. სამჭედლო წარმოადგენდა „სახელოსნო წარმოების“ საუკეთესო ადგილს. როგორც უკვე ვახსენე, ნედლეულის მოპოვების საუკეთესო წყარო ფაბრიკის ტერიტორიაზე დასაწყობებული დანადგარები იყო. იქ, პირველ რიგში, ეძებდნენ ალუმინს, რომელიც საუკეთესო იყო აუცილებელი ნივთების დასამზადებლად. მაშინ შეიქმნა ბანაკის პატარა „სანარმო“. სამუშაო როლები გადაინაწილეს. ზოგი ამზადებდა ჩამოსასხმელ ფორმებს, სხვები ასხამდნენ მდნარ ალუმინიუმს, სხვები აპრიალდებდნენ დამზადებულ პროდუქტს. ასე მზადდებოდა სხვადასხვა მნიშვნელოვანი ნივთი მაგ.: ქვაბები, ჯამები, კოვზები, ალუმინის ქვაბები. პატიმრები ასევე ამზადებდნენ კუსტარულ დანებს და ნემსებს.

ბანაკში ძალიან კარგ სიტუაციაში იყვნენ ხელოსნები: მკერავები და მენაღებები. აქ მუშაობდნენ მეჩისლაჟ პრეცკალო და ალექსანდერ ვრუბლევესკი. მათ შეეძლოთ ნივთების შეკეთება, ან კონკრეტული შეკვეთის შეკერვა. ამ სამუშაოს აკეთებდნენ როგორც პატიმრებისთვის, ასევე ბანაკის კომენდატურისთვის.

42 K. Baliński, Pod słońcem Gruzji, „Prawo i Życie” 1989, N 4, გვ. 10.

43 იქვე, გვ. 10 - 11.

ამისთვის იყენებდნენ ნახმარ ტანსაცმელს სანყობიდან. ამ საქმიანობის წყალობით შოულობდნენ საკვების დამატებით ულუფას ან ფულს.

დიდი საზრიანობით და სამენარმო ნიჭით გამოირჩეოდა სტანისლავე ლაპინსკი, მენაღების ჯგუფის „უფროსი“. ბრეზენცის ფეხსაცმლის გაკეთებისას ყველას აძლევდა კონკრეტულ ამოცანებს. მასალას შოულობდნენ პატიმრები, იპარავდნენ მანქანების გადასაფარებელს, რომლითაც შემოჰქონდათ ბანაკში საქონელი. ყველაზე რთული იყო მასალის პოვნა, რითაც უნდა გაკეთებულიყო ფეხსაცმლის ძირი, მაგრამ ეს პრობლემაც მალევე გადალახეს. მშენებლობაზე მუშაობდა კონვეიერი, საიდანაც მოიპარეს საჭირო მასალა. კონვეიერის ლენტი დაჭრეს ნაჭრებად და დამალეს ტბორში, ვინაიდან, ამის გამო, ძალიან დიდი ამბავი ატყდა ფაბრიკაში. რამდენიმე დღეში ნელ-ნელა ყველაფერი გადაიტანეს „სამუშაო ადგილზე“. გადმოცემის თანახმად, დამზადებული ფეხსაცმელისგან აღფრთოვანებულები იყვნენ საბჭოთა ოფიცრები, რომლებიც ცვლიდნენ არაყში, ან იხდიდნენ 800 მანეთს წყვილში.

ვაჭრობაში შუამავლობით და მყიდველების პოვნით დაკავებული იყო პოლონელებში ცნობილი და რუსებთან ძალიან კარგი კავშირების მქონე, ადრე უკვე ნახსენები - ქურდი ანტონი დ. საკუთარი ინიციატივით, რაც პოლონელებისთვის თავიდან გასაკვირი იყო, მოაწყო „დახმარება“ დამშეულებისთვის. საკუთარი ხარჯით ამზადებდა წვნიანს და ურიგებდა. ამავდროულად, როგორც მათი ერთადერთი მკვებავი, იღებდა მათ ამანათებს, რომლებიც მოდიოდა ბანაკის მისამართზე. გადმოცემის თანახმად, ასე იმიტომ აკეთებდა „რომ არავინ გამხდარიყო ავად“ და თვითონ ანაწილებდა. მისი ფინანსური სიტუაცია იყო ერთ-ერთი საუკეთესო და საკმაოდ ხშირად „ელიტასთან“ ერთად აწყობდა ალკოჰოლურ ღრეობებს. ასევე ქალებთან ურთიერთობებზეც არ ამბობდა უარს⁴⁴.

ყველა პოლონელს არ შეეძლო საკვების (მოპარვით ან „წარმოების“ მეშვეობით) შოვნა. გათხრითი სამუშაოები ასეთ საშუალებას არ იძლეოდა, რასაც იხსენებს ერთ-ერთი ექიმი, რომელიც დისციპლინალურად, ხანმოკლე დროით აღმოჩნდა ასეთ ბრიგადაში. იმ დროისთვის თხრიდნენ ორმოებს წყლის გამანაწილებელის ქვეშ, რომლითაც მიენოდებოდა წყალი ბანაკს. ასე აღწერს საკუთარ მდგომარეობას:

„ასეთი დამქანცველი სამუშაო დღის მერე, საღამოს უკვე არაფრის კეთების თავი არ მქონდა, მარტო ძილის. მომავალი კარგს არაფერ მპირდებოდა. (...) ამ პერიოდში ძალიან გავხდი, დაეკარგე იუმორის გრძნობა, გართობის სურვილი და ჰიგიენის მოთხოვნილება. ხშირად გავდიოდი სამუშაოდ დაუბანელი, ძონძებში ჩაცმული, დაგლეჯილი საბჭოთა ფარაჯით“⁴⁵.

ბანაკის ტერიტორიაზე სავაჭრო გაცვლა ხდებოდა „ჩარნოჟოპების“ ბარაკის მახლობლად. იქ შეიქმნა არაფორმალური ბაზარი, სადაც შეიძლებოდა ყიდვა სხვადასხვა ხილის, მჭადის ან სოიოს კვერების, „სანარმო პროდუქტის“.

44 S. Zawistowski, Wspomnienia..., გვ. 95-98.

45 Ł. Perepeczko, W łagmch..., გვ. 155.

აქ ასევე მუშაობდნენ პარიკმახერები (პრიმიტიული მაკრატლებით ან მსგავსი ხარისხის დანებით). ერთ-ერთი პარიკმახერი გახდა ჰენრიკ ვერტინსკი. საკუთარ ნამუშევარს აფასებდა რამდენიმე რუბლის ან პურის ულუფის ფასად.

ვაჭრობა ყვაოდა ასევე ჩამოყვანილ იაპონელ ტყვეებთან. მათ გააჩნდათ ბევრი სამხედრო აღჭურვილობა, მაგ.: კარდალები და ტანსაცმელი. სიამოვნებით ცვლიდნენ პურზე, თუთუნზე და სიგარეტზე. საწყის პერიოდში სისტემატურად აძლევდნენ ბრინჯს, მაგრამ, ალბათ, მომარაგების პრობლემების გამო, შეუწყვიტეს. ქალები, პირველ რიგში, ცდილობდნენ იაპონელებისგან მიეღოთ ტანსაცმელი და ბამბის საცვლები. შემდგომ გადააკეთებდნენ სვიტრებად, რომლებსაც ხალხით ყიდულობდნენ „თავისუფლად დასაქმებული“ რუსი და ქართველი ქალები⁴⁶. პატიმრების ჯანმრთელობისთვის ძალიან მნიშვნელოვანი იყო გაცვლით მოპოვებული ნიორი და ხახვი, რასაც იყენებდნენ ავიტამინოზის წინააღმდეგ.

ქარხნის და ბანაკის ტერიტორიაზე ოფიციალურად ფუნქციონირებდა მენაღის სახელოსნო და სამკერვალო. აქ ხდებოდა ტანსაცმლის და ფეხსაცმლის ნებისმიერი სახის შეკეთება. ერთ-ერთი პოლონელი, მ. პრეცკალო, საბჭოთა პერსონალისთვის კერავდა ჯარისკაცების და ოფიცრების ფორმებსაც კი. სამკერვალოში გაამწესეს ა. ვრუბლევსკი.

საბჭოთა ადმინისტრაცია ხელმარჯვე პატიმრებისთვისაც კი პოულობდა სამუშაოს. 1946 წლის ნახევრიდან იან ზაისტოვსკი, სამხატვრო განათლებით, მთავარი მხატვარის ფუნქციას ასრულებდა. მას დაავალეს სხვადასხვა ბანერების, წარწერების და ნახატების დამზადება ბანაკისთვის. ოფიცრებიც კი უკვეთავდნენ საკუთარ პორტრეტებს.

ქალები დასაქმებული იყვნენ დამლაგებლებად და სხვადასხვა წვრილმან სამუშაოზე. პოლონელი ქალები განსხვავებული ასაკის იყვნენ - 17 წლიდან 50-მდე. ზოგიერთ სიტუაციებში აიძულებდნენ, შეესრულებინათ მძიმე სამუშაო, როგორც იყო სამშენებლო მასალის გადაზიდვა (აგური, ნანგრევები) და სარკინიგზო, მათ შორის, რელსების.

რამდენიმე ბრიგადა, სხვადასხვა პერიოდში, გაამწესეს ქალაქ ქუთაისში, სადაც იყო კონსერვების და ხილ-ბოსტნეულის ქარხანა. აქ მუშაობდნენ რეგინა პაშინსკა და იანინა ხელსტოვსკა (ბოსტნეულის და ხილის გასუფთავება, დახარისხება და დაჭრა). სხვა ქალები ეხმარებოდნენ ბანაკის სამზარეულოში (მაგ. მარია პუხალსკა) და ქარხნის სამზარეულოში (მაგ. ტერესა კულეშა, ირენა ტიტოვ (ბიტოვ). უბრძანებდნენ მაგ. ხახვის ან სხვა ბოსტნეულის გათლას პატიმრების სრული კონტინენტისთვის. ასევე ავზავნიდნენ ჯარისკაცების ბარაკების დასალაგებლად და მათი ფორმების გასარეცხად. ზოგიერთი მუშაობდა ტანსაცმლის

46 F Guilbinowicz (z d. Chelstowska), ვილნიუსის გიმნაზიის 17 წლის მოსწავლის ნამაბობი, გვ. 9 (ავტორის არქივი).

საწყობში - ახარისხებდნენ ფრონტიდან და გერმანიიდან ჩამოტანილ სამხედრო ტანსაცმელს და საცვლებს⁴⁷.

მცირერიცხოვან ბრიგადებს აგზავნიდნენ სიმინდის, ჩაის და ბოსტნეულის საკრეფად. რამოდენიმე ქალი მუშაობდა ბანაკის ადმინისტრაციაში, მათ შორის ბულალტერიაში. ხანდახან თარგმნიდნენ რუსულ ენაზე პატიმრებთან მოსულ წერილებს. მათ შეეძლოთ, თავისუფლად ემოძრავათ ბანაკის გარე პერიმეტრზე, ქუთაისშიც კი დადიოდნენ და ასევე შეეძლოთ, საჭმელი აეღოთ პერსონალის სამზარეულოში. სხვები მაგ.: ვაცლავა რომანოვსკა გაამწესეს ბანაკის საავადმყოფოში. მათ მოვალეობებში შედიოდა სისუფთავის შენარჩუნება კორიდორში, ამბულატორიაში, ექიმის კაბინეტში და აფთიაქში. ამის გარდა, ურიგებდნენ ავადმყოფებს ნამლებს და რეცხავდნენ ჭურჭელს საავადმყოფოს სამზარეულოში.

ბადრაგები, ზოგადად, უფრო „მსუბუქად“ უყურებდნენ, ქალების მიერ, ბანაკის ტერიტორიაზე დამატებითი საჭმლის შეტანას. ამისთვის, იმ ქალებს, რომლებიც სამკერვალოში მუშაობდნენ, შეეძლოთ ტანსაცმლის გადაკეთება. ქალები კაცებთანაც ახერხებდნენ გაცვლით ვაჭრობას. ისინი ხვდებოდნენ ერთმანეთს სამზარეულოსთან, ან ბანაკის საერთო ოთახთან. ქალები არ ავადმყოფობდნენ ისე ხშირად, როგორც კაცები. ცნობილია, გარდაცვალების ერთი შემთხვევა. 1946 წელს გარდაიცვალა ირენა პოჟნიაკუენა.

სავაჭრო საკითხებთან დაკავშირებული იყვნენ ასევე ადამიანების კატეგორია, რომლებსაც ბანაკში ეძახდნენ „ტიტვლები და ფეხშიშვლები“. რა თქმა უნდა, საუბარი იმ ადამიანებზე, რომლებსაც არ გააჩნდათ ტანსაცმელი და ფეხსაცმელი. ამის მიზეზი იყო ორი რამ. პირველი მიზეზი იყო ის, რომ ზოგიერთები ყიდდნენ საკუთარ ტანსაცმელს საკვებისთვის. ძალიან ხშირად, უკიდურეს მდგომარეობაში მყოფნი, „იშორებდნენ“ პრაქტიკულად ყველაფერს. ასეთ სიტუაციაზე ყველა ერთ-ერთი პატიმარი:

„საცოდავი სურათი, ერთ-ერთ ზამთრის შეკრებაზე, როცა არც ისე ძლიერი ყინვის დროს, მაგრამ წვიმიან-თოვლიან ჭყაპში გამოჩნდა 20-მდე უბედური, ფაქტიურად, ტრუსებში. (...) ადმინისტრაციამ, სხვა რა გზა ჰქონდა, ასეთ სიტუაციაში გამოუცდელბემა, ჩააცვა ამ ხალხს ძველი სამხედრო ტანსაცმელი, მგონი გარდაცვლილების“⁴⁸.

ტანსაცმელს ძალიან ხშირად ჰყიდდნენ, მაგრამ იმის გათვალისწინებით, რომ უმრავლესობა იშორებდა ტანსაცმლის თითო ელემენტს.

მეორე მიზეზი „ტიტვლების და ფეხშიშვლების“ არსებობის არის ძალიან განსხვავებული. უბრალოდ, ზოგიერთების ტანსაცმელი ნადგურდებოდა სამუშაო ვითარებაში, ან უბრალოდ პარავდნენ, რის გამოც პრაქტიკულად არ შეეძლოთ სამუშაოდ გასვლა. რა თქმა უნდა, ბანაკი ამით ზარალდებოდა ვინაიდან ნაკლებ ადამიანს უშვებდა სამუშაოდ. ამის თავიდან ასაცილებლად, გარკვეული დროის შემდეგ, ჩამოიტანეს საბჭოთა ფორმები (გაფუჭებული და ბინძური) და ყველას

47 T. Nowiak (z d. Kulesza), Wspomnienia..., გვ. 34-35; R. Kuligowska (z d. Pasińska), Wspomnienia..., გვ. 7.

48 K. Baliński, Pod..., გვ. 10

ჩააცვეს. გადმოცემით ვიცით, რომ ეს ტანსაცმელიც მალე გაიყიდა და „ჩაცმის“ პროცესი მეორედებოდა რამდენიმე დღე. მაგრამ ამ ჯგუფის უმრავლესობა მაინც გაიგზავნა სამუშაოდ. მარტო ერთი პოლონელი არ დანებდა, რასაც ასე იხსენებს ერთი პატიმარი:

„კაცს სახელად კაჟიმიეჟი (გვარი არ მახსოვს) გააჩნდა მანევრირების განსაკუთრებული ნიჭი. უკვე დიდი ხანია იყო „ტიტველი და ფეხშიშველი“. მანამდე დაჟინებით იშორებდა ტანსაცმელს. სამუშაოდან ბრუნდებოდა სრულიად ტიტველი, მავთულით შეკრული ტოლით შემოხვეული. ფეხზეც ტოლის ჩუსტები ეცვა. გამოიყუებოდა, როგორც მთვარის მანქანა. 3 დღე კარცერი მიუსაჯეს, რის მერეც ისევ ჩააცვეს და გაუშვეს სამუშაოდ, მაგრამ ვერ დაამარცხეს, გაყიდა. საბოლოოდ შეეშვნენ. თუმცა ვახშამს ჩამოაშორეს. ძალიან მშვიერი იყო, მაგრამ მაინც თავისი გაიტანა“⁴⁹.

ასეთი მაგალითები, როგორც ზემოთ მოვიყვანე, იშვიათად ხდებოდა. უმეტესობას მართლაც გაფუჭებული ტანსაცმელი და ფეხსაცმელი ეცვა. მათი შესახედაობა იყო ისეთი, როგორც იხსენებს ერთ-ერთი ქალბატონი:

„დახეული პერანგი (ნაგლეჯები) ზოგიერთებს მარტო საყელოს დამსახურებით უჩერდებოდა ტანზე. როცა მზე ძალიან აცხუნებდა, ან წვიმა მოდიოდა იკეთებდნენ (კაცები) ზურგზე ტოლს ან ფანერას“⁵⁰.

სავარაუდოდ, 1946 წლის მეორე ნახევრიდან, იშვიათად (მაგრამ მაინც) ადმინისტრაცია ურიგებდა პატიმრებს ტანსაცმელს. ყველაზე მეტად ეს ეხებოდა საცვლებს.

ჩემი მოსაზრებით, 1947 წლის დასაწყისიდან ბანაკში ფუნქციონირებდა მაღაზია, სადაც შეიძლებოდა ტანსაცმლის ყიდვა. თებერვალში ფასები იყო შემდეგი: დაბამული ქურთუკი - 65 მანეთი, ბამბის სქელი წინდები - 35 მანეთი, ხელთათმანები - 15 მანეთი, ბრეზენტის პიჯაკი - 35 მანეთი, შარვალი და ბლუზა - 150 მანეთი⁵¹. ამ ტანსაცმლის ყიდვა მარტო ზოგიერთს შეეძლო, ვისაც ფინანსურად ეხმარებოდა ოჯახი. იმიტომ რომ ფასები მაღალი იყო და ვინმეს თუ გააჩნდა ნაღდი ფული, ის, პირველ რიგში, ყიდულობდა საკვებს, რაც მის ფუნდამენტურ მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებდა.

ცუდი საკვების გარდა, პატიმრების მდგომარეობას მნიშვნელოვნად აუარესებდა ქუთაისის დაბლობის კლიმატი: ნესტიანი, ხშირი წვიმები, ძლიერი ქარი, და სწრაფი მოყინვები. სიცივემ, ნესტიანმა მიწამ, მუშაობამ და საშიშროლო ულუფებმა ორგანიზმის გამოფიტვა გამოიწვია - დისტროფია. ეს კი იყო, პა-

49 S. Zawistowski, Wspomnienia..., გვ. 94-95.

50 T. Nowiak (z d. Kulesza), Wspomnienia..., გვ. 38.

51 ბანაკიდან პოლონელების გამგზავრებამდე, 1947 წ. მაისში, ფასები შეიცვალა, მაგ.: პირადი თეთრულის წყვილი ლირდა - 60 მანეთი, და ფეხსაცმელი 60 მანეთი ან უფრო იაფიც, ი. გენევის 1947 წლის 2 თებერვლის და 9 მაისის ნერილები (ქსეროასლი ავტორის არქივი).

ტიმრებს შორის, მასიური ავადმყოფობის მიზეზი. ზოგადად იგივე დაავადებები იყო რაც წინა ბანაკში (ავიტამინოზი, კანის დაავადებები). მალარიის უფრო მეტი შემთხვევა სიკვდილიანობის მთავარი მიზეზი იყო, რა თქმა უნდა, „სისხლიანი ფალარათი“ (დეზინტერია), გამონეული კუჭნაწლავის მონამვლით. ეს ემართებოდათ ასევე იმ ადამიანებს ვინც ეძებდა საკვების დამატებით წყაროს ადგილებში, როგორც ქვემოთ აღწერილ შემთხვევაში:

„ვილაცა მიცოცავს საპირფარეშოსთან. იქ კიდევ ვილაცა, ალბათ სამუშაოზე შეჭამა თეთრი ბარდა, მაგრამ, სავარაუდოდ, ზედმეტი მოუვიდა. მირობდა საპირფარეშოში, მაგრამ გზაზე გული აერია.

და ეს ადამიანი - ვ. ს. - აგროვებდა ამას და ჭამდა“⁵².

„მენარცხეების“ რიგებში დეზინტერია ყველაზე მეტად იყო გავრცელებული. მაგრამ ბევრი სხვაც, „ნორმალური“ ადამიანი, დაავადებული იყო. ისინი სხვებსაც „ნამლავდნენ“. ასეთი მდგომარეობა, პრაქტიკულად, მთელ 1946 წელს გრძელდებოდა.

მონამლული საქმლის ჭამას უკავშირდებოდა ასევე მუცლის ტიფის შემთხვევები. ის ვლინდებოდა ეტაპობრივად გაზრდილი სიცხით - 40-მდე C°, გაბრუებით, გამონაყარით, კუჭის შეკვრით ან ფალარათით.

სავარაუდოდ, ამ მდგომარეობის მიზეზი იყო ბანაკის ადმინისტრაციის მიერ დირექტივის, N50 შინსახკომი სსრკ 1945 წ. 1 მარტი, არ შესრულება. ის ეხებოდა „პროფილაქტიკურ საქმიანობას, ინფექციური კუჭ-ნაწლავის დაავადებების საწინააღმდეგოდ შინსახკომის ბანაკებში სამხედრო ტყვეების და ინტერნირებულებს შორის“⁵³. ნაბრძანები იყო დამცავი აცრების ჩატარება 1946 წლის 15 მაისამდე. ამავდროულად, ბანაკის ტერიტორიის გასუფთავებას, მათ შორის სანაგვეების, ტუალეტების და მათი სანიტარული მდგომარეობის იდეალურად შენარჩუნებას. ხაზს უსვამდა წყლის წყაროების სწორად გამართვას ბანაკში და მისი კარგი ხარისხის უზრუნველყოფას. მეოთხე პუნქტი აიძულებდა საკვების ობიექტების განსაკუთრებულ მოვლას, წესების დაცვას საკვების გადაზიდვის, შენახვის და გაცემის დროს. შემდეგი პუნქტი ეხებოდა ბუზებთან ბრძოლას (!) და ამ მიზნით დეზინფექციური საშუალებების მოხმარებას. მეექვსე პუნქტი ურჩევდა, რომ ყველა „ფალარათით“ დაავადებული პირი იზოლაციაში მოექციათ სპეციალურ შენობებში და მეშვიდე - ყურადღების მიქცევას, პატიმრებს შორის, ჰიგიენის დაცვის საკითხისთვის: ხელის დაბანა და კარდალას გარეცხვა საქმლის მიღებამდე.

არასათანადო სანიტარული პირობების გამო ვრცელდებოდა ასევე, როგორც წინა ბანაკში, ტილიანობა, რომელმაც გამოიწვია პარტახიანი ტიფი. რა თქმა უნდა, პატიმრებს არ აძლევდნენ არანაირ ანტიბიოტიკებს და არც აცრებს

52 St. Tyszkiewicz, Wspomnienia... გვ. 5.

53 ვეარაუდოდ, რომ მსგავსი ბრძანებები ეხებოდა ყველა კატეგორიის ბანაკებს, მათ შორის სფბ-ს

უკეთებდნენ, ვინაიდან ნამღებების დეფიციტი იყო⁵⁴. ზამთრის პერიოდში ძალიან მძლავრდებოდა დაავადებები, როგორცაა ფილტვების ანთება, ანგინა და გრიპი. ჩნდებოდა ასევე ქლეფი, რაც უკვე ხშირად სიკვდილით მთავრდებოდა.

როცა სვბ N0331-ს სანიტარულ პირობებზე ვსაუბრობთ, უნდა გავითვალისწინოთ განსხვავება მის ქვებანაკებში N1-ში და N3-ში. სანიტარული პირობების აღწერის მთავარი წყაროა დოქტორ პერეპეჩკოს მოგონებები. ის ხაზს უსვამს, რომ პირველ ბანაკში, რომელშიც იმყოფებოდა (ავტორის აზრით N1), პირობები არასათანადო იყო.

პაციენტებს ღებულობდნენ ამბულატორიაში, საიდანაც მძიმედ დაავადებულები გადაჰყავდავთ ბანაკის პრიმიტიულ საავადმყოფოში. იქ ძირითადი აღჭურვილობის ნაკლებობა იყო, თუნდაც სანოლის, სხვა ინვენტარზე ხომ ზედმეტია საუბარი. ავადმყოფები იწვნენ იატაკზე კედლებთან. ნამღებების და საბჭოთა პერსონალის დაბალი კვალიფიკაციის გამო, პატიმრებს შორის სიკვდილიანობა, გადმოცემის თანახმად, დიდი იყო. ასეთი მდგომარეობა ბანაკის სანიტარული და საცხოვრებელი პირობების ძალიან დაბალი დონით იყო გამოწვეული. პერეპეჩკომ აღწერა ტიპიური მაგალითი, თუ როგორ ატარებდა შემოვლას ექიმი:

„დილით შემოვლისას, შტატიანი საბჭოთა ექიმი არ სინჯავდა პაციენტებს, არამედ უსმენდა, თუ რას მოუყვებოდა ექთანნი. მიდიოდნენ პირველ ავადმყოფთან:

- აქ მალალი ტემპერატურა და ფილტვების ანთებაა - ამბობდა ექთანნი.
 - „მარგანცოვკა“, თითო კოვზი დღეში 3-ჯერ - პასუხობდა ექიმი.
 - აქ დიზენტერია - აგრძელებდა მოყოლას ექთანნი.
 - „მარგანცოვკა - ოყნა“, დღეში 2-ჯერ - ავალებდა ექიმი.
 - აქ მძიმე შემთხვევაა, დისტროფია, სიცხე და მე მგონი გრიპი.
 - ამ ავადმყოფს უნდა ვუმკურნალოთ ძლიან ინტენსურად - ამბობდა ექიმი
- ამისთვის :მარგანცოვკა კუდში და ქეჩოში“, ანუ მარგანცოვკა დასალევადა და ოყნით. და ასე ყველა პაციენტს (მარგანცოვკა ეს არის კალიუმის პერმანგანატი)⁵⁵.

როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითი აჩვენებს, პაციენტის მდგომარეობის მიუხედავად, მათ „მკურნალობდნენ“ ერთნაირად. ყველა დაავადებას ერთი და იმავე წამლით. ეს წარმოუდგენილი გვეგონია და აბსურდულიც კი, მაგრამ მკურნალობის იმავე სქემას აღწერს მეორე პოლონელი ექიმი, დოქტორი ვიტეკი. იმ დროისთვის ის მუშაობდა ებრაული წარმოშობის საბჭოთა ექიმთან (ქალთან) და ახალგაზრდა ქართველ ექიმთან ერთად. ასე დაიმახსოვრა ის დრო:

„ჩემი მეგობარი, მკერავი, იწვა საავადმყოფოში, კეროვანი ფილტვების ანთების სიმპტომებით. საბჭოთა ექიმმა დაუნიშნა „იპეკაკუანუ“ (ამოსახველებელი

54 მიმანჩია, რომ ეს დანაკლისი გამონეული იყო ასევე სამედიცინო საშუალებების ქურდობით საბჭოთა პერსონალის მიერ. რა თქმა უნდა, ეს ქმედებები იყო ძალიან გავრცელებული. ამ მოვლენის უდიდესი მაშტაბის გამო, 1946 წ. გამოიცა სპეციალური დირექტივა. ის მიმართული იყო, მათ შორის, სანიტარული განყოფილების უფროსებისადმი, მედიკამენტების კონტროლის და დაცვის გაძლიერების მიზნით.

55 „მარგანოცკის“ ამონურის შემდეგ ყველას აძლევდნენ ჰემატოგენს და შემდეგ თეზიის ქონს, L. Perepeczko, W Iagrach..., გვ. 130.

წამალი). კატეგორიულად შეეწინააღმდეგე, ვინაიდან ავამდყოფობის საწყის პერიოდში არანაირი ამოსახველებელი წამალი არ შეიძლება და უნდა დაინიშნოს: სულფამიდი, გულის წამლები და, რაც მთავარია, ვიტამინი C და სითხე. ამ გამოხატობის გამო ბადრამა 46 საათით კარცერში ჩამსვა. ახალგაზრდა ქართველმა იჩივლა, ჩემ გამო, კომენდანტთან - არანაირი შედეგი არ გამოიღო. მხოლოდ ბანაკის მთავარ ექიმთან ჩივილის შემდეგ დაეუბრუნდი მუშაობას და ექიმი ქალიც მკაცრად დასაჯეს⁵⁶.

ავადმყოფების დახმარების ასეთი სისტემის შედეგები ძალიან დაბალი იყო და ბევრი ადამიანისთვის საავადმყოფოში ყოფნა ტრაგიკულად მთავრდებოდა. პაციენტების აზრით, ეს იყო „ამოსაწყვეტი“ და თავისი ნებით აქ არავინ მოდიოდა⁵⁷. რა თქმა უნდა, მიტოვებული ადამიანი აქ მალე კვდებოდა, მაგრამ მეგობრების დახმარებით გადარჩენა შესაძლო იყო. თუ ავადმყოფი ღებულობდა „გარედან“ დამატებით საკვებს, მაშინ საავადმყოფოში გატარებული დრო აძლევდა ძალების აღდგენის და ორგანიზმის გაძლიერების საშუალებას. ასევე იქ ყოფნა დროებით ათავისუფლებდა მუშაობისგან, რაც ზოგიერთებისთვის აუცილებელი იყო. ერთი იმდროინდელი პაციენტი იყო მარიან დერლატკო, რომელიც დისტროფიით დაავადებული იწონიდა 38 კგ. მხოლოდ მეგობრების, მათ შორის რიშარდ უეპკოს, დახმარებით გადარჩა.

მეტწილად სამედიცინო დახმარების უზრუნველყოფა უწევდათ პოლონელ ექიმებს (მათ შორის ფლეშერი, ვიტეკი). რა თქმა უნდა, შეძლებისდაგვარად ეხმარებოდნენ ავადმყოფებს, მაგრამ, ობიექტური მიზეზების გამო, არ შეეძლოთ გარდაცვალების ბევრი შემთხვევის თავიდან აცილება. ბანაკის მთავარმა ექიმმა, ნიორაძემ, განუცხადა, რომ მათ მოეთხოვებათ პასუხი, თუ ვერ შეაჩერებენ სიკვდილიანობას. მისთვის მთავარი იყო, რომ არავინ მომკვდარიყო ბარაკში. ყველა ავადმყოფი უნდა მოეთავსებინათ საავადმყოფოში. ყველა ექიმი მეთვალყურეობდა 3 ბარაკს, ზოგადად 300 კამაცდე. საავადმყოფოში მუშაობდა ასევე ერთი „თავისუფლად დასაქმებული“ - ვერა ბესარიონის ასული კუგუცა. მისი საქმიანობა, რაც საბჭოთა პერსონალისთვის დამახასიათებელი იყო, დაწვრილებით აღწერა ერთ-ერთმა ექიმმა:

„ნაბრძანები იყო მუცლის ტიფის სანინალმდეგო მასიური აცრების ჩატარება. ვერა ცრიდა დაცვის ყველა სამხედროს. ეს ქალბატონი იმსუბუქებდა საქმეს და მედიკამენტს გაამზადებდა 5 გრამიან შრიპცში, რიგში დააყენებდა ხალხს და ნემსის გამოცვლის გარეშე, ერთი და იმავე ნემსით ატარებდა აცრებს. შემდეგ შემოდოდა შემდეგი ათეული და იგივე მეორდებოდა“⁵⁸.

დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ საბჭოთა პერსონალზე ვრცელდებოდა სსრკ შსს-ის 1945 წ. 1 სექტემბერის ბრძანება N 0226/093, რომელიც ეხებოდა პარტახტიანი ტიფით დაავადების თავიდან აცილებას. გენერალ-მაიორმა

56 S. Witek, Wspomnienia..., გვ. 487-468.

57 L. Perepeczko, W łagrach..., გვ. 136.

58 იქვე, გვ. 131.

შიტიკოვმა და სვბ-ს სანიტარული განყოფილების უფროსმა, სამედიცინო სამსახურის ვიცე პოლკოვნიკმა დიემბურგმა, 1945 წლის სექტემბერში, გასცეს სპეციალური განკარგულება N 53/8233. ის ითვალისწინებდა „პარტახტიანი ტიფის სანიტარულმდევოდ, შსსკ სვბ-ს სპეცკონტინგენტისთვის და თანამშრომლებისთვის პროფილაქტიკური აცრების ჩატარებას. რა თქმა უნდა, პირველ რიგში, აცრა უნდა ჩატარებინათ ბანაკის ხელმძღვანელობისთვის, სამედიცინო პერსონალისთვის, დაცვისთვის და ა.შ. აცრების ჩატარება უნდა დამთავრებულიყო 1945 წლის 10 ნოემბრამდე. რასაკვირველია, პატიმრებისთვის უკვე არანაირი აცრები არ ჩატარებიათ⁵⁹.

განსხვავებული მდგომარეობა დახვდათ პოლონელებს ქეებანაკ N3-ში, სადაც მთავარი ექიმი იყო იაკობაშვილი⁶⁰. საავადმყოფოს აფთიაქს ამუშავებდა მაგისტრი ელიავა. აქ ავადმყოფებისთვის განკუთვნილ საავადმყოფოს გააჩნდა ერთკაციანი საწოლები ლეიბებით, თეთრეულით, საბნით და ბალიშებით. ძალიან განსხვავდებოდა წინა ბანაკისგან, რომელიც დაშორებული იყო რამდენიმე ასეული მეტრით. მის მახლობლად მოაწყვეს ამბულატორია და აბანო. სანიტრებად, ბანაკის საავადმყოფოში, მუშაობდნენ პოლონელი ქალები - ყოფილი სტუდენტები, მაგ.: ჰელენა სავიცკა (მედიცინის მე-4 კურსის სტუდენტი), მეტსახელად „ლუშია“ და ირენა ოშიტი. ხანდახან ხდებოდა პერსონალის ცვლა და საავადმყოფოში მუშაობდნენ ასევე მაგ.: საბჭოთა პატიმრები, სანიტრები და ფერმალი - ქართველი.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ერთი ფაქტი, რომელმაც თავი იჩინა პატიმრების უმრავლესის გულგრილობის და აპათიურობის ფონზე. მონმეების თანახმად, პოლონელების გადარჩენაში უდიდესი წვლილი შეიტანა ლატვიელმა ექიმმა - იან სმილგამ. ის ხასიათდებოდა უდიდესი თავგანწირვით და თავდადებით ჰიპოკრატეს ფიცისადმი. მარტო მისთვის ცნობილი ხერხებით შოულობდა პაციენტებისთვის აუცილებელ მედიკამენტებს. ბევრ შემთხვევაში, მაგ.: ჰელენა ჰაიდუკევიჩმა, შეძლო საავადმყოფოში დიდი ხნით პაციენტის გაჩერება. ასევე - საბჭოთა ხელმძღვანელობის ნებართვის გარეშე, ატარებდა (პერეპეჩკოსთან ერთად) დისტროფიით გარდაცვლილი პატიმრების გაკვეთს. ამით ცდილობდა ებოვა პასუხები მათი გარდაცვალების მიზეზების საკითხებთან დაკავშირებულ კითხვებზე. დაადგინა, რომ მთავარი მიზეზი იყო შინაგანი ორგანოების ატროფია ა ხალხი კვდებოდა ტკივილის სიმპტომების და კვენსის გარეშე. ერთ-ერთ გაკვეთაში მონაწილეობას იღებდა, როგორც ასისტენტი, ირენა ოშიტი.

გადმოცემით ვიცით, რომ ყველაზე დიდი სიკვდილიანობა იყო ლატვიელებს შორის, რომლებიც ბანაკის პირობებს ყველაზე მძიმედ იტანდნენ. მათ ხშირად მოიხსენიებდნენ, როგორც „ცოცხალ ცხედრებს“, მათი სხეულის მასის განსაკუთრებული დანაკარგების გამო.

⁵⁹ აცრები უნდა ჩატარებულიყო 1944 წ. 1 დეკემბრის სვბ შინსახკომის N 53/1438 განკარგულების მიხედვით

⁶⁰ მონმე ამბობს, რომ ბანაკის საავადმყოფოს პირველი უფროსი იყო სამედიცინო სამსახურის კაპიტანი მარდალიშვილი, შემდეგ სონია იაკუბაშვილი, L. Perepeczko, W Iagrach გვ. 145.

ბანაკში სისტემატურად (სავარაუდოდ, ყოველ ორ თვეში) ტარდებოდა სამედიცინო დათვალეობები. რამდენჯერმე მათში მონაწილეობდა, როგორც კლერკი, ოშიტუენა.

დოკუმენტები, რომლებიც აღმოვაჩინე ლსა-ში (ლიეტუვას სახელმწიფო არქივი), დაკავშირებულია ქვებანაკების N1 და N3 სამედიცინო კომისიების საქმიანობასთან. პირველი დოკუმენტები 1945 წ. დეკემბრიდანაა. ეს არის კომისიის მიერ გაცემული ე.წ. „ვიპისკი იზ აკტა“ (ამონაწერი საბუთებიდან). ეს საბუთები ძალიან მნიშვნელოვანი წყაროა იმის დასადგენად, თუ როგორი იყო პოლონელების ჯანმრთელობის მდგომარეობა და რა დაავადებებით ავადმყოფობდნენ ქუთაისში. პირველი საბუთი - 1945 წ. 6 დეკემბერი - ეხება სტანისლავ ლიშიეცკის (დაბ. 1914 წ.). კომისიამ შეაფასა მისი ჯანმრთელობის მდგომარეობა და გადანიშნა გათავისუფლება, ამ შემთხვევაში III კატეგორიის დისტროფიის გამო⁶¹. ეს მაინც არ ნიშნავდა ლიშიეცკის დაუყოვნებლივ გათავისუფლებას. მისი თქმით, მხოლოდ 1946 წ. თებერვალში დატოვა ქუთაისი⁶².

შემდეგი ორი საბუთი ეხება - სტანისლავ არტიშევსკის (დაბ. 1918 წ.) და ჰენრიკ დროზდოვსკის (დაბ. 1911 წ.). დათარიღებულია 8 და 9 დეკემბრით. ამ შემთხვევაშიც სამედიცინო კომისიამ: თავჯდომარე - ქვებანაკის უფროსი, კაპიტანი სიმონიანი, წევრები: სანიტარული სამსახურის უფროსი, სფზ N0331 საბჭოს წევრი, ექიმი გელოვანი, ცენტრალური ამბულატორიის უფროსი, სამედიცინო სამსახურის კაპიტანი ნიორაძე, „ოკრ“-ს (კონტრდაზვერვის განყოფილება), „სმიერშ“-ის უფროსი, კაპიტანი დოლგი, სფზ N0331 საბჭოს (ოჩგ-ს) ოპერატიული უფროსი რწმუნებული, უფროსი ლეიტენანტი სკვირა, უფროსი ინსპექტორი, კარმანოვი - შეაფასეს მათი ჯანმრთელობის მდგომარეობა, როგორც გასათავისუფლებელი. სამწუხაროდ, დროზდოვსკი, როგორც 1946 წ. 18 ივლისის პატაკიდან ჩანს, ვილნიუსში ჩასვლიდან 2 თვეში გარდაიცვალა⁶³.

შემდეგი საბუთები თარიღდება 1946 წ. თებერვლით და, სავარაუდოდ, იმიტომ რომ ამ პერიოდში ჩატარდა პატიმრების შემდეგი სამედიცინო აღწერა/გამოკვლევა. რამდენიმე აქტი 12 თებერვლის თარიღითაა და ეხება მათ შორის ი.კელჩევსკა-მიხეიდას (დაბ. 1923 წ.), ანტონი ბარტოშკის (დაბ. 1917 წ.) და ალექსანდრე კარკანს (დაბ. 1909 წ.). ყველა ამ აქტში გათავისუფლების მიზეზია „ზოგადი ჯანმრთელობის ღრმა მოშლა“, მაგრამ ამ კონკრეტულ შემთხვევებში არ არის მითითებული კატეგორია⁶⁴. მსგავს შინაარს მოიცავს დოკუმენტი ქვებანაკიდან N3, რომელიც ეხება ჩესლავ ვრუბლევსკის (დაბ. 1919 წ.). ის გაცემულია 1946 წ. 6 თებერვალს კომისიის მიერ: თავჯდომარე - ქვებანაკის N3 უფროსი, კაპიტანი

61 ლიეტუვის სახელმწიფო არქივი (შემდგომ: ლსა), პირადი საქაღალდე (შემდგომ: პს) 14667 ფურც. 12.

62 S. Lisiecki, W więzieniu i sowieckim obozie..., გვ. 263.

63 ლსა, პს. 23845, ფურც. 7; პს. 13011, ფურც. 5, 7

64 ლსა, პს. 14678, ფურც. 10; პს. 14488, ფურც. 2; პს. 11463, ფურც. 7. კიელჩევსკა-მიხეიდის გადმოცემით ვგეზულობთ, რომ დაბრუნებისას, ცხრაკაციანი ჯგუფიდან, ორი მათგანი გარდაიცვალა, J. Kielczewska-Michejda, Było nas..., (w:) J. Surwiłło, Rachunki... გვ. 32;

ქაჯაია, ნევრები - სვბ N0331-ს (ოჩგ-ს) ოპერატიული რწმუნებული, უმცროსი ლეიტენანტი თვალჭრელიძე; უფროსი (საალრიცხვო) ინსპექტორი შაპოშნიკოვი და ბანაკის საავადმყოფოს უფროსი იაკობაშვილი⁶⁵. ასევე ამ დროისთვის გაათავისუფლეს 25 წლის ორსული პოლონელი⁶⁶.

პატიმრების შემდეგი სამედიცინო აღწერა/გამოკვლევა ჩატარდა აპრილში. მაშინ უკვე ძალაში იყო შესული სვბ N0331 საბჭოს ახალი ბრძანება (1946 წლის 25 მარტის N3). დოკუმენტაციიდან ვგებულობთ, რომ ამ საფუძველზე ათავისუფლებდნენ ქალებს 1 აპრილს, პირველ რიგში, ქალური დაავადებების გამო. მათი ჯამრთელობის მდგომარეობა აღწერილია, როგორც მაგ.: „საშეილოსნოს ძლიერი შეშუპება“, „შეშუპება სისხლდენით“ ან „ქრონიკული ქალური დაავადება“. ამ კონკრეტულ შემთხვევებში ეს ეხება ქალებს 29-34 წ. მხოლოდ ემილია იაცევიჩის (დაბ. 1914 წ.) შემთხვევაში დაავადება განსაზღვრულია, როგორც „მხედველობის დაქვეითება 05-ის დაბლა“⁶⁷.

სამედიცინო კომისიის დოკუმენტაციის მცირე ნაწილი ეხება 1946 წლის მაისი - ივნისის პერიოდს და რთულია, დავადგინოთ, თუ რა კატეგორიის ხალხს ათავისუფლებდნენ მაშინ. ცნობილია, რომ კომისიის 10 ივნისის დადგენილებას ექვემდებარებოდა 26 წლის პოლონელი ქალი, რომელიც ექვსი თვის ორსული იყო⁶⁸. ხოლო 22 მაისამდე ბანაკში იმყოფებოდა პელენა შიტელი (დაბ. 1910 წ.).

შემდგომ ინფორმაციას, ქუთაისის ბანაკში, ქალების ჯამრთელობის მდგომარეობასთან დაკავშირებით იძლევა 1946 წ. სექტემბერი - 1947 წ. თებერვალის მცირეოდენი საბუთები. ერთ-ერთი პირველი (5 სექტემბრიდან) ეხება პელენა ვენდორფს (დაბ. 1913 წ.). მაშინ კომისიამ: კაპიტანი სიმონიანი - თავჯდომარე - და ნევრები: უმცროსი ლეიტენანტი თვალჭრელიძე, დაგვემარების განყოფილების უფროსი ლეიტენანტი ფერაძე, უფროსი (საალრიცხვო) ინსპექტორი საპრიკინა და N1 ბანაკის საავადმყოფოს უფროსი - ჟორჟოლიანი, აღწერა მისი ჯამრთელობის მდგომარეობა, როგორც „ზოგადი ჯამრთელობის ღრმა მოშლა“. მსგავსად ამისა 1946 წ. 11 ნოემბერს შეფასდა იზაბელა პიერულის (დაბ. 1914 წ.) ჯანმრთელობის მდგომარეობა და 1947 წ. 10 თებერვალს მარია იუშეკევიჩის. ამ ბოლო შემთხვევაში გაათავისუფლების დადგენილება გასცა სხვა კომისიამ (კაპიტანი ქაჯაია, უფროსი ოპერატიული რწმუნებული - „ოჩგ“ - უფროსი ლეიტენანტი სკვირა, უფროსი ინსპექტორი შაპოშნიკოვი და ბანაკის საავადმყოფოს უფროსი იაკობაშვილი)⁶⁹.

65 ლსა, პს. 9363, ფურც. 7.

66 პირადი საქალაქო ლსა-ში (არ ვამჟღავნებ ხელმოწერას).

67 იქვე, პს. 10019, ფურც. 15; პს. 10015, ფურც. 13; პს. 17817, ფურც. 10; პს. 17743, ფურც. 7.

68 პერსონალური საქალაქო ლსა-ში (არ ვამჟღავნებ სიგნატურას). საყურადღებოა, რომ მასში ვიპოვე საბუთი, გაგზავნილი ვილნიუსში მაიორ მენტეშაშვილის მიერ 1946 წ. 17 აპრილს, რომელიც ადასტურებს გათავისუფლებას მაგრამ მიზნში იყო - ავადმყოფობა (!). საბუთის ნომერია 457 და დაკავშირებულია ვილნიუსში პერსონალური საქალაქის გადაგზავნასთან. მიმართა, რომ ამის საფუძველზე არ შეიძლება, შევფასოთ ბანაკიდან გათავისუფლებული პატიმრების რაოდენობა.

69 ლსა, 11127361, ფურც. 10; პს. 30317, ფურც. 10; პს. 32105, ფურც. 10. ასევე 1947 წ. თებერვალში გაათავისუფლეს კიდევ ერთი 28 წლის ორსული ქალი.

ფაქტიურად სამედიცინო კომისიის იმავე შეფასებებით (ანალოგიურ პერიოდში) ხასიათდებიან მამაკაცებიც. მათი გათავისუფლების მთავარი მიზეზი, როგორც ზემოთ ვახსენე, იყო „ზოგადი ჯამრთელობის ღრმა მოშლა“. ამას ამტკიცებს გადანყვეტილებები, რომლებიც ეხება, მათ შორის 1956 წ. 12 აპრილის გადანყვეტილება, სტანისლავ მიკოლაევიჩის (დაბ. 1920 წ.), 12 ივლისის - იგნაცი შვეტლოვიჩის (დაბ. 1915 წ.), 29 აგვისტოს - სტანისლავ შინკოვსკის (დაბ. 1918 წ.)⁷⁰. ანალოგიური გათავისუფლების შინაარსი გვხვდება საბუთებში 5, 9, 17, და 28 სექტემბრიდან ედვარდ ლაბინიჩის (დაბ. 1918 წ.), ვაცლავ სუხოდოლსკის (დაბ. 1919 წ.), იან ჰერბაჩევსკის (დაბ. 1920 წ.), მიხალ დოვჩერის (დაბ. 1912 წ.), ბრონისლავ გურსკის (დაბ. 1911 წ.), ასევე 1947 წ. 7 და 14 თებერვლის გადანყვეტილებები სტანისლავ ხმილევესკის (დაბ. 1911 წ.) და იან ჰონკესის (დაბ. 1929 წ.)⁷¹.

ზემოთ აღნიშნული მაგალითების ანალიზიდან შეგვიძლია რამდენიმე დასკვნა გავაკეთოთ. პირველ რიგში, სამედიცინო კომისიები პატიმრების სამედიცინო აღწერა/გამოკვლევებს ატარებდნენ საშუალოდ 2 თვიანი ინტერვალით. სავარაუდოდ, ეს ეხებოდა მარტო იმ ადამიანებს, რომლებიც საავადმყოფოში იმყოფებოდნენ. გადმოცემით ვიცით, რომ ბანაკს ტოვებდნენ ფიზიკურად დასუსტებული ადამიანები, გამოკვეთილი ე.წ. კურდღლის უკანალით. ექიმი ყველა პატიმარს უმონმებდა კანის ელასტიურობას. თუ კანი განელვის შემდეგ არ ბრუნდებოდა თავის ადგილას და „ინეპებოდა“, მაშინ ასეთი პატიმარი კვალიფიცირდებოდა „დისტროფიების“ ჯგუფში. ექიმების ანგარიშებში ეს შეფასებულია, როგორც ე.წ. ჯამრთელობის III კატეგორია (ბევრი მონმე აფასებს, ამ მდგომარებას, როგორც IV). გათავისუფლებულების გარკვეულმა ნაწილმა ვერასოდეს მიაღწია სახლამდე, ვინაიდან გზაში გარდაიცვალა, ან ძალიან მალე, სახლში ჩასვლის შემდეგ⁷². როგორც ჩანს, ზემოთ ნახსენები საბუთებიდან, პოლონელი ქალებიც ავადმყოფობდნენ. დისტროფია და ტიპური ქალური დაავადებები იშვიათი არ იყო. ბანაკში განვითარებულ სიტუაციაში ისინი ფაქტიურად მოურჩენელი დაავადებები იყო.

კვლევის ამ ეტაპზე, იმის გამო, რომ არ გვაქვს წვდომა შესაბამის საბჭოთა წყაროებზე, რთულია იმის დადგენა, თუ რამდენი პატიმარი გარდაიცვალა ქუთაისში. ამ ჯგუფის მხოლოდ მცირე ნაწილის გვარებია ცნობილი.

70 იქვე, პს. 11855, ფურც. 6; პს. 13770, ფურც. 4. ს. შინკოვსკის საბუთის ასლი, გადმოცემული რ. გიჩევსკის მიერ ავტორის ფონდში.

71 ლსა, პს. 33361, ფურც. 13; პს. 31456, ფურც. 4; პს. 29120, ფურც. 5; პს. 40110, ფურც. 5; პს. 43410, ფურც. 9; პს. 11461, ფურც. 5; პს. 17707, 5. 9. სხვა განსხვავება - „ზოგადი ჯამრთელობის მოულოდნელი დაქვეითება“- 1946 წ. 12 სექტემბრის საბუთში აღმოჩნდა მხოლოდ იან ჟიტკიევიჩთან (დაბ. 1899 წ.).

72 მაგ. 9-კაციანი ჯგუფიდან, რომლებიც ერთად მიემგზავრებოდნენ 1946 წ. მარტში, ვილნიუსში, ორი მამაკაცი გარდაიცვალა. J. Kiełczewska-Michejda, Był to nas..., (w:) J. Surwiłło, Rachunki..., გვ. 32. შეიძლება ეს მძევი იუნჯილუეების ამბავია: იპოლიტესი (დაბ. 1897 წ.) და სტანისლავის (დაბ. 1902 წ.), რომლთა ტრაგიკულ დაბრუნებას იხსენებს ასევე Antonina Szejnicka, იქვე, გვ. 131.

წყაროებში, რომლებიც შევისწავლე ლსა-ში, ნავაწყდი რამდენიმე პირად საქალაქდეს, რომელიც გარდაცვალების შემთხვევებს ეხებოდა. პირველი საბუთი, ჩემ მიერ ნაპოვნი, რომელიც ადასტურებს სიკვდილს ბანაკში, იყო გარდაცვალების მონმობა, რომელიც ეხება სტანისლავ ვიდეიკოს (დაბ. 1924 წ.), რომელიც 1945 წ. 25 დეკემბერს გარდაიცვალა⁷³. ხოლო რაიმუნდ ალექსანდროვიჩი (დაბ. 1919 წ.) გარდაიცვალა 1946 წ. 14 იანვარს, ალბერტ ჟილინსკი (დაბ. 1920 წ.) 21 იანვარს და ვლადისლავ კვაცი (დაბ. 1910 წ.) – 28 იანვარს⁷⁴. სამედიცინო კომისიის მიერ გაცემულ გარდაცვალების მონმობებიდან ვგებულობთ, რომ გარდაცვალების მიზეზი იყო დისტროფია, ალექსანდროვიჩის კი - გულის პარალიჩი, კვაციის - გულის შეტევა⁷⁵. ასევე მსგავსი მონმობიდან ვიცით, რომ საავადმყოფოში მარტო 3 დღე იცოცხლა ანტონი ტულეკევიჩმა (დაბ. 1914 წ.), გარდაცვლილი 1946 წ. 9 მარტს, ასევე გულის პარალიჩით⁷⁶.

ლიეტუელების შემთხვევაში ვიპოვე მარტო 2 დოკუმენტი, რომლიც ადასტურებს გარდაცვალებას: ალექსანდრე მარკუნასის (დაბ. 1923 წ.), გარდაცვლილი 1946 წ. 10 იანვარს და მიხალ მისიუნასის (დაბ. 1923 წ.), გარდაცვლილი 1946 წ. 15 ივნისს. მისიუნასი 5 დღე იმყოფებოდა საავადმყოფოში. მას დაუდგინეს ფილტვების კეროვანი ანთება და გარდაიცვალა „გულის კუნთის გაჩერებით“⁷⁷.

1946 წ. დისტროფიით გარდაიცვალნენ, „სამამულო არმიის“ წევრები: კაბრალი არტურ რიხტერი „ზან“, ვლადისლავ სტანკევიჩი „ჰუკ“ (დაბ. 1920 წ.), ზბიგნევ სელენსი (დაბ. 1927 წ.) და ფრანჩიშეკ კუხარი (დაბ. 1900 წ.)⁷⁸.

როგორც უკვე ვახსენე, ბანაკში გარდაიცვალა ერთი პოლონელი ქალი, მხოლოდ 20 წლის ირენა პოჟნიაკუნა. გარდაცვალების მონმობიდან, ხელმოწერილი ქვებანაკ N1 ექიმ ჟორჟოლიანის მიერ, ვგებულობთ, რომ ის მიიღეს საავადმყოფოში 1946 წ. 22 აგვისტოს. მას დაუდგინეს ღრმად განვითარებული დისტრო-

73 ლსა, პს. 11786, ფურც. 5

74 იქვე, პს. 47704, ფურც. 11; პს. 17955, ფურც. 2-6; პს. 26 251, ფურც. 5.

75 ვ. კვაცა, პროფესიით მეტყვევ, დააობლა 3 ბავშვი 4-9 წლამდე.

76 ლსა, პს. 47 697, ფურც. 5ა. სამწუხაროდ, შედგენილი გარდაცვალების ცნობები რთული გასამართლა და განსხვავებული ღირებულების წყაროს წარმოადგენს. ზოგიერთი პიროვნების, მაგ.: ალბერტ ზილინსკის გარდაცვალების ცნობა საერთოდ არ არსებობს. რამდენიმე პოლონელის შემთხვევაში, მათ შორის, ვიტოლდ ჩუიკის (დაბ. 1912 წ.), გარდაცვალების შესახებ ვიცით მონმობების გადმოცემით. სამწუხაროდ, პერსონალურ საქალაქდესში მასზე მცირე ინფორმაცია და ქუთაისიდან საერთოდ არაფერი არ არის, ლსა, პს. 31413, ფურც. 1-3.

77 იქვე, პს. 25716, ფურც. 5; პს. 47706, ფურც. 15.

78 მონმის ჩვენებიდან გამომდინარეობს, რომ არტურ რიხტერის (დაბ. 1918 წ.) სიცოცხლის გადასარჩენად, რომელიც ბანაკში იმალებოდა ყალბი გვარით (სტანისლავ არტიშევსკი), მობილიზებული იყო ბევრი პოლონელი. ცდილობდნენ დახმარებოდნენ გამოჯამრთელებაში. პატიმრებს შორის ჭორები დადიოდა მის კავშირებზე იატაკქვეშეთთან (მის პიროვნებას წარმოვადგენ ქვევით), R. Kizewska, Łagrowe..., გვ. 9.

რიხტერი ირიცხებოდა სამამულო არმიის ვილნიუსის D უბნის დანაყოფებში. კადეტ იეჟი იენშემთან ერთად, მეტსახელი „კრეუდემონ“, 1944 წლის 13 ივლისს ორჯერ აღმართეს პოლონური დროშა ვილნიუსში სასახლის მთის კოშკზე. E. Banasikowski, Na zaw..., გვ. 25-4. სელენსის ნაშრომში Uwizeieni w Donbasie ...შეცდომას მის გვარსა და დაბადების თარიღთან დაკავშირებით, აღსანიშნავია, რომ, მამამისი სტანისლავი, განათლებით იურისტი, მოკლეს კატინში.

ფია, რამაც 1946 წ. 4 სექტემბერს გამოიწვია სიკვდილი⁷⁹. რამდენიმე მისი მეგობარი, მათ შორის ვერა უენკევიჩი, ცდილობდა მის გადარჩენას. ყიდულობდნენ ბრინჯს, ნყალნყალა ფაფის დასამზადებლად, მაგრამ ამან მისი ჯამრთელობის მდგომარეობა ვერ გამოასწორა. მის ბოლო წუთებს ასე იხსენებს მეგობარი:

„მასთან ერთად ვიყავი საავადმყოფოში. უფროსმა დამრთო მისი მონახულების ნება. უკვე ძალიან ცუდად იყო. ჩემს ხელში გარდაიცვალა. მისი ხელი მეჭირა, როცა მან ამოიხენება სამჯერ. ვიცოდი, რომ უკვე კვდებოდა. დავუწყე ნჯლრევა და ყვირილი: ირენკა, ირენკა, არ დამტოვო, არ დამტოვო. მის სხეულს ვანჯლრევედი, მაგრამ ვილაცა მოვიდა და მომაშორა იქაურობას“⁸⁰.

მონმეთა ყველა ნაამზობიდან ჩანს, რომ სიკვდილიანობა ქუთაისის ბანაკში იყო უფრო მაღალი, ვიდრე სარატოვში. ამას ინვევდა უფრო ცუდი პირობები, კვების, საყოფაცხოვრებო (განსაკუთრებით სანყის პერიოდში), სანიტარული და მძიმე სამუშაო. ზოგადად გარდაცვლილთა რაოდენობას აფასებენ, როგორც „20-მდე ადამიანი დღეში“ (პირველ თვეებში), რაც, ჩემი აზრით, ნაკლებად შესაძლებელია. შეგვიძლია, ჩავთვალოთ, რომ ამდენი ადამიანი კვდებოდა. მაგრამ ეს ეხებოდა ყველა პატიმარს და არა მარტო პოლონელებს. ბანაკის ექიმი საკუთარ მოგონებებში იხსენებს, რომ სიკვდილიანობა შეგვიძლია, შევაფასოთ, როგორც 25% მთლიანი პოლონელების რაოდენობიდან სფზ N0321-ში და N0331-ში⁸¹. რთულია მისი ინფორმაციის შეფასება. სანიტარულ-სამედიცინო დოკუმენტაცია, რომელიც ვიპოვე საბჭოთა არქივში, ეხება მოკლე პერიოდს (1945 წ. სექტემბერი-დეკემბერი) და გარკვეულად ნაკლოვანია (იხ. ცხრილი N3).

ცხრილი 3. დაავადებული პატიმრების რაოდენობა სფზ 0331-ში

	I დეკადა სექტემბერი 1945 წ.	I დეკადა ოქტომბერი 1945 წ.	II დეკადა ოქტომბერი 1945 წ.	III დეკადა დეკემბერი 1945 წ.
პატიმრების საერთო რაოდენობა	2989	3116	3109	4732
ავადმყოფების რაოდ-ბა	166	91	128	240
მატება დეკადაში	124	139	103	181
დეკადაში გამოწერილი	149	82	100	7
გარდაიცვალა დეკადაში	3	4	5	5
გარდაცვალების მიზეზები:				

79 ლსა, იქვე, პს. 28205, 3. 18.

80 T. Nowiak (ქალოვილოპის გვარი - კულუმა), Pobył w sowieckich łagrach, გვ. 7 (მოსხენება ავტორის ფონდში).

81 I. Perepeczko, Na saratowskim g. 170.

	I დეკადა სექტემბერი 1945 წ.	I დეკადა ოქტომბერი 1945 წ.	II დეკადა ოქტომბერი 1945 წ.	III დეკადა დეკემბერი 1945 წ.
დისტროფია	2	1		
მუცლის ტიფი			1	
პარტახტიანი ტიფი				
დეზინტერია				
სხვა	1	3	4	2
ავადმყოფების რაოდენობა დეკადის ბოლოს	144	166	126	223
დისტროფიკები	16	16	18	93
პარტახტიანი ტიფით დაავადებულები				
მუცლის ტიფით დაავადებულები		3		2
დეზინტერიით დაავადებულები	3			
დანარჩენი ავადმყოფები	122	147	108	128

წყარო: რუსეთის ფედერაციის სახელმწიფო არქივი

მონაცემებიდან ვგებულობთ, რომ ამ კონკრეტულ პერიოდში (არ არის ნოემბრის და დეკემბრის ნახევრის მონაცემები), გარდაიცვალა მხოლოდ 17 პაციმარი. კიდე რომც დავუმატოთ 20-მდე ადამიანი, მივიღებთ 40-50 ადამიანს. ეს მონაცემები სრულიად ეწინააღმდეგება მონშეების მოგონებებს. საარქივო საბუთიდან ვგებულობთ, რომ სიტუაცია ბანაკში სრულიად განსხვავდებოდა პოლონელების მოგონებებისგან. შეგვიძლია, ვიფიქროთ, რომ მათი მოგონებები გაზვიადებულია, ვინაიდან სფზ-ს ხელმძღვანელობა უზრუნველყოფდა სწორ მზრუნველობას, რისი დამადასტურებელი ფაქტია სიკვდილიანობის შედარებით მცირე რაოდენობა.

თუმცა მიმაჩნია, რომ საბჭოთა წყაროების უტყუარობა უნდა დავაყენოთ ეჭვქვეშ. თუ პოლონურ წყაროებს, ნაწილობრივ მაინც, მივიღებთ, როგორც ქუთაისში ფაქტიური სიტუაციის შეფასებას, მაშინ შეუძლებელია, რომ ბანაკში ყოფილიყო ასეთი მცირე სიკვდილიანობა. იბადება კითხვა, შეესაბამება თუ არა წარმოდგენილი საბჭოთა მონაცემები სიმართლეს?

ერთ-ერთი ნაპოვნი საბჭოთა საბუთი კითხვის ქვეშ აყენებს ზემოთ ნაჩვენებ მონაცემებს. მის საფუძველზე მინდა ეჭვქვეშ დავყენო წარმოდგენილი ბანაკის მონაცემები. ჩემი ეჭვები ეყრდნობა შსს სსრკ ბრძანების პროექტს 1946 წ. აპრილი, რომელიც ეხება ინსპექციის შედეგებს ჩატარებული სსრკ შსს -ს გულაგ-ის მიერ სამ ბანაკში, საკონტროლო-ფილტრაციულ ბანაკებში, მათ შორის N0331⁸².

ბრძანების პროექტი ადასტურებს, რომ ინსპექციების შედეგად დადგინდა მძიმე დარღვევების ფაქტები; საყოფაცხოვრებო პირობების, რეჟიმის და ქუთაისის „სპეცკონტინგენტის“ ფიზიკური ძალის გამოყენებაში. პატიმრები დიდ ჭყლეტაში ცხოვრობდნენ, მათ არ ჰქონდათ ინდივიდუალური დასაძინებელი ადგილი და თეთრული. ქვებანაკებს არ ჰქონდა აბანოები, სამრეცხაოები, საშრობები და დეზინფექციის კამერა. ქვებანაკების უმრავლესობა არ მოუშზადებიათ 1945-1946 წ. ზამთრის პერიოდისთვის. არ ჩატარებულა რემონტი და დათბუნება საცხოვრებელი და სამეურნეო-კომუნალური შენობების. საჭმელი არ მზადდებოდა სათანადოდ და ბარაკებს ათბობდნენ არარეგულარულად. გაკონტროლებული ქვებანაკების უმრავლესობაში სანიტარული პირობები შეფასდა, როგორც არაღამაკმაყოფილებელი.

ინსპექციამ დაადგინა, რომ პატიმრებს შორის სუფევდა საყოველთაო ტილიანობა, შენობები კი სავსე იყო ბალღინჯოებით. სამედიცინო სამუშალებებს, რომლებსაც იყენებდნენ პატიმრების ჯამრთელობის გასაუმჯობესებლად, მოიხმარდნენ არასათანადოდ და არაეფექტურად. ორგანიზებული იყო ძალიან დაბალი ხარისხის სამედიცინო დახმარება.

კონტროლის დროს დადგინდა, რომ ჯარისკაცებს (დაცვა) შორის არ არსებობდა სამხედრო დისციპლინა. იყო საგუშაგოზე ძილის შემთხვევები, მისი თვითნებური დატოვება, ლოთობის და „სპეცკონტინგენტის“-გან ტანსაცმლის ყიდვის ფაქტები. წესების და ბრძანებების არშესრულების გამო 1945 წ. ბანაკში ბევრი იყო გაქცევის ფაქტი და მათი უმრავლესობა ვერ დაიჭირეს. ამის გარდა დადგინდა, რომ ბანაკის ხელმძღვანელობა სამუშაოდ არასწორად იყენებდა სპეცკონტინგენტს და პატიმრების დიდი ნაწილი არ ასრულებდა პროდუქტიულობის ნორმებს.

გამოვლენილი შეცდომების და არასათანადო მუშაობის გამო ბანაკის უფროსებს დაევაღათ: დაუყოვნებლივ გამოესწორებინათ პატიმრების საცხოვრებელი პირობები, უზრუნველყოთ ყველა ადამიანისთვის 2 მ² პირადი დასაძინებელი ადგილი და სათანადო კომუნალური ობიექტების (სასადილოები, აბანოები, საშრობები და დეზინფექციის საქანები) რაოდენობა და ასევე ბანაკის ტერიტორიაზე ტრანსპორტი და სათბობი.

დაავალეს, სათანადოდ დროს გადაედგათ ნაბიჯები ბანაკის მოსამზადებლად გაზაფხულ-ზაფხულის პერიოდისთვის - 1946 წ. 6 თებერვლის სსრკ შსსკ გულა-

⁸² 1946 წლის თებერვალში მოსკოვიდან ჩამოსულ განსაკუთრებულ კომისიას იხსენებენ ასევე მონაწილეები. მისი მიზანი იყო „ბანაკის გათავისუფლება სამუშაოდ გამოუსადეგარი პირებისგან“, J. Kietczewska-Michejda, Było nas..., (w:) I. Surwiłło, Rachunki..., გვ. 32.

გ-ის დირექტივის თანახმად. ბანაკების უფროსებს დაავალეს, შეექმნათ სამედიცინო პუნქტების სათანადო რაოდენობა, მათში სათანადო ნესრიგის უზრუნველყოფა, სამედიცინო მკურნალობის ხარისხის ამაღლება და სამედიცინო საშუალებების გამოყენების გაზრდა.

ბანაკიდან ხშირი გაქცევების გამო ნაბრძანები იყო პატიმრების კონტროლის გამკაცრება, 1946 წ. შინსახკომის სსრკ N149 ბრძანების თანახმად. ბანაკის ხელმძღვანელობის მთავარ ამოცანად დასახული იყო პატიმრების სათანადო იზოლირება. ბანაკიდან და „წარმოებიდან“ გაქცევა უნდა განეხილათ, როგორც განსაკუთრებული შემთხვევა.

ამის გარდა, პროექტში ნაბრძანები იყო სამხედრო დისციპლინის გაზრდა და ბანაკის დაცვის იმ ჯარისკაცების პასუხისგებაში მიცემა, რომლებიც დამნაშავეები იქნებოდნენ პატიმრების გაქცევაში. ასევე ბანაკის უფროსებს დაეკისრათ 1945-1946 წლის გაქცეულების ძებნის გააქტიურება. მოეთხოვებოდათ, ამიერიდან პატიმრის გაქცევის ყოველ შემთხვევაში, 5 დღეში ჩაეტარებინათ დეტალური გამოძიება. გამოძიების მასალები, დასკვნებით დამნაშავეებზე და გატარებულ ღონისძიებებზე, მიზეზების დადგენის შემდეგ, გაეგზავნათ სსრკ შსკ გულაგ-ში. ურჩევდნენ ასევე, რომ კონტრდაზვერვის ჯგუფთან „სმიერშ“ ერთად ბანაკის ხელმძღვანელობამ დააჩქაროს „სპეცკონტინგენტის“ ფილტრაციის დასრულება და ფილტრაციის პროცესში რეაბილიტირებულები, წითელი არმიის ყოფილი ჯარისკაცები, სამხედრო სამსახურისთვის გამოსადეგი, გაემზადებინათ შსკ გულაგის სამხედრო დაცვის სამსახურის შესავსებად.

პროექტი მთავრდებოდა წინადადებით, რომ ამიერიდან, „სპეცკონტინგენტის“ საყოფაცხოვრებო პირობების უზრუნველყოფაში დაშვებული შეცდომების გამო, ბანაკის დამნაშავე უფროსები მკაცრად დაისჯებიან⁸³.

როგორც აღნიშნული დოკუმენტიდან ჩანს სფზ N0331-ში ნაკლოვანებები იყო სერიოზული, რასაც ადასტურებს ბრძანების ტონი. რა თქმა უნდა, ის არ ამჟღავნებს სიკვდილიანობის მაჩვენებელს, მაგრამ გვეკარნახობს რამდენიმე მოსაზრებას.

პირველ რიგში, საბჭოთა ხელისუფლების მიერ ბანაკის სანიტარულ-საყოფაცხოვრებო პირობების ძალიან ზოგადად წარდგენის ფონზე, საეჭვოა გარდაცვალების მცირე რაოდენობა ქუთაისში 1945 წ. დასუსტებული და დაავადებული პატიმრებისთვის, რომლებიც დაბალკალორიულ საკვებს ღებულობდნენ და იძულებულები იყვნენ მძიმე სამუშაო შეესრულებინათ. ყველაზე რთულად გადასატანი იყო ზამთრის პერიოდი. როგორც ვიცით, ბანაკი არ იყო სათანადოდ მომზადებული. ჩემი აზრით, მიუხედავად საქართველოში მსუბუქი ზამთრისა, ამ პერიოდში ყველაზე დიდი სიკვდილიანობა იყო.

ამავდროულად მსგავსი მოსაზრებები ეხება დისტროფიით და დეზინტერიით დაავადებულების რაოდენობას, რაზეც პოლონური წყაროებიდან ვგებულობთ.

83 მაგრამ ეს საბუთი არ არის ხელმოწერილი გენერალ კრუგლოვს მიერ, თუმცა მასზე არის მისი ვაგარი. რა თქმა უნდა, არ ვიცით, თუ რა მოჰყვა ბოლომდე ბანაკის ინსპექტირებას, რფსა sygn. 9414 -1-1226, ფურც. 39-40; იქვე, sygn. 9414-1-445, ფურც. 46.

რომ ეს იყო პატიმრების ძირითადი დაავადებები. ასევე ძალიან გამოუცნობი და უცნაურია ჩემთვის წინადადება „სხვა ავადმყოფები“, რაც წერია წარმოდგენილ ცხრილში. ნუთუ ქუთაისში იყო გავრცელებადი დაავადებები, რასაც არ ახსენებენ პოლონური წყაროები? რა თქმა უნდა, პატიმრები იტანჯებოდნენ რიგი დაავადებებით: გრიპი, ფილტვების ანთება, კანის დაავადებები და ა.შ. ჩემი აზრით, ეს არ ხსნის ცხრილში მოყვანილ რიცხვებს. მოიცავს ხალხის დიდ ჯგუფს და ყველა შემთხვევაში ეხება 100-ზე მეტ ადამიანს. მიმაჩნია, რომ ამ მონაცემებში, გარკვეულ წილად, შეყვანილია დეზინტერით და დისტროფიით დაავადებულები. ჩემი აზრით, ბანაკში ხდებოდა ავადმყოფების რეესტრში რაოდენობის დანევა და ავადმყოფობის კვალიფიკაციის შეცვლა. ამას გვისდასტურებს თუნდაც დოქტორ პერეპეჩკოს მოგონებები. სამედიცინო მონაცემების მანიპულაციით ცდილობდნენ სამედიცინო ნაკლოვანებების შენიღბვას. ამავდროულად, გარკვეულ წილად, იცავდა შედეგებისა და პასუხისმგებლობისგან, რომელიც ეკისრებოდა ბანაკის უფროსს და სამედიცინო პერსონალს. ხელმოწერაც კი არ ვიცით, ვინ მოამზადა ეს განზოგადებული სტატისტიკა (მოყვანილი ცხრილში N3), და მით უფრო არ არსებობს საბუთები, რის საფუძველზეც შეადგინეს ასეთი სტატისტიკა. ასევე მონშეები, პირველ რიგში, პოლონელი ექიმები, არ იძლევიან სიკვდილიანობის მიახლოებულ რაოდენობასაც კი.

პოლონეთის მოქალაქეების სიკვდილიანობის კონკრეტული რაოდენობის დადგენა კვლევების ამ ეტაპზე შეუძლებელია. შემძლია, ანალოგიურად, როგორც წინა ბანაკში, შემოგთავაზოთ მხოლოდ სავარაუდო ციფრები. ვეყრდნობი 4 წყაროს, ქვევით მოყვანილი, რაც კონკრეტულად პოლონელებს ეხებოდა.

საბჭოთა დოკუმენტებიდან ცნობილია, რომ სარატოვის ბანაკიდან 1945 წ. ქუთაისში ჩამოიყვანეს 1 693 პატიმარი. მათი უმრავლესობა - 1 666 ადამიანი - იყო ე.წ. საალრიცხოვო მეორე ჯგუფის წევრები (სამოქალაქო პირები, ვისაც არ ედავებოდნენ გერმანელებთან თანამშრომლობას). დიდი შეცდომის რისკის გარეშე შეგვიძლია, ჩავთვალოთ, რომ ეს იყო ვილნიუსის ჯგუფი („გარუჰა ვილენსკა“).

ამ ნამუშევრისთვის მნიშვნელოვანი ე.წ. „ყოველთვიური მოხსენება სვბ N0331-ს „სპეცკონტინგენტის“ შემადგენლობს შესახებ 1946 წლის 1 ივნისის მდგომარეობით“, აჩვენებს, რომ იმ დროისთვის 1 271 პოლონელი იყო დააკავებული.

მესამე საბუთი (1947 წ. 28 თებერვლის) გვანჯდის ინფორმაციას 1 თებერვლისთვის ბანაკში მყოფ 1 073 პოლონელზე, საბჭოთა მოქალაქეებზე⁸⁴. მეოთხე მოხსენება, 1947 წ. მაისის, ეხება 1 067 ადამიანს, რომლებიც გააგზავნეს სხვა ბანაკებში⁸⁵. 1945 წ. ჩამოსულების რაოდენობასა და 1947 წ. ბანაკიდან „გასულე-

84 დამატებით ჩამოვიდნენ ე.წ. პირველი საალრიცხოვო ჯგუფიდან (სავარაუდოდ წითელი არმიის ყოფილი ჯარისკაცები - გერმანელი ტყვეები) 91 ადამიანი: 26 სერჟანტი და 65 რიგითი, რეზა აყვი. 9408-1-18, ფურც. 96-97; ცენტრალური სამხედრო არქივი, აქტების კრებული: მასალები სკოლეცკია, რუსული არქივიდან. პოლონელების ბედის შესახებ, ტყვეების და ინტერნირებულების სსრკ-ს ტერიტორიაზე 1939 - 1956 წლებში (შემდგომ: ცსა), ს. 689, ფურც. 1-2; საბჭოთა არქივებიდან, T. V: Powroty ..., გვ. 33; F. Gryciuk, P. Matusiek, Represje NKWD... ტ. 11, Siedlce 1995, გვ. 214-215.

85 Uwięzieni w Donbasie..., გვ. 28-29.

ბის“ რაოდენობაში განსხვავებაა 599 ადამიანი. რამდენი მათგანი გარდაიცვალა ქუთაისში და რა ნაწილი გაათავისუფლეს 1946-1947 წ. - ძნელი სათქმელია. ჩემი აზრით, გარდაიცვალა მინიმუმ პოლონეთის 150 მოქალაქე.

დამკრძალავ ბრიგადას, რომელიც შედგებოდა რამდენიმე პატიმრისგან (მათ შორის ჩესლავ იელენსკი), თითქმის ყოველ ღამე გაჰქონდა მიცვალებულები ბანაკის ტერიტორიის გარეთ. გადაჰქონდათ ისინი დროებითი ყუთებით - კუბოებით. მიუხედავად დამატებითი პორცია პურის და „სუბის“ მიმზიდველობისა - ამ სამუშაოზე ბევრი მსურველი არ იყო, ხოლო ჯგუფის რიცხოვნება ცვალებადი იყო. საშინელი სცენები, რომელიც თამაშდებოდა „სასაფლაოზე“, ფსიქიურ აშლილობებს იწვევდა ყველაზე გამძლე მესაფლავეებშიც კი, რადგან ნიადაგი იყო მაგარი და თიხა, ხოლო მესაფლავეებს დიდი ღონე არ ჰქონდათ, საფლავეები ღრმა არ იყო. მიცვალებულებს მარხავდნენ შიშველს (იშვიათად დროებით კუბოში).

ხშირად კი, საფლავების ნაცვლად, მესაფლავეები ხედავდნენ გამოთხრილ საფლავეებს და ტურების მიერ წაბილწულ ადამიანების გვამებს. ეს კიდევ უფრო დიდ შოკს იწვევდა ადამიანებში, რომლებიც იცნობდნენ მიცვალებულებს, ვისთანაც ურთიერთობაში იყვნენ ჯერ კიდევ ვილნიუსიდან, ან ბარაკში საერთო ნარზე ეძინათ. ტურებს ადამიანების არ ეშინოდათ და ღამე ბანაკთან ახლოს მოდიოდნენ. როგორც პოლონელები ყვებოდნენ, ღამე „კონცერტებს“ აწყობდნენ, ბავშვის ტირილს ჰგავდა. ზოგიერთ პატიმარს ეს ნერვულ დეპრესიაში აგდებდა. ტურები საჭმელს ეძებდნენ და პოულობდნენ კიდევაც ახლომდებარე „სასაფლაოზე“. დაკრძალვის ერთ „ცერემონიაში“ ვიტოლდ სტრებეიკო იღებდა მონაწილეობას, რომელსაც იგი მეხსიერებაში სამუდამოდ აღებუქდა:

„ადგილზე მისვლისას (კუბო მხრებზე შედებული მიგვექონდა), გადავწყვიტეთ, რომ საფლავი იყო მოკლე, და გვინდოდა მისი გადიდება, მაგრამ ჩვენმა ბადრაგმა, ახალგაზრდა ყმანვილმა, გადანიყვიტა, რომ დრო არ გვექონდა, რადგან ჰაემანი ჰქონდა დათქმული გოგონასთან. გვიბრძანა, ჩაგვედგა კუბო. ირიბად იდგა. დაახტა ფეხსაცმელებით და მელოდის „აყვავებულა ვაშლები, მსხლები“ ტაქტზე, იქამდე ხტოდა მასზე, სანამ იგი არ დაინია სადღაც ნახევარ მეტრზე და შესაძლებელი გახდა, ასე თუ ისე, მინით დაფარვა“⁸⁶.

ძველი წისქვილის სიახლოვეს განთავსებული ბანაკის სასაფლაო, არ იქნა შემოდობილი, ან რაიმე სხვა სახით დაცული. არ იყო იქ ჯვრები, ხოლო საფლავების იდენტიფიცირება შეუძლებელი იყო. ამ ადგილთან დაკავშირებული კიდევ ერთი მომენტი შემორჩა ადამიანების მახსოვრობას. კეროდ, რაღაც დროის შემდეგ ამ საფლავეებზე ბულდოზერით გადაიარეს და სრულიად მოასწორეს იქაურობა. შემდეგ იქ ბარაკები ააშენეს⁸⁷.

86 W. Strebejko, Kartki გვ. 6.

87 იქვე, გვ. 6; Cz. Jeliński, Łagry w Saratowie, Kutaisi i Stalingradzie, AW, sygn. II/2812, გვ. 13; S. Bortkiewicz, Wspomnienia..., გვ. 6; H. Krzyszczak, Wspomnienia żołnierza..., გვ. 29.

ბანაკის ხელმძღვანელობის ზემოხსენებული ქმედებები ეწინააღმდეგებოდა გარდაცვლილთა დაკრძალვის საფლავებულ ნეკროსს. პროცედურა, მეთოდი და საფლავების დაცვა გარკვევით არის განერილი სსრკს შინსახკომის გულაგების უფროსის გენ.ლიტ. ვიქტორ ნასედკინის 1946 წლის 21 სექტემბრის განკარგულებაში. საიდანაც გამომდინარეობს, რომ გარდაცვლილი უნდა დასაფლავდეს თეთრეულში, ცალკე კუბოში (არაუადრეს 24 და არაუგვიანეს 36 საათისა გარდაცვალების მომენტისგან), ბანაკის ან საერთო სასაფლაოზე გამოყოფილ სპეციალურად შემოღობილ ადგილებში. საფლავის სიღრმე უნდა იყოს არანაკლებ 1,5 მ, სიგანე 1მ, ხოლო სიგრძე 2 მ. ყოველ გარდაცვლილზე უნდა შედგეს აქტი დასაფლავების თარიღით, სასაფლაოს და საფლავის ნომრით. განკარგულების თანახმად სიკვდილის ყველა შემთხვევა უნდა ჩაინეროს სპეციალურ ნიგნში, ქრონოლოგიური რიგით გარდაცვლილის ძირითადი მონაცემებით, სიკვდილის მიზეზისა და დროის ასევე საფლავისა და სასაფლაოს მითითებით⁸⁸. თუმცა არცერთი ზემოაღნიშნული პუნქტი არ სრულდებოდა ბანაკი N 0331-ის უფროსების მიერ.

მონათხრობების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, საფიქრებელია, რომ N1 ქვებანაკის ტერიტორიაზე ერთ-ერთ აგურის შენობაში იყო საერთო დარბაზი - დიდი ოთახი ესტრადით, სადაც ტარდებოდა „შეხვედრები“ პოლიტრუქთან. იქვე ასევე გამოდიოდა პატიმრების მიერ შექმნილი მუსიკალური ჯგუფი. მას ინტერნაციონალური ხასიათი ჰქონდა, ნაწილობრივ პროფესიონალური. ამ 15 კაციანი მსახიობთა ჯგუფის ხელმძღვანელი იყო რუსი - ალექსანდრე ბასოვი, მსახიობი ლენინგრადიდან. მის შემადგენლობაში შედიოდნენ ორი ლატვიელი (მათ შორის ედუარდ სილინიში), სომეხი - ბორის სარქისოვი - ბალეტმეისტერი და რუსი - სონია მიხაილოვნა. იმავე ეროვნების იყო მსახიობი - ვოლგა. პოლონურ მხარეს წარმოადგენდნენ: კრისტინა ტრუსკოვსკა, სტეფანია რუდაკი, ფრანჩიშეკ ჩესნოვიჩი, ალბერტ ნარკევიჩი, კაჟიმეჟჟჟენკევიჩი, ქ. კაჟიმერა ვარშავიდან (განათლებით ქორეოგრაფი). მონათხრობის თანახმად საბჭოთა მსახიობები ომის დროს მუშაობდნენ ვენის თეატრში და შემდეგ დაკავებულნი იქნენ შონსახკომის მიერ⁸⁹.

ჯგუფს ერქვა „ანსამბლ პესნი ი პლიასკი“ (სიმღერისა და ცეკვის ანსამბლი). ანსამბლთან არსებობდა გუნდიც. მისი რეპერტუარი მრავალფეროვანი იყო. შედგებოდა სკეტჩების, სიმღერების და ლექსებისაგან. ინსტრუმენტები (მათ შორის აკორდეონები, ვიოლინოები, საყვირი, დოლი) - ბანაკის ხელმძღვანელობისგან მიიღეს. დეკორაციები და კოსტუმები წვერებმა საკუთარი ძალებით დამზა-

88 ამ გადანაცვლებების შესრულების შესახებ ცნობილია სამხედრო ტყვეების ტიპური ბანაკების მაგალითიდან.

89 K. Kucharska (ქალიშვილობის გვარი - ტრუსკოვსკა), *Młodość...*, გვ. 5-6;

S. Bortkiewicz. *Wspomnienia...*, გვ. 7; K. Zienkiewicz, *Wspomnienia...*, გვ. 11.

დეს. როგორც წესი „კონცერტები“ რუსულ ენაზე ტარდებოდა, მაგრამ ზოგჯერ პოლონურადაც. სწორედ იგი იწვევდა უდიდეს მლელვარებას მაყურებლებში. ჯგუფი არა მხოლოდ პატიმრების წინაშე გამოდიოდა, არამედ აწყობდნენ ხოლმე გასვლებს ქუთაისის გარეთაც. თავის პროგრამას აჩვენებდა, მათ შორის ცნობილ სანატორიუმში - წყალტუბო, ჯანმრთელობის აღსადგენად ჩამოსულ სამხედროებს⁹⁰. გამოდიოდა ასევე თურქეთის საზღვრის სიახლოვეს დისლოცირებული საჰაერო ჯარების ნაწილების წინაშე. ჯგუფს ყოველი ადგილმონაცვლეობისას თან ახლდა ქალი - შინსახკომის ოფიცერი. ფუნქციონირებდა დაახლოებით ერთი წელი, საბჭოთა მსახიობების მიერ გამამტყუნებელი განაჩენის მიღებამდე.

ბანაკის ცხოვრებისგან მეორე გულის გადასაყოლებელი იყო კინო, რომელიც მოწყობილი იყო საერთო დარბაზში. საკმაოდ ხშირად, ზოგჯერ კვირაში ორჯერ, აჩვენებდნენ ფილმს. ჩვეულებრივ უშვებდნენ (რამდენჯერმე ერთსა და იმავეს) სახალხო - საბჭოთა ხელისუფლების, კოლმეურნეობებში მაღალი მწარმოებლობის და პროდუქტიულობის, „ამხანაგი სტალინის“ და საბჭოთა მეურნეობის წარმატებების მაღივებელ ფილმებს. ჰქონდა ტიპური პროპაგანდული ხასიათი და ბანაკში პოლიტ-საგანმანათლებლო უჯრედის საქმიანობასთან იყო დაკავშირებული. ჩვენების მიზანი იყო „კონტრევოლუციური ელემენტის“, როგორადაც მიჩნეული იყვნენ პოლონელები, შეგონება. მოგონებების თანახმად, უმეტესად ფილმები იყო „მოსანწყენი და უინტერესო“. მაყურებლებში აღძრავდა დიდ უსიამოვნებას და ბრაზს. იყო ხოლმე საინტერესოც, მაგ.: „გამარჯვების აღლუმი“, „მეფე ივანე მრისხანე“, „ფიცია“. ნაჩვენები იყო ამერიკული ფილმიც კი: „15 წლის კაპიტანი“, „პრიმაბალერინა“ ან „თეთრი ეშვი“⁹¹.

ყველა ეს ღონისძიება მამაკაცებს, უპირველეს ყოვლისა, საშუალებას აძლევდა შეხვედროდნენ და გასაუბრებოდნენ ქალებს, გაეცვალათ ინფორმაცია და უახლესი ჭორები. ამ დროს სავაჭრო გარიგებებიც ხდებოდა.

პატიმართა კორესპონდენცია - პოლონელების ოჯახთან ძალიან გართულებული იყო. ოფიციალურად მათ აკრძალული ჰქონდათ წერილების გაგზავნა. თუმცა ამის არალეგალურად გაკეთების საშუალება არსებობდა, თავისუფლად დასაქმებული მუშების დხმარებით. ამდაგვარი საშუალებით მაგ.: ძმებ გერცევსკებს მუდმივი კონტაქტი ჰქონდათ დამყარებული ოჯახთან ვილნიუსში უკვე 1945 წლის დეკემბრიდან. ამავე დროს მშობლებისგან, ახალი წლის დამდეგს, ორი ღია ბარათი მიიღეს და სამი ფულადი გზავნილი.

90 მე-20 საუკუნის ორმოცდაათიანი წლებიდან საქართველო საბჭოთა კავშირში სამკურნალო და სანატორიუმების ერთ-ერთი ცენტრი გახდა. ზედ კავკასიონის მთისწინეთსა & კოლხეთის დაბლობს შორის შეიქმნა რევმატოლოგიური სანატორიუმების კომპლექსი. დღეს-დღეობით წყალტუბო წარმოადგენს მის ცენტრს. ვრცლად იხილეთ: W. Materski, Gruzja, Warszawa 2000.

91 M. Nowicki, Moja wielka... გვ. 78.

სიტუაცია რადიკალურად შეიცვალა 1946 წლის 8 ივნისის შემდეგ, როდესაც საბჭოთა ხელისუფლებამ წერილების - ბარათების ოფიციალურად წერის ნებართვა გასცა, თუმცა მხოლოდ რუსულ ენაზე⁹². ეს მაინც დიდად იყო დამოკიდებული ენკავედისტების განწყობაზე. მაშინ როცა კორესპონდენციის არალეგალური ტრასა, ქართული მოსახლეობის კეთილგანწყობაზე. პოლონელებს შეეძლოთ, ეწერათ წერილები ნათესავებისთვის, მაგრამ არასოდეს იყვნენ დარწმუნებულები, რომ წერილი მიღწევდა ადრესატმდე. ბევრი ხომ ბანაკის ცენზურას ვერ გადიოდა და მის მიერ იქნა დაკავებული. დღემდე, 1946 წლის წერილებზე იკითხება⁹³ „პროსმოტრენო. ვოენნაია ცენზურა 15 456 (ნანახია. სამხედრო ცენზურა).

ძალიან ხშირად საბჭოთა ოფიცრები აგდებდნენ და ანადგურებდნენ წერილებს - ზოგჯერ სპეციალურ ბლანკებს, პატიმრების ნაწერს. ასე ექცეოდნენ ბანაკში მოსულ წერილებს. ბევრი მათგანი ხვდებოდა მაიორ მენთეშაშვილთან - ოჩგ-ს უფროსთან. ტ. კულეშა, რომელიც მის კაბინეტს ალაგებდა, იხსენებს:

„მის ლუმელში ცეცხლის დასანთებად მძღვედა წერილებს, რომლებიც პოლონეთიდან მოდიოდა. გული მეკუმშებოდა, ვხედავდი პოლონურ წერილებს და მარკებს, მაგრამ ის თავზე მადგა და გაიძახოდა: „ბისტრო! ბისტრო!“⁹³.

ქართველი მოსახლეობის დახმარების წყალობით, კორესპონდენციის ნაწილი ადრესატამდე აღწევდა. რადგან თავისუფლად დასაქმებული ქართველები პოლონელებს ართმევდნენ წერილებს და ქუთაისში პირდაპირ საფოსტო ყუთში აგდებდნენ, უფრო მეტიც, ზოგჯერ წერილის თავისი სახლის მისამართზე მიღებასაც კი თანხმდებოდნენ. ასეთი დახმარება აღმოუჩინა პოლონელ ს. ბორტკევიჩს მაგ.: დავით მესხმა, რომელიც „ხე-ტყის საწყობში“ მუშაობდა. თუმცა ეს იყო სარისკო და გაბედულებას მოითხოვდა.

ცხადია, პოლონელები ეძებდნენ ყველანაირ შესაძლებელ გზას სახლში ამბის შესატყობინებლად. ერთ-ერთი იყო წერილების გატანება ბანაკიდან გათავისუფლებული პირებისათვის. იყენებდნენ ასევე ქალაქ ქუთაისში დასაქმებულ პოლონელებს. წერილებს აგზავნიდნენ, აგრეთვე, ჯერ კიდევ ვილნიუსში დარჩენილ ნაცნობებთან, მეზობლებთან. ასეთ საკონტაქტო ყუთს წარმოადგენდა, მაგალითად, გერევესკების ოჯახის ბინა, სადაც მიდიოდა მათი ვაჟიშვილების მეგობრების წერილები, მათ შორის ჩესლავ რუსის, იან რაჯიკოვსკის თუ იან სტანიულის.

ამის წყალობითი შესაძლებლობა ეძლეოდათ ახლობლებისაგან მიეღოთ ცნობები, ამანათები და ფულადი გზავნილები. ფული დიდროლს თამაშობდა, რადგან დამატებითი საკვების შექენის საშუალებას იძლეოდა. ცხადია, ყველაზე ფასეული პური იყო, რომელიც 1946 წლის აგვისტოში კვ 12 მანეთი ღირდა, ხოლო სექტემბრიდან 15-დან 20 მანეთამდე. უფრო ძვირი იყო სიმინდის ფქვილი, რომელიც 20 – 22 მანეთი ღირდა კვ, ხოლო პურის ფქვილი 25 მანეთი. მას იყენებდნენ

92 რ. გერევესკის წერილი მშობლებს 1946 წლის 9 ივნისიდან !. (ასლი ავტორის ფონდში). შეადარე M. Nowicki. *Moja wielka...*, გვ. 80.

93 T. Nowiak (ქალიშვილობის გვარი - კულეშა). *Wspomnienia...*, გვ. 44. ზოგი წერილი საბჭოთა ადმინისტრაციიდან ჩუმად შექონდათ ბანაკში პოლონელ ქალებს რომლებიც თარგმნიდნენ მათ მეგობრებისთვის, ნასაკითხი ღამის განმავლობაში.

არა მხოლოდ მაჭკატების გამოსაცხობად, არამედ „სუპის“ დასამზადებლადაც, ე.წ. გასასქელებლად. ნაკლები ფასი ჰქონდა ბოსტნეულს, მაგალითად, 1კგ ხახვისთვის 12 მანეთი იყო გადასახდელი, ვაშლი 2 – 6 მანეთი ღირდა, პომიდორი 5 – 7 მანეთი. სექტემბრიდან ფასებმა ამ პროდუქტებზე აინია, საშუალოდ 2 მანეთით კილოგრამზე. ასევე შეიძლებოდა სამხრეთული ხილის ყიდვა, მაგ.: ლეღვი 8 – 9 მანეთი 1კგ, ყურძენი 8 – 10 მანეთი, ბროწეული, საზამთრო, ნესვი, მანდარინი, ლეღვი, ატამი, ქლიავი და ხურმა⁹⁴.

სურსათის ამანათები, მიუხედავად ენკავედისტების დარბევებისა, ხშირად პატიმრებს სიცოცხლეს უნარჩუნებდა. ჩვეულებრივი ამბავი იყო მათი შესაფუთი ყუთების კონფისკაცია. ბევრჯერ მათ ხსნიდნენ ადრესატის თანდასწრებით. მიმოწერიდან ჩანს, რომ ზოგიერთს აძლევდნენ იქ აღმოჩენილ ფულსაც კი, მხოლოდ არაუმეტეს 100 – 200 მანეთზე. ამანათების მოპარვის შემთხვევებიც იყო. ეს პრობლემა შეექმნა ლუციან პეტრუშკას, რომელსაც მხოლოდ 1947 წლის 14 იანვარს მისცეს ამანათების მიღების ნებართვა (N 145). მიუხედავად იმისა, რომ დედამისი სისტემატურად უგზავნიდა, მას არცერთი არასოდეს მიუღია⁹⁵.

პოლონეთიდან ფულადი გზავნილის გაგზავნის და მისი შემდგომი ბედის შესახებ ინფორმაციის მიღების ოფიციალური პროცედურა ხანგრძლივი იყო. ამას ადასტურებს კ.ბლონსკის მაგალითი, რომელსაც 1947 წლის მარტში გაუგზავნეს 200 მანეთი. დედამისი შეეცადა გაეგო, მიაღწია თუ არა ამ თანხამ მის შვილამდე. ამ საკითხზე მიმართა (1947 წლის 23 სექტემბერს) პოლონეთის ეროვნულ ბანკს ვარშავაში. საიდანაც 1947 წლის 22 ოქტომბერს მიიღო ოფიციალური წერილი, რომ გაგზავნა განხორციელდა, რის შესახებ შეტყობინება ზემოაღნიშნულმა დაწესებულებამ მიიღო მოსკოვის საელჩოდან წერილობითი ინფორმაციის სახით 1947 წლის 16 აპრილს. ამგვარად, საელჩომ არასრული ერთი თვის განმავლობაში დაადასტურა გზავნილის რეალიზაცია, მაშინ, როდესაც პოლონეთის ეროვნულმა ბანკმა, მიუხედავად უკვე აპრილში მიღებული ინფორმაციისა, მხოლოდ დაინტერესებული პირის ჩარევის შემდეგ გააგზავნა პასუხი. ამასობაში კი ექვსი თვე გავიდა, რომლის განმავლობაშიც ბლონსკის შექმლო მორიგი ფული მიეღო⁹⁶.

⁹⁴ კავკასიური ხურმა - ე.წ. კაკის ლეღვი, ტანინის დიდი შემცველობით. ამ სახეობის ხილი შეიცავს ბევრ „A“ და „C“ ვიტამინებს. ძმები გეჩევესკების მიმოწერა 1946 წლის 17 ივლისიდან, 21 აგვისტოდან, 17 სექტემბრიდან და 7 ნოემბრიდან. (ასლები ავტორის ფონდში); M. Nowicki, Maja ..., გვ. 85-86; S. Zawistowski, Wspomnienia..., გვ. 105. პოლონელების გამგზავრების წინ საკვები პროდუქტების ფასმა აინია, მაგ.: 1 კგ ფქვილი ღირდა 40 მანეთი და 300 გ პური 8 მანეთი, 1947 წლის 9 მაისი, ძმები გეჩევესკების წერილი (ქსეროასლი ავტორის ფონდში).

⁹⁵ საბუთის ასლი ავტორის ხელშია. ამანათების დაკარგვაზე ინფორმაციას გვანვდიან ასევე ძმები გეჩევესკები, 1946 წლის 2 და 8 აგვისტოს წერილები (ასლები ავტორის ფონდში).

⁹⁶ 1946 წ. საგარეო საქმეთა სამინისტრო ვარშავაში ფლობდა ზუსტ ინფორმაციას, საბჭოთა მხრიდან შექმნილ დაბრკოლებების შესახებ, დამხმარე ამანათების გადაცემაში სფზ-ში მყოფ პოლონელებისთვის. 1946 წლის 20 მარტს ხელმოწერილ პოლონურ - საბჭოთა ხელშეკრულებიდან გამომდინარე, ორ ქვეყანას შორის საფოსტო და სატელეფონო-სატელეგრაფო კავშირის შესახებ, მოიცავდა ის ამანათებს (პრიორიტეტული წერილების ფორმით გაგზავნილი) 2 კილოგრამამდე წონით. პოლონეთის საელჩომ, მოსკოვში, 1946 წლის 23 ოქტომბერს გაუგზავნა საბჭოთა მხარეს სპეციალური ნოტა, შექმნილი სირთულეების ახსნის მიზნით, საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივი (შემდგომ: სსსა), სვგნ. 27-169, ფურც. 3.

ჩვეულებრივ 1946 წლის შუიდან საბჭოთა ხელისუფლება არ უქმნიდა სერიოზულ პრობლემას ლიტვისა და ბელორუსიიდან ამანათების გაგზავნას. მას სერიოზული შეზღუდვების გარეშე გასცემდნენ. სწორედ ამ დროიდან დაიწყო მათი დიდი ბრუნვა. ამასვე ადასტურებს მ.ნოვიცკის ნაამბობი. ის იხსენებს, რომ 1946 წლის აგვისტოში ოფიციალურად იქნა ნება დართული ამანათების მიღება⁹⁷. თუმცა ვფიქრობ, რომ სავალდებულო შეტყობინების საკითხი ბოლომდე წესიერად არ იყო გარკვეული, რადგან პატიმრების სიტუაცია მიუთითებს, რომ „ცნობები“ იმ საფოსტო განყოფილებებს სჭირდებოდათ, საიდანაც გაიგზავნა ამანათები პროდუქტით. ამის შესახებ გარკვევით წერს ბანაკში მყოფი ვაჟიშვილებისადმი მიწერილ ბარათში ფელიქს გეჩევესკი:

„თუ დეიდა ამანათს ვერ გააგზავნის, ცნობის დაკავება სატირალი იქნება, რადგან ცნობა რომ გვექონოდა, ეს დღევანდელი ამანათი ბევრად ადრე იქნებოდა გამოგზავნილი, სულ ცოტა 10 დღით მაინც. ასე რომ, გვეალებათ, შეეცადოთ ცნობების მოპოვება და გამოგვიგზავნოთ ის ჩვენ. როგორც ვწერდი, თქვენთვის ყოველი ამანათისთვის ცნობაა საჭირო. ფოსტის უფროსი იცინის, რომ თქვენ ვილაც უფროსმა ასეთი მცდარი ინფორმაცია მოგცათ“⁹⁸.

მამის თხოვნის შესაბამისად, ერთ-ერთმა ძმამ მოიპოვა ასეთი ნებართვა, ასევე იქცეოდნენ სხვა პოლონელები (იხ. გვ.129).

გზავნილები არსებობის ნამდვილად სერიოზული წყარო იყო ბევრი პატიმრისათვის. მათში იყო არა მხოლოდ კვების პროდუქტები, არამედ სამრეწველოც. პუზევიჩს გადაუგზავნეს მამა: ლორი, ორცხობილა, ხახვი და ასევე ძაფის დიდი გორგალი, მასში დამალული 800 მანეთით. ამანათში, რომელიც ვილნიუსიდან ნაცნობებმა გაუგზავნეს ლუდვიკ იანკოვსკის, იყო 4 კგ ფქვილი, ლორის ნაჭერი და ასევე თამბაქოს ფოთლები. მ.ნოვიცკის შემთხვევაში პირველი ბარათი და გზავნილი მან ქუთაისში მიიღო 1946 წლის 7 თებერვალს. მარტში არაოფიციალური გზით მას გადევნა დეპუტა ინფორმაციით, რომ ბანაკის მისამართზე მისთვის გაიგზავნა ამანათი. მიიღო მხოლოდ ერთი თვის შემდეგ - აპრილში (!). მაშინ მას გაუგზავნეს ცხიმი, ვიტამინები, ნამცხვრები, კანფეტები, პურანგი, ფანქარი, ქალაღი და ასევე რელიგიური სურათები. საწერი საშუალებები კონფისკაციაში მოხვდა. მეუღლეს სწერდა შესაფუთ ქალაღზე და საპასუხო არაოფიციალურ მისამართზე. ამაში მას კაჟიმეჟ ს. შუამავლობდა, რომელსაც, მის სამუშაო ადგილზე, ადგილობრივი ხალხთან ჰქონდა კონტაქტი.

არაოფიციალური გზით ასევე შეიძლებოდა პოლონური წიგნების მიღება, რაც ნამდვილ ემოციებს იწვევდა პატიმრებში. ამგვარ, ძალიან კარგ, სიტუაციაში კვლავ აღმოჩნდა ნოვიცკი. წიგნებს მას, უპირველეს ყოვლისა, უგზავნიდნენ ვილნიუსელი ნაცნობები, ცხადია, არაოფიციალურად და რამდენიმე ამანათით (37 სხვადასხვა ნაწარმოები). მათ შორის უმთავრესად იან კოხანოვსკის, ანტონი მალცევსკის, ადამ მიცკევიჩის, იულიუს სლოვაცკის, ვლადისლავ სიროკომლას

97 M. Nowicki, *Moja wielka...*, გვ. 80.

98 1947 წლის 24 მარტის წერილი (ასლი ავტორის ფონდში).

ნანარმოებებს. იყო, აგრეთვე, პერბერტ გ. უელსის „მსოფლიო ისტორია“ ორ ტომად, უილიამ შექსპირის „მაკბეტი“, რამდენიმე რელიგიური ნიგნი (მათ შორის ლოცვანი) და ასევე მათემატიკური თემატიკის. მისი მონათხრობის მიხედვით ბანაკში პრესამაც იწყო მოსვლა, ასევე უშუალოდ პოლონეთიდან. მის ამხანაგებს უგზავნიდნენ, ცხადია შემთხვევიდან შემთხვევამდე და ამონაჭრების სახით „ვარშავის საღამო“, „სახალხო დღიური“, „ხალხის ხმა“, „რესპუბლიკა“, „ოდრა“, „ინგლისის ხმა“ (?), „მაზურის ამბები“, „პოლონელი პელიგრამი“, „გლეხის გზა“, „კვირის ამბები“, „კრაკოვის დღიური“, „ბუზი“ და „სარაჭები“⁹⁹.

მოგროვებული ნაამბოვების საფუძველზე ვაფასებ, რომ ეს, ალბათ, იყო პოლონური ნიგნების ერთადერთი და ასე „დიდი“ კრებული „სარატოვის გზის“ ყველა ბანაკში.

ცხადია, როგორც ეს წინა თავში აღვნიშნე, კარგ სიტუაციაში იყვნენ ისინი, ვისაც ჯერ კიდევ ჰყავდათ ოჯახები ვილინიუსის მხარეში. სხვებისთვის, ვისი ახლობლებიც გადასახლებულ იქნენ პოლონეთში, კორესპონდენცია და პროდუქტებით დახმარება გართულებული იყო, ხოლო ბევრისთვის საერთოდ შეუძლებელი. ეს სიტუაცია სრული სიცხადით ჩანს ცხრამეტი წლის ედუარდ დროზდის მაგალითზე.. ამ ჭაბუკმა პირველი წერილი დედისგან ლოძიდან მხოლოდ 1946 წლის ივლისში მიიღო. მასში ვკითხულობთ:

„ჩემო უძვირფასესო პირმშოვ, ერთადერთო შვილო,საყვარელო. მხოლოდ ახლა ე.ი. 26 ივლისს მივიღე შენი წერილი.. (...) ახლა, როცა შენი მისამართი მაქვს, მამიკოს გაუადვილდება შენი ამბების გაგება. მე წამოვედი 1945 წლის 6 აგვისტოს. ჯანმრთელად ვართ, მხოლოდ შენ გვაკლიხარ.

უფლის მფარველობაში გადაგცემ, დაე, უწმინდესი დედალვთისა გფარავდეს და ყველაფერი კარგად იქნება“¹⁰⁰.

დროზდი განუწყვეტილვ ეძებდა კონტაქტს ოჯახთან. მან მოახერხა დაენერა ლია ბარათი 1946 წლის 8 ნოემბერს, მაგრამ საბჭოთა ცენზურამ დაიჭირა. ვფიქრობ, დედამისმა ვერასოდეს წაიკითხა მისი შინაარსი:

„ჯანმრთელად ვარ და ცოცხალი ვარ. ვმუშაობ ქუთაისში, ბანაკში. ჯანმრთელად ვარ, მაგრამ მშვიერი, რაც უმნიშვნელოვანესია. ვფიქრობდი, რომ ველარსად ვიპოვიდი საშველს, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ ჩემმა საყვარლებმა იპოვეთ შვილი, რომელიც საერთოდ აღარც ფიქრობდა, რომ იპოვიდა რაიმე კონტაქტს სახლთან. ჩემო საყვარლებო, ამ წერილის მიღების შემდეგ ტელეგრაფით შემატყობინეთ, აღწევს თუ არა ჩემი წერილები და მომწერეთ, როგორ ცხოვრობთ. ჩემო საყვარლებო, თუ შეგიძლიათ, დამეხმარეთ ფულით, გამომიგზავნეთ რაღაც 300 მანეთი, რადგან პოლონეთიდან ამანათის გამოგზავნა არ შეიძლება. ჩემო საყვარლებო, ნუ გაგიკვირდებათ, მაგრამ მშვიერს თავში პური უტრიალებს“¹⁰¹.

99 M. Nowicki, *Moja wielka...*, გვ. 90-91

100 ლსა. პს. 9226, ფურც. 23. ე. დროზდი დაიჭირეს 1944 წლის ნოემბერში, როცა ის 17 წლის იყო. ეს ტექსტი გადათარგმნილია რუსულ ენაზე და დართულია პერსონალურ საქალაქდემში.

101 იქვე, გვ. 10. ვფიქრობ, რომ ამ წერილმაც ვერ ჩააღწია პოლონეთამდე. გადაითარგმნა და დაერთო პერსონალურ საქალაქდეს. ე. დროზდმა ბანაკებში გაატარა ოთხი წელი. 1947 წ. გა-

თავისი ჯანმრთელობის და პოლონეთში ოჯახთან კონტაქტის პრობლემების შესახებ, ვილნიუსის საკონტაქტო მისამართზე წერდა მორიგი პატიმარი ჩესლაგ რუსისი:

„პატივცემულო ბატონო!

დიდად მადლობელი ვარ ბარათისათვის. ჩემი ჯანმრთელობა ძალიან სუსტია. საღამოობით აბსოლუტურად ვერაფერს ვხედავ. ძალები მეცლება. დისტროფია და ავიტამინოზი. ძალიან სუსტად ვგრძნობ თავს.

ცხოვრების პირობებზე ლაპარაკი არ არის საჭირო, რადგან თქვენ ისედაც კარგად იცით. მშობლებისგან ღია ბარათი გასულ წელს მივიღე [1946 წელს - დ.რ.]. შემთხვევით მივიღე, რადგან მისამართი არასწორი იყო. გთხოვთ, მათ მისწეროთ ჩემ შესახებ. მომწერონ და თუ შეუძლიათ, როგორმე დამეხმარონ. დახმარება ძალიან მჭირდება“¹⁰².

სერიოზული პრობლემა ყველასთვის იყო ფულადი გზავნილის საკითხი, რომელიც თვეში ერთხელ იყო ნებადართული. არარეგულარულად უხდიდნენ და მხოლოდ 150 მანეთამდე.

ყოველი პატიმარი ცდილობდა უახლოესი ნათესავებისთვის შეეტყობინებინა თავისი სიტუაციის შესახებ. გაუარესებული ფიზიკური მდგომარეობის შესახებ წერდა სახლში საექიმო კომისიის მიერ უკვე გათავისუფლებული კაჟიმეჟ შინიციკი:

„საყვარელო ტოშო!

უნდა წამოვსულიყავი ბატონ ბუეჟინსკისთან ერთად, მაგრამ, როგორც ყოველთვის, რალაც მამორებს შენგან და შეერთებას გვიშლის. ამ ბოლო დროს დიარეა დამემართა. არ ვიცი, გამოვძვრები თუ არა აქედან. ავადმყოფობა ძლიან მქანცავს და ძალები ცოტა მაქვს. ბედის ანაბარა ვარ დარჩენილი. უკანასკნელი თხოვნა: ილოცეთ“¹⁰³.

წერილობითი კონტაქტი ძალზედ მნიშვნელოვანი იყო პოლონელებისთვის და ბევრს აძლევდა სასიცოცხლო ძალებს. აი, ფრაგმენტი მეჩისლავ კლეჟკოვსკის წერილიდან ოჯახისადმი, დათარიღებული 1948 წლის 21 აგვისტოთი:

„მომწერე შენი ჯანმრთელობის შესახებ, ბავშვები როგორ არიან. საწყალი ტაჯიო, ამდენი უნდა იზრომოს, ვინმე ხომ არ უშავებს რამეს? კრიშია როგორაა და პატარა ლუნია. ალბათ უკვე დადის. ძალიან მენატრებით, თითქოს ათი წელი არ მენახოთ“¹⁰⁴.

ანნესეს შემდეგ ბანაკში - სტალინინგრადში, საიდანაც დაბრუნდა პოლონეთში 1949 წლის იანვარში, უკვე როგორც 22 წლის მამაკაცი. მისი შემდგომი ბედი უცნობია.

102 1947 წლის 23 მარტს გაგზავნილი წერილი ფელიქს გეჩევსკისთან, ძმები გეჩევსკების მამასთან. აღსანიშნავია, რაც უკვე ვახსენე ტექსტში, რომ სწორედ მათ სახლში მოწყობილი იყო საკონტაქტო პუნქტი. „სარატოვის ხაზის“ ბანაკებიდან გათავისუფლებული პირებისთვის და მათი ოჯახებისთვის. იქ აწვდიდნენ ინფორმაციებს სხვა პატიმრებზე და აქედან იგზავნებოდა წერილები პოლონეთში მყოფი ოჯახების მისამართზე.

103 ოცდაცხრამეტი წლის კ. შინიციკი ვერ ეღიროსა ქუთაისიდან გათავისუფლებას და ველარასოდეს ნახა ცოლი. 1946 წლის 10 მარტს გარდაიცვალა ქუთაისში, ბანაკიდან გამგზავრებამდე ცოტათი ადრე. Surwitlo, Rachunki.... გვ. 130.

104 მ. კლეჟკოვსკი გარდაიცვალა 1947 წლის 19 ივნისს, ოფიციალური ვერსიით ასტრახანში, ქლექით, იქვე. გვ. 151.

ადამიანებს ნოსტალგია ეუფლებოდა და ფიქრებში ოჯახს იხსენებდნენ . მიუხედავად მრავალი მძიმე დღისა, არ ივიწყებდნენ საოჯახო დღესასწაულებს. სწორედ დედას, დაბადების დღეს, გაუგზავნა წერილი ერთმა ქალიშვილმა:

„ჩემო შორეულო დედიკო!

გიგზავნი გამხმარი იების თაიგულს, მიიღე ეს მოკრძალებული საჩუქარი. ეჰ, ამ ყვეალებს, რომ შეეძლოს გაიმბოს ყველაფერი, იტყოდი, რომ ეს არის უდიდესი და ყველაზე გულწრფელი საჩუქარი, რაც კი ოდესმე მიგიღია. ნეტავ იცოდე, რა ხდება ჩემს გულში, როცა გხედავ შენ სადღესასწაულოდ გამოწყობილს უახლოესთა სასიამოვნო გარემოში, რომელშიც ოდესღაც მეც ვიყავი. ეჰ, ეს მხოლოდ ღმერთმა იცის, ამას ადამიანები ვერც კი ხედებიან“¹⁰⁵.

თითქმის ყველა იმედოვნებდა, რომ დაბრუნდებოდნენ და სჯეროდათ ასეთი შესაძლებლობის. თუმცა ბევრს მაინც ჰქონდა სისუსტის წუთები და აპათია. ასეთ დროს მიღებული კორესპოდენცია და ამანათი სახლიდან აუმჯობესებდა მათ ფსიქიკურ მდგომარეობას, ამავე დროს, ამტკიცებდა ოჯახურ კავშირებს. უმეტესად წერილები იწვევდა განცდებს და ბედნიერი წუთების მოგონებებს:

„მხოლოდ ცრემლებმა ყელი შემიბოჭა, თვალებზე ნისლი გადამეკრა. ღმერთო, მე, ჩემს ასაკში [22 წელი - დ.რ.], ვსაჭიროებ უახლოესი ადამიანები შევანუხო - ვსაჭიროებ დახმარებას, ნაცვლად იმისა, რომ იქით დავეხმარო მათ. უძვირფასესებო, იქნებ ღმერთმა ინებოს და შევერთდებით ოდესმე. ასე სამუდამოდ ხომ ვერ იქნება. მას აუცილებლად ესმის ჩვენი ოხვრა, ლოცვა და ვაების ხმები, რომელიც ევედრება უდანაშაულოთა დახმარებას.

უძვირფასესებო, ისე ძალიან ვცდილობ, შევიწარჩუნო სულის სიმტკიცე და ისეთი ძალიან მძიმე წუთებია ხოლმე, რომ მეტი აღარ შემიძლია, და მხოლოდ საყვარელ ადამიანებზე ფიქრი მაძლებინებს, მკრთალი ღიმილი გადამივლის სახეზე. იმედის ნაპერწკალი გაჩნდება გულში, უნდა დავბრუნდე“¹⁰⁶.

როგორც წარმოდგენილი კორესპოდენციიდან ჩანს, ბევრისთვის კონტაქტი ოჯახთან ძალიან მნიშვნელოვანი იყო. დადებითად მოქმედებდა პატიმრების ფსიქიკურ მდგომარეობაზე. მუდმივი წერილობითი კონტაქტის დამყარებისას პატიმრები აცნობიერებდნენ, რომ ახლობლებს ახსოვთ ისინი და ელოდებიან მათ დაბრუნებას.

საჭიროა, ყურადღება მიექცეს ურთიერთობას პატიმრებსა და ბანაკის მცველებს შორის. მოგონებებიდან ცნობილია, რომ ზოგიერთი ამავე ბანაკის ყოფილი საბჭოთა პატიმრები იყვნენ¹⁰⁷.

105 1947 წლის 19 მარტის ტ. ნოვიაკის (ქალიშვილობის გვარი - კულეშა), წერილი. (ასლი ავტორის ფონდში).

106 1946 წლის 13 აგვისტოს ვ. კოზაკიევიჩის (ქალიშვილობის გვარი - რომანოვსკა) წერილი ემიგრაციაში მცხოვრებ მშობლებს (ასლი ავტორის ფონდში).

107 ამ ფუნქციას ასრულებდა ადამიანი ვილნიუსის ნაკადიდანაც კი - ფიოდორ ს.

ჩატარებული გამოძების - „ფილტარაციის“ შემდეგ რუსებს ამწესებდნენ ბადრაგებად. სწორედ ისინი გამოირჩეოდნენ, დანარჩენების ფონზე, განსაკუთრებული სიმკაცრით ბარაკებში ჩატარებული ჩხრეკების და პატიმრების ბანაკის ტერიტორიაზე შესვლის დროს. მრავალი მათგანი აზიური წარმოშობის იყო, სახის დამახასიათებელი გამომეტყველებით. ვფიქრობ, მათი საქციელი გამომდინარეობდა უბრალო მიზეზიდან: უნდა დაემსახურებინათ და მოეპოვებინათ ნდობა. სხვა დანარჩენი დაცვა პოლონელების მიმართ გულგრილი იყო. მათი მხრიდან არ ხდებოდა განსაკუთრებული სისასტიკე ან ძალმომრეობა. ზოგიერთი პატიმრებთან სავაჭრო ურთიერთობაში ებმებოდა, ან საშუალებას აძლევდნენ, არალეგალურად შეესრულებინათ მცირე ხელოსნური სამუშაოები. მათი მატერიალური მდგომარეობა, უპირველეს ყოვლისა საკვების მხრივ, ასევე მძიმე იყო.

გამოყენებული წყაროების საფუძველზე ძირითადად შეიძლება ითქვას მხოლოდ ერთი პიროვნების შესახებ, რომელიც პოლონელების მიმართ მტრობას ავლენდა. ეს იყო ბანაკის დაცვის უფროსი - ლეიტ. ჯიქია, ქართველი. ხშირად დილის ამოკითხვაზე აგრესიული იყო პატიმრების მიმართ. მათი მისამართით იყენებდა უცენზურო, ვულგარულ სიტყვებს.

ხაზგასმას იმსახურებს პოლონელების კარგი ურთიერთობა ქართულ მოსახლეობასთან. მათთან დაამყარეს გაცხოველებული სავაჭრო კონტაქტები, რომელსაც ორმხრივი სარგებელი მოჰქონდა. ეს გაცვლა ხშირად ხორციელდებოდა საავტომობილო ქარხნის ტერიტორიაზე მუშაობის დროს. როგორც უკვე ადრე აღვნიშნე, ადგილობრივი საზოგადოება დადებითად იყო განწყობილი პოლონელებისადმი. მათდამი შეიძლება ითქვას ჰქონდა გულითადი, კეთილი დამოკიდებულება. კ.უენკევიჩი ასე იხსენებს ერთ შემთხვევით შეხვედრას:

„ერთხელ ვთხოვეთ ჩვენს ბადრაგს, ნება დაერთო წავსულიყავით ქართველებთან და გვეთხოვა რამე საქმელი. დაგვთანხმდა და ერთ ეზოში შევედით. იქ ხის ქვეშ იდგა საქმელით სავსე მაგიდები. გვინდოდა სწრაფადვე უკან წამოვსულიყავით, მაგრამ გაგვაჩერეს და გვკითხეს, ვინ ვიყავით. ვუპასუხეთ, რომ პოლონელები ვართ. იქ იყო ოფიცერი ფორმაში და თქვა: როცა პოლონეთის თავზე დამჭრეს, პოლონელები დამეხმარნენ და დამმალეს“. იმ ხალხმა მოგვცა ბევრი ხილი, ხორცი და დიდი ჭიქა არყით გაგვიმასპინძლდნენ“¹⁰⁸.

მრავალი ბრიგადა ასრულებდა სამუშაოებს ქართველების ხელმძღვანელობით, რომელიც პატიმრებისთვის ხელსაყრელად აფასებდა მათ ნამუშევარს. ცხადია, შეიძლება მომხდარიყო ნეგატიური კონტაქტებიც, მაგრამ ასეთები შემთხვევითი იყო.

ამ ბანაკშიც ასევე ხდებოდა გაქცევები. გაანალიზებული დოკუმენტების საფუძველზე და საუბრებიდან შეიძლება დავასკვნათ, მათი რიცხვი მეტი იყო, ვიდრე იელშანკაში. უეჭველია, ასეთი სიტუაციის მიზეზი რამდენიმე იყო და ყოველი გაქცეული პატიმრისთვის სხვადასხვა.

პირველი - პოლონელებს აღარ სჯეროდათ უფროსობის ხშირი დაპირებების სწრაფი გათავისუფლების შესახებ. უმეტესობისთვის უკვე სრულდებოდა პირველი წელი მათი დაპატიმრების მომენტიდან, ოჯახთან განშორების და უკან დაბრუნების ბუნდოვანი პერსპექტივის. მეორე - ბევრი ვერ ეგუებოდა ბანაკის ცხოვრების არსებულ პირობებს. ნათელია, თითქმის ყველასთვის რთული იყო ამასთან შეგუება. ზოგიერთები დეპრესიაში ვარდებოდნენ, რაც მათ სიკვდილს იწვევდა, ხოლო სხვები იბრძოდნენ გადარჩენისათვის და ფუნქციონირებდნენ არსებულ სინამდვილეში. გაქცევის მიზეზები შეიძლება დავინახოთ ადამიანების განსხვავებულ ხასიათსა და პიროვნებაში. ეჭვს გარეშეა, ბევრ მამაკაცს აღეგებდა ვილნიუსის მხარეში დარჩენილი, ან პოლონეთში გადასახლებული ოჯახის ყოფითი სიძნელეები. გაქცევის გადანწყვეტილებაზე გავლენას ასევე ახდენდა ახალგაზრდობა, პარტიზანული წარსული და ჩვეულებრივი ყოყმარობა. ამ, მათვის არახელსაყრელი სიტუაციის შეცვლის, შანს მხოლოდ გაქცევა იძლეოდა.

ყოველი მათგანი აცნობიერებდა ამ რისკზე წასლის შედეგებს. გაქცევის მცდელობისთვის დაჭერილ პატიმარს სცემდნენ, კარცერში ათავსებდნენ და აგზავნიდნენ საჯარო ბატალიონში (ბრიგადაში). გაქცევის დროს ასევე შეიძლება მოეკლათ, ან შემთხვევით მომკვდარიყო. პატიმრებმა იცოდნენ, რომ კარცერში მოთავსება, მინიმალური საკვებით, იწვევდა ორგანიზმის დასუსტებას და ჯანმრთელობის გაუარესებას. საჯარო ბრიგადაში მუშაობა იყო მძიმე და ქანც-გამწყვეტი. მხოლოდ ძალიან ცოტა ახერხებდა ბანაკიდან წარმატებით გაქცევას. პატიმრებმა იცოდნენ, ვის გაუმართლა, რადგან გაქცეულები, მათი ამხანაგები, აღარ დაბრუნებულან უკან.

წარმატებული გაქცევისათვის არ კმაროდა მხოლოდ გადანწყვეტილება, არამედ მისი სათანადოდ მომზადება და განხორციელებაც იყო საჭირო. უმთავრესი პრობლემა - დიდი მანძილი ვილნიუსამდე. მისი დაძლევა მხოლოდ რკინიგზით იყო შესაძლებელი, სადაც მჭიდრო სამხედრო და მილიციის კონტროლი იყო.

უეჭველად პრიორიტეტული იყო სათანადო საკვები მარაგის მომზადება, ან საკმარისი რაოდენობის ვალუტის თავმოყრა. ორივე ეს საკითხი სირთულეს წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია, ბანაკის საკვები ნორმით თავის გატანა იყო რთული, არა თუ რამის „გადანახვა“, მაგ.: პურის ნატეხის. უფრო ადვილი იყო ვალუტის მოპოვება.

პირველი ხერხი მდგომარეობდა, ცხადია, საკუთარი გარდერობიდან რაიმეს გაყიდვა, მაგ.: პალტო ან პიჯაკი. სანაცვლოდ, ძველი საბჭოთა სამხედრო ფარაჯა ან დაბამბული ქურთუკი, რომელსაც სამოქალაქო მოსახლეობა მასიურად ატარებდა. ფულის მოგროვების მეორე ხერხიც ასევე ვაჭრობის სფეროს განეკუთნებოდა, მდგომარეობდა სხვადასხვა სახის ხელოსნობის ნაწარმის ან დეფიციტური, მათ შორის ქარხნის მშენებლობის ტერიტორიიდან, „საქონლის“ გაყიდვაში. ბუნებრივია, შეიძლებოდა საკვების ამანათებში დამალული ვალუტის მიღებაც.

დილემას წარმოადგენდა ასევე - მარტო გააქცევა თუ ამხანაგთან ერთად. ორივეს ჰქონდა დადებითი და უარყოფითი მხარეები. მარტოხელა გაქცეული

უფრო ადვილად იმოგზაურებს, დიდად არ გამოიწვევს ეჭვს. მაგრამ ერთად გაქცევა - ზრდიდა გადარჩენის შანსს მაგ.: კონტუზიის ან ავადმყოფობის შემთხვევაში.

თითქმის ყველა ბანაკში (მაგრამ არა ყველაში), უფროსობა ჰქმნიდა სპეციალურ ოპერატიულ-სამძებრო ჯგუფებს¹⁰⁹. მათ საქმიანობას აწესრიგებდა სსრკ-ის შსსკ-ის 1944 წლის ბრძანება N 515. ერთდროულად რამდენიმე დაავადებულს გაქცეულების სავარაუდო ტრასებზე. აკონტროლებდნენ რკინიგზის სადგურებს, გზებს და აგროვებდნენ ინფორმაციას შემოგარენში საექტოების, ახალჩამოსულების შესახებ. ბანაკების დაცვის ხელმძღვანელობა ვალდებული იყო ასევე გამოეცხადებინა ძებნაში არა მხოლოდ შს ადგილობრივ ორგანოებში, არამედ გაქცეულების მუდმივ საცხოვრებელ ადგილებში. ყოველ შეტყობინებაში იყო გაქცეულის ძირითადი პერსონალური მონაცემები და აღწერილობა.

ქუთაისიდან პირველი გაქცევა მოხდა ჯერ კიდევ კარანტინის დროს. მ.პრეცკალის თანახმად, მაშინ ათი პატიმარი გაიქცა, მათ შორის ორი მისი მეგობარი (ძმები ჰენრიკ და ვოიჩეხ ბალცევიჩები). ინფორმაცია მათ შესახებ „სარატოვის მარშრუტის“ სხვა ბანაკებიდან არ არსებობს, რაც მიუთითებს, რომ ისინი არ დაუჭერიან¹¹⁰.

პირველი ჯგუფური გაქცევა, დადასტურებული საბჭოთა დოკუმენტებში, მოამზადეს 1945 წლის დეკემბერში: ედუარდ ლაბინიჩმა (დაბ. 1915 წ.), ედუარდ პეტუიკმა (დაბ. 1917 წ.), იუზეფ ნოვოშელსკიმ (დაბ. 1903 წ.), ჰენრიკ ვერტინსკიმ (დაბ. 1920 წ.) და სტანისლავ ანტონი ოპონოვიჩმა (ან სტანისლავ აპანოვიჩმა)¹¹¹. გაქცევის თარიღად დათქმული იყო 1945 წლის 28 დეკემბერი, მაგრამ კიდევ ერთი მონაწილის, ჰენრიკ კამოკინის, დაბეზლების შედეგად ყველანი დააპატიმრეს. რადგან მან შეატყობინა N1 ქვებანაკის უფროსს - სიმონიანს. კამოკინის ვრცელი ჩვენებების საფუძველზე ცნობილია, რომ პოლონელები გასაქცევად მონდომებით ემზადებოდნენ. აპანოვიჩს ჰქონდა გაქცევის გეგმა, ფული და ოქრო. მან ის დაჭერამდე ნოვოშელსკის გადასცა. გამომძიებელთან საუბრისას - უფ.ლეიტ. გაღიჩევსკი, კამოკინმა შეატყობინა, რომ ჯგუფში უფროსი არის ლაბინიჩი, ხოლო ფინანსურ მხარეს აპანოვიჩი უძღვებოდა. აპირებდნენ რკინიგზით მგზავრობას და პროდუქტების შექმნას ადგილობრივი მოსახლეობისაგან.

კამოკინმა ასევე დაასახელა ორი სხვა პოლონელი, რომლებიც ფიქრობდნენ ქუთაისიდან გაქცევას. დაასახელა მე-7 ბატალიონის მე-3 ასეულიდან ვრუბლევსკის და მე-8 ბატალიონიდან ბარტულევიჩის გვარები¹¹².

109 ბევრ სფბ-ში სერიოზულ ნაკლოვანებებზე სამძებრო დანაყოფების ორგანიზების პაკითხში ნათქვამია სსრკ შსს გულაგების დაცვა და რეჟიმის გაუმჯობესის ხელმძღვანლის ს.კ. ი. სმირნოვის ნერილი, რფსა, სვგნ. 9414-1-2529, ფურც. 49

110 M. Preckalto, Wspomnienia..., გვ. 10. სამწუხაროდ, მათი შემდგომი ბედი უცნობია, მაგრამ მათი გვარები არ ჩნდება შემდეგ ბანაკებში.

111 ერთ საბუთში არის ნახსენები გვარი ოპონოვიჩი, მეორეში კი აპანოვიჩი. პერსონალური საქაღალდეების ხელმოწვევდომლობა მოსკოვის არქივებში ართულებს გვარის დაზუსტებას.

112 მათი შემდგომი ბედი განსაზღვრულად განვითარდა: ე. ლაბინიჩი გაათავისუფლეს ქუთაისიდან 1946 წ. ჯანმრთელობის ცუდი მდგომარეობის გამო. ი.ნოვოშელსკი და ს. ოპონოვიჩი გააძინეს ბოროვიჩის ბანაკში, საიდანაც პირველი გაათავისუფლეს 1958 წ., მეორე კი მხოლოდ 1949 წ. ასტრახანში მოხვდა პ. ვერტინსკი - გაათავისუფლებული 1948 წ. და ე. პიეტმიკი, სა-

ამ საქმეზე 1945 წლის 29 დეკემბერს უმც. ლეიტ. თვალჭრელიძის მიერ პ.ვერტინსკი დაკითხული იქნა როგორც ეჭვმიტანილი. ვერტინსკი კატეგორიულად უარყოფდა გაქცევის გეგმის ცოდნას და ამტკიცებდა, რომ არავისთან ჰქონია საუბარი ამ თემაზე, ხოლო მისი ჩხრეკისას აღმოჩენილი საევაკუაციო რუკა (სავარაუდოდ, ვილნიუსიდან გამოგზავნილი) გამოყენებას არავითარი მიზნით არ აპირებდა¹¹³.

შემდეგი ჯგუფური გაქცევის მონყობას აპირებდნენ 1946 წლის 23 მაისს რომულად იაცკევიჩი (დაბ. 1924 წ.) და ედუარდ ბუოზოვსკი (დაბ. 1923 წ.), რომლებიც 1-ლი დივიზიონის სამხარეულოში მუშაობდნენ. ამ ინციდენტის შესახებ ოჩგ-ს (Оперативно-Чекистовский отдел) უფროსს მენთეშვილს მოახსენა უმც.ლეიტ. თვალჭრელიძემ. დასახელებული პოლონელები, სავარაუდოდ, 21 მაისს ცდილობდნენ მათთან ერთად მომუშავე ახლო ამხანაგის დაყოლიებას. იგი აღმოჩნდა შეკრული აგენტი, ფსევდონიმით „ოსიპოვი“. მან 22 მაისს საბჭოთა ხელმძღვანელობას მოახსენა, მისთვის შეთავაზებული გაქცევის წინადადების შესახებ. მოხსენებაში განმარტა, რომ იაცკევიჩი და ბუოზოვსკი აპირებდნენ ღამით გაქცევას, სამხარეულოში მუშაობის დროს. ამ მიზნით მოიმარაგეს დიდი რაოდენობით ფული, რომელსაც იაცკევიჩი ატარებდა ჯიბის შიგნით დამალულ ტომსიკაში, ხოლო ბუოზოვსკი - კისერზე ჩამოკიდებულში. მათთან ერთად ბანაკის დატოვებას აპირებდნენ ჰენრიკ ჩიჟი, სოსნოვსკი, ოსიპოვიჩი, ბოლესლავ ჩეხოვიჩი (დაბ. 1926 წ.) და ორი მამაკაცი გვარად მაჩკა და იასკა¹¹⁴. პოლონელების გეგმების შესახებ დაბეზლებით გაფრთხილებულმა საბჭოთა უფროსობამ მოამზადა ოპერატიულ ჩეკისტური დანაყოფი. უპირველეს ყოვლისა, მიზნად დასახული იყო დაედგინათ გაქცევის ორგანიზაციის მეთაური, ორი უცნობი გვარის დადგენა და ეჭვმიტანილების სისტემატური თვალთვალის დანეხება და გაქცევის მიმართულების დადგენა. გამოყენებულ საშუალებებში ასევე შედიოდა: ქვებანაკის ხელმძღვანელობის გაფრთხილება და ჩხრეკის ჩატარება, რომლის მიზანი იყო ფულის ჩამორთმევა. ამ დავალებების შესრულების შესახებ ჩვენთვის გარკვეულწილად ცნობილია, რამეთუ 1946 წლის 23 მაისს ღამით იაცკევიჩი და ბუოზოვსკი

იდანაც გაიქცა 1947 წლის ოქტომბერში. სტანისლავ აპანოვიჩი გაამწესეს სტალინინგრადში. კამოკინის ბედი, რომელიც იცნობდა პოლონელებს ჯერ კიდევ სარატოვიდან (სავარაუდოდ რუსი) და მისი ქმედებების მიზეზები ჯერ არ არის ცნობილი. ლსა, პს. 26500. ფურც. 24. ნიშანდობლივია, რომ კამოკინის დაკითხვის ჩანაწერი და ინფორმაცია, დაგეგმილი გაქცევის შესახებ, შენახულია პეტშოკის პერსონალურ საქაღალდეში. თუმცა მისი დაკითხვის ოქმი იქ არ არის. ზუსტად იგივე მდგომარეობაა ლაბინჩთან. ვინაიდან მისი დაკითხვის ოქმი არ არის მის საქაღალდეში თუმცა არის პ. ვერტინსკის დაკითხვის ოქმი. რთულია ამ სიტუაციის ახსნა. Uwzięni w Donbasie -ს ამონაწერში.....გვარი ბარტულევიჩი არ არის.

113 ლსა. პს. 33361. ფურც. 4-5

114 ბანაკში იმყოფებოდა რამდენიმე სოსნოვსკი: სტანისლავი (დაბ. 1908 წ.), ფრანჩიშეკი (დაბ. 1921 წ.), ლეონი (დაბ. 1919 წ.) და ძმები სტანისლავი (დაბ. 1923 წ.) და მიხალი (დაბ. 1928 წ.). ყველანი შემდგომ გაამწესეს ასტრახანის ბანაკში. რთულია იმის გარკვევა, თუ ვის ეხება ეს პატიკი. მსგავსი სიტუაცია ეხება ოშიპოვიჩებს: ფელიქს (დაბ. 1896 წ.), ბრონისლავს (დაბ. 1924 წ.) და მარიანს (დაბ. 1925 წ.). ვვარაუდობ, რომ ლაპარაკია ორ ახალგაზრდა მამაკაცზე, რომლებიც გაამწესეს ბანაკში, ბოროვიჩებში, Uwzięni w Donbasie.... გვ. 241-242, 230, 272.

გულდასმით გაჩხრიკეს. იპოვეს ტანსაცმლის შიგნით დამალული 1570 მანეთი და პირდაპირ კარცერში გაამწესეს. დანარჩენები საჯარიმო ბატალიონში გააგზავნეს. ოპერატიულ - ჩეკისტური განყოფილების უფროსის შემდგომი, 23 მაისის, მითითებანი ეხება აგენტურული საქმიანობის გაძლიერებას, დამუშავებას და გაქცევების თავიდან აცილებას¹¹⁵.

თუმცა პოლონელები მაინც ახერხებდნენ ბანაკის ხელმძღვანელობის გაცეზებას, როგორც, მაგალითად, ჰენრიკ ჩიჟის (დაბ. 1925წ.) შემთხვევაში. როგორც ადრინდელ საქმეში ეჭვმიტანილი გააგზავნეს საჯარიმო ბატალიონში, მაგრამ იქედან გაიქცა უკვე 1946 წლის 27 მაისს. ჩიჟის ამ საკმაოდ თავლსაჩინო და, რაც მთავარია, წარმატებული საქციელის შესახებ N 1 ქვებანაკის უფროსმა სიმონიანმა პატაკში მოახსენა მაიორ მენტეშაშვილს. მოხსენებიდან ირკვევა, რომ 26 მაისს შეიცვალა N 1 ქვებანაკის მდებარეობა და მასში არ იყო „საჯარიმო იზოლატორები“ და ასევე ცალკე ოთახები სადამსჯელო რაზმეულისათვის. იქ მყოფებს არ ეძლეოდათ სამუშაო ბანაკის ტერიტორიის გარეთ, რომლის დატოვებაც ეკრძალებოდათ. გაურკვეველი მიზეზების გამო, როგორც ამას უწოდებს სიმონიანი, ჩიჟი არ იყო იზოლირებული, მან მოახერხა შეერთებოდა სამუშაოზე გამსვლელ ბრიგადას. ამის წყალობით იგი გაიქცა სამუშაო ადგილიდან ე.წ. ვოდოპრავოდზე. სწორედ იქედან და იმავე დღეს, შეიძლება ჩიჟთან ერთად, გაიქცა მეორე პოლონელიც - ვაცლავ კურკული (დაბ. 1927 წ.). ჩატარებული გამოძიების შედეგად 29 მაისს დაიკითხა სამი ბადრაგი, რომლებიც ყარაულში იყვნენ იმ დროს: ქართველი - ვაშლი ჟორჟოლიანი, უკრაინელი - იაკობ პრინუცკი და რუსი - სერგეი ლუჩინინი. სახასიათოა, რომ რუსი ფილტარაცია გამოვლილი იყო - 1946 წლის 8 აპრილს (!) N3 სვბ, N 0331 ქვებანაკში. შეიძლებოდა მისი პოლონელებისთვის გაქცევაში დახმარებაში ეჭვის შეტანა¹¹⁶.

სამი გაქცეულის, მათ შორის ჰენრიკ ჩიჟის შესახებ, რომელმაც მოახერხა გაქცევა, ისაუბრა მისმა თანაპატიმარმა შმეჟხალსკიმ. მისი სიტყვებით, ერთი გაქცეული მუშაობდა ბანაკს გარეთ, ოფიცერთა სამზარეულოში, ამიტომ მოახერხა საკვების მოგროვება¹¹⁷.

მესამე დასაბუთებულ გაქცევას ქუთაისიდან პოლონელები ამზადებდნენ 1946 წლის ივლისში. მის შესახებ მხოლოდ ნაწილობრივი ინფორმაცია მოგვეპოვება, ერთი პოლონელის - ა.გ.-ს დაკითხვის ოქმიდან. იგი არ იყო განდობილი დეტალებში, თუმცა იცოდა სამზადისის შესახებ. მისი სიტყვებიდან გამომდინარეობს, რომ მთავარი ორგანიზატორები იყვნენ ბრონისლავ ბარანოვსკი (დაბ. 1914 წ.), ალფონს ცერნის (დაბ. 1913 წ.), ალექსანდერ ნონევიჩი (დაბ. 1918

115 ლსა, პს. 13659, ფურც. 9. ეს არის საბჭოთა ოპერატიული განყოფილების ერთ-ერთი იმ მცირე ოდენობის საბუთებთაგანი, რომელიც მოვიპოვე. რომულდ უაცკევიჩი (დაბ. 1924 წ.) იმყოფებოდა ასტრახანში 1948 წლამდე. ედვარდ ბეოზოვსკი (დაბ. 1923 წ.) კი გაამწესეს სტალინგრადში, საიდანაც ისევე გაიქცა 1947 წლის ივლისში.

116 ლსა, პს. 13659, ფურც. 10-14. გამოძიების შემდგომი ბედი უცნობია. ვ. კურკული (დაბ. 1927 წ.) გაქცევა წარმატებული იყო. ის დოიჭირეს და გაამწესეს ბანაკში ბოროვიჩებში, საიდანაც გაათავისუფლეს 1948 წლის 31 მარტს

117 J. Smierczalski, Wspomnienia... გვ. 17.

ნ.) და ასევე ანტონი ლავრინოვიჩი (დაბ.1908 წ.)¹¹⁸. დაკითხული აღიარებდა, რომ 1946 წლის 4 ივნისს სალამოს ბანაკში ორგანიზირებულ იქნა კრება. მასში მონაწილეობდნენ ასევე ზონის უფროსები: შიუტა (მიხალა), იაკელი (ბრონისლავი) და სხვები, ვისი სახელებიც მოწმეს არ ახსოვდა. კრების დროს ისინი ამტკიცებდნენ, რომ პოლონელების მთელი კონტიგენტი მეორე დღეს, ე.ი. 5 ივლისს, გადაყვანილი იქნება მცირე ჯგუფებად შემდგომ ბანაკებში და გამწესებული კატორღულ სამუშაოებზე. ნონევიჩმა კიდევ დაამატა, რომ „ბანაკიდან გაქცევა საჭირო, რადგან ხვალ ყველას მძიმე სამუშაოებზე გააგზავნიან და ჩვენი დასასრული დადგება და ველარასოდეს ვნახავთ სახლს“. სალამოს ისევ ყველანი შეიკრიბნენ, გამოგლიჯეს ფიცრები საკუთარ ზონებში და ლამის 12 საათზე შევიდნენ საერთო ზონაში.

როგორც ოქმიდან ირკვევა, იმ ღამით ჯგუფურად გაიქცა სულ მცირე ოთხი პოლონელი. დაკითხულ პატიმარს ნება არ დართეს, მათ შეერთებოდა. თუმცა მან გადაწყვიტა ამხანაგების კვალზე გაქცეულიყო და ნორბერტ შიშლოსთან ერთად წავიდა. მაგრამ ძალიან მალე, უკვე მეორე დღეს (ე.ი. 5 ივლისს) დააკავეს¹¹⁹.

ქალების ერთადერთი გაქცევა N1 ქვებანაკიდან ორგანიზირებულ იქნა 1946 წლის 13 აგვისტოს: საბინა ჟუკოვნას (დაბ.1927 წ.), ანა ჟუკოვსკას (დაბ. 1920 წ.) და ირენა ოშტუვნას (დაბ.1921 წ.) მიერ¹²⁰. ორი მათგანი ბანაკს გარეთ დამლაგებლად მუშაობდა, სამკერვალოში. ბადრაგის გარეშე შეეძლოთ ბანაკის დატოვება, მხოლოდ საშვების საფუძველზე. საჭრო თანახა 1000 მანეთის ოდენობით გააჩნდა მხოლოდ ს. ჟუკს. მან ის ბანაკის ხელმძღვანელობისგან მალულად მოიპოვა. პოლონელი ქალები მონდომებით ემზადებოდნენ გაქცევისათვის. მოირგეს და შეივსეს სათანადო ტანსაცმელი, ხოლო ი. ოშიტმა, რომელიც სრულყოფილად ფლობდა რუსულ ენას, მოიპოვა ინფორმაცია გაქცევის ტრასის შესახებ. იგი ასევე ფლობდა კონტაქტების დამყარების უნარს, რაც მათ შემდგომ უადვილებდა მგზავრობას. შემთხვევითი სატიერთო მანქანით ჩავიდნენ ქალაქ ზუგდიდამდე - 120 კმ ქუთაისიდან ჩრდილო-დასავლეთით. იქ სასაფლაოზე გაათენეს ღამე და მეორე დღეს ჩააღნიეს სოხუმამდე, იქედან კი მესამე დღეს - სოჭამდე. იქ შეიძინეს, ი.ოშიტას რუსულის ცოდნისა და საბჭოთა ოფიცრის თავაზიანობის წყალობით, მატარებლის ბილეთები მოსკოვამდე. სამწუხაროდ, აქ დააპატიმრეს ქუთაისის ბანაკიდან ჩამოსულმა ჯარისკაცებმა. საოცარია, რომ 300 კმ-ის დაშორებით ისევ გრძელდებოდა მათი ძებნა. თუმცა პოლონელი ქალების გაქცევის ეს მიმართულება მიჩნეული იყო ყველაზე სავარაუდოდ. უკვე დაბრუნების დროს ი.ოშიტმა მოახერხა ბილეთების ჩადება ნაყიდ პომიდორებში და დამამძიმებელი საბუთის გადადგება. ბანაკში დაბრუნებულები კარცერში გააგ-

118 ოთხივე პოლონელი დაიჭირეს და გააგზავნეს ასტრახანის ბანაკში, საიდანაც ისევ (!) გაიქცნენ 1947 წლის ივნისში. მათზე კიდევ ვისაუბრებ მოგვიანებით.

119 საგამომძიებო ოქმი შეადგინა 1946 წლის 5 ივლისს უმცროსმა ლეიტენანტმა საეინიხმა, ლსა (არ ვამჟღავნებ პერსონალური საქალაქის ხელმოწერას)

120 იმავე დღეს, რამდენიმე მამაკაცის პარალელურ გაქცევას იხსენებს თავის წიგნში M. Nowicki, *Moja wielka...*, გვ. 80.

ზავნეს და დაკითხეს. იქ წინასწარ მომზადებული პასუხები გასცეს. უპირველეს ყოვლისა, ამტკიცებდნენ, რომ არ აპირებდნენ გაქცევას, მხოლოდ სურდათ ლამაზი საქართველოს დათვალიერება. რადგანაც ვერ დაუმტკიცეს გაქცევის სურვილი, ა. შუკოვსკა და ს. შუკუნა მოათავსეს კარცერში 14 დღით. მეგობრების მხარდაჭერით, რომლებიც მათ საკვებს აწვდიდნენ, გაუძლეს. ფეხის ტრილოზის გამო ოპიტი გაგზავნილი იქნა საავადმყოფოში, ხოლო შემდეგ საჯარიმო ბრიგადაში, სადაც ღამით ტანსაცმლის შეკეთებით იყო დაკავებული¹²¹.

ანტონი პუზევიჩის (დაბ. 1925 წ.) ნაამბობის მიხედვით, ცნობილია ქუთაისის ცენტრის ქვებანაკიდან მისი, სტანისლავ გილდევესკისთან (და. 1927 წ.) და ვიტოლდ ბორუშევიჩთან (დაბ. 1924 წ.) ერთად, გაქცევის შესახებ. ეს მოხდა 1946 წელს. წინასწარ არ იყო დაგეგმილი და საგზალი არ იყო მომზადებული. ერთ-ერთ გაქცეულს ძაფის კოჭაში გამოუგზავნეს 800 მანეთი. გაქცევის დროს ჭამდნენ უმნიფარ სიმინდს, რომელსაც აგროვებდნენ ყანაში და ლევს. მიდიოდნენ მხოლოდ ღამით და საცხოვრებელ უბნებს გვერდს უვლიდნენ, ოთხი დღის განმავლობაში ქუთაისს 100 კმ-ზე დაშორდნენ. მალე ისინიც, ს. გოლდევესკის გარდა, მილიციამ დაიჭირა. რამდენიმე დღის ადგილობრივ კომისარიატში გატარების შემდეგ, გადაიყვანეს ბანაკში. 20 დღე კარცერი მიესაჯათ. იქ 200 გრ პური და ერთი პორცია წყალი ეძლეოდათ მთელი დღის განმავლობაში. პუზევიჩს ბედი არ სწყალობდა, რადგან სასჯელის მოხდის შემდეგ იგი „აკრძალულ ზონას“ მიუახლოვდა და მას კიდევ 10 დღე კარცერი მიუსაჯეს¹²².

სავარაუდოდ, ინდივიდუალური და წარმატებული გაქცევა 1946 წლის 5 იანვარს მოაწყო ბენედიკტ იარმულკოვიჩმა (დაბ. 1922 წ.), სრული დარწმუნებით 1946 წლის ივლის - აგვისტოს მიჯნაზე გაიქცა, ალბათ, წარმატებით, ბრიგადირი ალექსანდერ ჯიკევიჩი (დაბ. 1908 წ.)¹²³. წარუმატებელი გაქცევა მოაწყვეს: მეჩისლავ გრინცევიჩმა და ანტონი მიხნევიჩმა. მელიორაციული არხით გაიქცნენ, მაგრამ მისი ბოლო დალუქული იყო ცხაურით. შემდეგ დაიმაღლნენ მანქანის ყუთებში, მაგრამ აქ ისინი იპოვეს¹²⁴. როგორც ზემოთ აღმისწავლი მასალიდან ჩანს, გაქცევები ქუთაისში ბევრად მეტი იყო, ვიდრე იელშანკაში. ეს ფაქტი ერთი შეხედვით უცნაურად გამოიყურება, თუნდაც იმის გამო, რომ ქუთაისის ვილნიუსიდან უფრო შორსაა. თუმცა ვფიქრობ, რომ ამაზე დიდ გავლენას ახდენდა სახლში დაბრუნების რეალური პერსპექტივის არ არსებობა. ბანაკში მოარულმა ჭორებმა, მაგალითად პოლონელების სხვა ბანაკებში გადაგზავნის შესახებ, ეს შეგრძნება რამდენჯერმე გაზარდა.

საბჭოთა ხელმძღვანელობა აცნობიერებდა გაქცევების პრობლემას. მათი უმეტესობა ყარაულის და ბანაკის საერთო დაცვის უყურადღებობის შედეგი იყო.

121 I. Osit, Wspomnienia..., გვ. 12; S. Zak „Witamina”, Wspomnienia z łagru, გვ. 3-5; ისტორია მონოდებულ ჰ. კრიშაკის მიერ (ავტორის ფონდში).

122 A. Puzewicz, Wspomnienia. Gryciun, Mejszugola... გვ. 76-84.

123 Uwięzieni w Donbasie..., გვ. 105. რ. გეჩევსკის 1946 წლის 8 აგვისტოს წერილი (ასლი ავტორის ფონდში). ვაცლავ პუიშნო წერს კუტცეკის გაქცევის წარუმატებელ მცდელობაზე, J. Surmiłło, Rachunki..., გვ. 144. მაგრამ „Uwięzieni w Donbasie...” აღწერაში ეს გვარი არ არის ნახსენები.

124 M. Grynecwicz. Wspomnienia z... გვ. 4.

გაქცევების თავიდან ასაცილებლად გულაგმა გამოსცა მთელი რიგი ბრძანებები და განკარგულებები. ერთ-ერთი მათგანი (15 თებერვალი 1946 წ.), სხვათა შორის, მოვალეობებს ეხებოდა. ნათქვამი იყო, რომ ბევრი ჯარისკაცი, რომელიც გადის ლამის დამატებით ყარაულში, არის გადაღლილი და სრულყოფილად ვერ ასრულებს მასზე დაკისრებულ მოვალეობას. იგი ავალდებულებდა ხელმძღვანელობას, სრულად დაეცვა სამსახურეობრივი წესები, მათ შორის, დასვენების საკითხში და სრულ შვიდ საათიან ძილს ჯარისკაცებისთვის¹²⁵.

მომდევნო პრობლემა, გულაგის მიერ მითითებული და სფბ-ში გამოაშკარავებული, იყო „სპეცკონტიგენტის“ გადაცემა სამეურნეო სამუშაოებისთვის, ყოველგვარი ბადრაგის გარეშე. ასეთი ხალხი იღებდა მხოლოდ სპეციალურ გამათავისუფლებელ საბუთს, კონკრეტული შესასრულებელი დავალებების (ჩამონათვალის) გარეშე. ეს პრობლემა ქუთაისში, სავარაუდოდ, დიდად არ არსებობდა, თუმცა პატიმრების ნაამბობიდან ცნობილია ამდაგვარი ცალკეული შემთხვევების შესახებ¹²⁶.

ბანაკში ყოფნა იწვევდა იმას, რომ უფრო დიდ მნიშვნელობას (ვიდრე ნორმალურ პირობებში) იძენდა სადღესასწაულო პერიოდი. საჭიროა, ყურადღება კიდევ მიექცეს ქუთაისის ბანაკში პატიმრების მიერ ქრისტიანობის დღესასწაულის აღნიშვნას 1945 და 1946 წლებში. ეს ძალიან მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო მათ მონოტონურ და უფერულ ცხოვრებაში. ახსენებდათ და უმტკიცებდათ პოლონურ ტრადიციებს . ამავე დროს:

„განუზომლად იზრდებოდა ოჯახზე, სახლზე, სამშობლოზე ნოსტალგიის შეგრძნება. ლამლამობით მოგონებები და ფიქრები უტრიალებდათ თავში და ძილს უფრთხობდა. ადრინდელი წლების სურათები ცოცხლდებოდა: ბავშვობა, ქრისტიანობა, ნაძვის ხე, საშობაო საღამო და სიმღერები ... ახლა კი არ იყო არც ოჯახი, არც სახლი, არც სამშობლო, არც ტაძარი, არც საშობაო სიმღერები, საჩუქრები, ობლაცი. სასონარკვეთისაგან გაგიჟება შეიძლებოდა“¹²⁷.

სადღესასწაულო პერიოდში, ადამიანებში, ერთგვარი გამოცოცხლება ისადაგურებდა. ზოგიერთი მამაკაცი, ამ გარემოებათა გამო, სპეციალურად ემზადებოდა, მაგ.: რეცხავდნენ და წესრიგში მოჰყავდათ ტანსაცმელი. გარეგნობას ინესრიგებდნენ, იკრეჭდნენ თმებს, იპარსავდნენ წვერს. ეს მოქმედებები, ცხადია, ვითომ უმნიშვნელო იყო, მაგრამ ფსიქიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებაში უდიდეს როლს ასრულებდა. ქალებისთვის ეს საქმიანობა უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ხოლო სამზადისი ბევრად ადრე იწყებოდა. ცდილობდნენ, რომ

125 დავალება გასცა სსრკ შსსკ გულაგის უფროსის მოადგილემ გენერალ-მაიორმა გიორგი დებრინინმა

126 რფსა, sygn. 9414-1-2529, ფურც. 50

127 I. Perepeczko, W Iagrach..., გვ. 141-142.

თუნდაც საშობაო ვახშამი ყოფილიყო განსაკუთრებული. საბჭოთა უფროსობა თანხმდებოდა ასეთ საღამოს კაცებისა და ქალების მცირერიცხოვან ერთობლივ შეკრებას. მისი მიმდინარეობა აოცებდა კაცმონანილებს, რადგან:

„არ აღიარებდნენ, მაგრამ ვფიქრობ, რომ რალაც თავიანთი ნივთებიდან და პური გაცვალეს ფქვილზე და ხილზე. იქ იყო უგემრიელესი, რაც კი მანამდე და მას შემდეგ ცხოვრებაში მიჭამია, გემრიელი სიმინდის ან სოიოს ფქვილის კვერები, ხილით მორთული. იყო ასევე ფსევდო ნაძვის ხე, სანთლებით. მეცხრე ცაზე ვიყავით, მხოლოდ ტილები გვკბენდნენ. ფხანა კი უადგილო იყო“¹²⁸.

ცხადია, ყველას არ ჰყავდა ჯერ კიდევ ვილნიუსიდან ნაცნობი მეზობელი ან მეგობარი ქალი. ბანაკში დედამამშვილებიც იყვნენ, რომელთათვის ეს დღესასწაულები განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენდა. აქ ერთად აღმოჩნდნენ მაგ.: კაჟიმეჟა უუკშტა და მისი ძმა ბოლესლავი, ანელა ოგანოვსკა და მისი ნახევარძმა ანტონი მიხნევიჩი.

ჩვეულებრივ დღესასწაულები აღინიშნებოდა მცირერიცხოვან მეგობრულ წრეში, საკუთარ ბარაკებში. განწყობა სუფევდა დათრგუნული და მშობლიურ მხარეზე ნოსტალგიით. წყაროების მიხედვით, 1945 წელს, ქრისტეშობის წინა პერიოდში (დაახლოებით ორი კვირის განმავლობაში), პატიმრები საერთოდ არ ლებულობდნენ პურს¹²⁹. თუმცა, მხოლოდ პოლონელები 24 დეკემბერს, ნაშუადღევს შემდეგ და დღესასწაულის პირველ დღეს, გაათავისუფლეს სამუშაოებისაგან. ისინი არც 1946 წლის აღდგომაზე არ გაუგზავნიათ სამუშაოდ. მაგრამ ანესრიგებდნენ ბანაკის ტერიტორიას.

1946 წლის დღესასწაულები ცოტა განსხვავებული ხასიათის იყო, ვიდრე ადრინდელი. ეს იმ ფაქტიდან გამომდინარეობდა, რომ ბანაკში უკვე ჩამოყალიბდა მეგობრული ერთობლივი ჯგუფები და ურთიერთობებიც გაიბა. მეორეც - საბჭოთა ხელისუფლების დამოკიდებულება პოლონელების მიმართ შემსუბუქდა. ასევე, იმავე დროს ზოგიერთმა ბრიგადამ მიიღო პირადი თეთრეული და ზოგიერთმა თივის ლეიბები. პატიმრებს, აგრეთვე, საკვების მოპოვების მეტი შესაძლებლობა ჰქონდათ. ამ განსაკუთრებული პერიოდისთვის მომჭირნეობდნენ და ინახავდნენ პროდუქტებს, რასაც ხაზი უნდა გაესვა დღესასწაულების განსაკუთრებულობისათვის. ზოგიერთი ქალი ხელმისაწვდომი ინგრედიენტებისაგან ამზადებდა ოლადების და ნამცხვრების მსგავსს. ნაჩუქრებს ჩუქნიდნენ ერთმანეთს, მაგ.: ბლუზებს, საკვებს ან საკუთარ ნახელავ ვერილმან სუვენირებს. 1946 წლის შობის საღამოს ადმინისტრაციამ პოლონელებისათვის კინოსეანსი მოაწყო, რომელზეც გაუშვეს ამერიკული ფილმი „თხუთმეტი წლის კაპიტანი“. ამ დღეს ასევე გასცეს პროდუქტების ამანათები, რომლებიც ბანაკში დიდი რაოდენობით მოვიდა წინასადღესასწაულო პერიოდში. საღამო გაატარეს მეგობრების

128 S. Zawistowski, Wspomnienia..., გვ. 79.

129 მაშინ გარდაიცვალა ბევრი ადამიანი, განსაკუთრებით ლატვიელები, ი.გერეჟსკის 1946 წლის 17 ივლისის წერილი (ასლი ავტორის ფონდში).

და ამხანაგების წრეში. ასე მოაწყვეს შობა ძმებმა გერევესკებმა და-ძმა ბარტა-შევიჩებთან და მათივე ბრიგადიდან კიდევ ექვს მეგობართან ერთად. სიმინდის ფქვილისგან მოამზადეს „ბაბკა“, ვაშლის კომპოტი და პური სალამოს ნორმიდან. იმ სალამოს ატმოსფეროს გადმოსცემს წერილის ფრაგმენტი:

„განსაკუთრებით გულისამაჩუყებელი იყო წამი, როცა ობლატებს ვტყებდით და ერთმანეთს ვუსურვებდით უსწრაფეს დაბრუნებას. ძმურად გადავკოცნეთ ერთმანეთი, მაგრამ როგორღაც არ ვტიროდით, რადგან ისედაც ბევრი ცრემლი იღვრება, ხოლო ჩვენი მშობლები ალბათ ტიროდნენ იმ წუთებში. ვფიქრობდით მხოლოდ, რა გვექნა, რომ მომავალ თაობებს არ გადახდომოდათ ჩვენი ბედი.

ასე გავატარეთ დღესასწაული ჩვენ, მაგრამ იყვნენ ისეთები, ვისაც მხოლოდ ხმელი პური ჰქონდათ და ნარებზე მხოლოებს ობლატებზე მხოლოდ ოცნება შეეძლოთ“¹³⁰.

1946 წლის 26 – 31 დეკემბრის პერიოდში ბანაკში თითქმის ყოველ სალამოს უშვებდნენ ფილმს, ხოლო ახალ წელს თეატრალური წარმოდგენაც კი დადგეს. 1946 წლის ბოლო ორი დღე და 1947 წლის 1 იანვარი უქმედ გამოცხადდა და ნება დართეს, ქალები მოენახულებინათ. ზოგიერთმა მაშინ პატარა წვეულებაც კი მოაწყო.

სტანდარტული ჩხრეკის გარდა, რომელიც ბანაკში შესვლისას პატიმრებს უტარდებოდა, ეს პროცედურა უფრო ფართო მასშტაბიანიც იყო. იგი წლის განმავლობაში რამდენჯერმე ტარდებოდა, განსაკუთრებით საბჭოთა კავშირის დიდი დღესასწაულების წინ. აქ მხედველობაში მაქვს 1 მაისი და ოქტომბრის რევოლუცია.

ყოველ ამ დღესასწაულს წინ უძღოდა ბანაკში კონტროლის და დაცვის უჩვეულო გამკაცრება. ამას აწესრიგებდა გულაგის უფროსის გენ.მაიორ ნასედკინის სპეციალური და ძალიან დანვრილებითი მითითებები. ორ მათგანს, რომელიც 1946 წელს ეთანადებოდა, საბჭოთა არქივებში მივაგენი. ერთში, რომელიც 19 ექვებუნქტისგან შედგება, საუბარია 1 მაისის დღესასწაულზე, ნათქვამია, არაუგვიანეს 20 აპრილისა ლიკვიდირებულ იქნას ბანაკის გარე დაცვის, განათების, მაგ.: ელსადგურის და სიგნალიზაციის, ყველა ნაკლოვანება. მოთხოვნილია, გაძლიერდეს დაცვა უმთავრესი და დივერსიული თვალთახედვით ყველაზე საშიში ობიექტების, მაგ.: ელექტროსადგური, რადიო და სატელეფონო კვანძები. იკრძალებოდა 30 აპრილიდან 3 მაისამდე მნიშვნელოვანი ობიექტების და გაქცევისთვის ხელსაყრელ ადგილებში დასაცავად ყოფილი პატიმრების და გამოუცდელი ბადრაგის გამწესება. სავალდებულო იყო ასევე (არაუგვიანეს 28 აპრილისა) სამდღიანი საკვები მარაგის მომზადება. 30 აპრილიდან 3 მაისამდე იკრძალებოდა პატიმრების ქალაქის ქუჩებში გატარება.

¹³⁰ ი. გერევესკის 1945 წლის 30 დეკემბრის წერილი (ასლი ავტორის ფონდში).

მე-9 პუნქტი მოითხოვდა, 29 და 30 აპრილს, პატიმრების, საცხოვრებელი და სანარმოო ნაგებობების საყოველთაო და გულმოდგინე ჩხრეკას. პატიმრებს უნდა ჩამოერთვას გადანახული და აკრძალული ნივთები. ამავე დროს, სავალდებულო იყო ზონის ტერიტორიის სკრუპულარული კონტროლი და მათი განთავისუფლება ყველა იმ ნივთისაგან, რაც შეიძლება გამოყენებული ყოფილიყო გასაქცევად. ან სხვა სახის დანაშაულისთვის. სხვა პუნქტი ეხებოდა სიფხიზლის გაძლიერებას სამსახურეობრივი მოვალეობის შესრულებისას, სპეციალური მორიგეობის დანიშვნას ბანაკის მეთაურებისთვის, იარაღის და ხანძარსაწინააღმდეგო საშუალებების კონტროლს.

პრაქტიკულად იგივე დადგენილებები, ერთი პუნქტით გავრცობილი, ეხებოდა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის დღესასწაულის უსაფრთხოებას. მხოლოდ მე-13 პუნქტი იქნა გაფართოებული და პატიმრების ნებისმიერი ნედლომა იარაღთან სრულიად გამორიცხული უნდა ყოფილიყო. ახალი მე-14 პუნქტი ითვალისწინებდა აგენტურულ ქმედებების გაძლიერებას დაკავებულებს შორის. ასევე რეკომენდირებული იყო მათთვის სადღესასწაულო დღეებში კულტ-მასობრივი ღონისძიებების მოწყობა¹³¹.

ზემოაღნიშნული რეკომენდაციების რეალიზაცია, სფბ N0331 ხელმძღვანელობის მიერ, დასტურდება მოწმეების ნაამბობებით. აი, მაგალითად რევოლუციის წლისთავის აღსანიშნავად ყველანი გათავისუფლებული იყვნენ სავალდებულო სამუშაოებისგან. აღნიშნულ დღეებში „მონაპოვარის“ მქონე პატიმრებს გულმოდგინედ ითვლიდნენ და ბანაკის გარეთ გაჰყავდათ. უპირველეს ყოვლისა, განსაკუთრებული გულმოდგინებით ტარდებოდა ბარაკების ჩხრეკა. ნარებს აბრუნებდნენ, იატაკიდან ფიცრებს გლეჯდნენ. შემდეგ ჩხრეკდნენ მწკრივად დაწყობილ პატიმრებს. მათ ართმევდნენ წერილებს, პრიმიტიულ დანებს. განსაკუთრებული ჩხრეკა უტარდებოდა უპირველეს ყოვლისა პატიმრების პირველ მწკრივებს. რაც უფრო ხანგრძლივი იყო იგი, მით უფრო ილღებოდა დაცვა. ბოლოს უკვე ძალიან ზერელედ ჩხრეკდნენ.

მძიმე სიტუაცია ბანაკში და ბედნიერი დაბრუნების პერსპექტივის არარსებობა ზოგიერთ პატიმარს გადარჩენის იმედს უკარგავდა. ასეთ დროს ტყდებოდნენ და მალე კვდებოდნენ. ასეთი შემთხვევები განსაკუთრებით ეხებოდა გლეხებს ვილნიუსის სოფლებიდან. დეპრესიას განიცდიდნენ და ხშირად დათრგუნულ მდგომარეობაში ვარდებოდნენ. ამავე დროს ამჟღავნებდნენ შიმშილისადმი ნაკლებ გამძლეობას. ცდილობდნენ, მეტი ემუშავათ და მიეღოთ დამატებითი საკვები. მაგრამ ამას მათი ფიზიკური კონდიციის გაუარესება მოსდევდა. საკვების „სტახანოვური“ ნორმები ხომ ვერ ანაზღაურებდა დახარჯულ კალორიებს. სოფლებების წრიდან ბევრი იყო „მენარცხე“.

¹³¹ სავარაუდოდ, ეს იყო ერთ-ერთი ბრძანება რომელსაც ზედმიწევნით ასრულებდნენ ბანაკების უმრავლესობაში.

ცალკე წრეს წარმოადგენდა გლეხები ბელორუსიის სოფლებიდან. მათ „ჰანაკებს“ ეძახდნენ (მომდინარეობს მათ მიერ გამოყენებული სიტყვიდან „ჰანი“). ისინი ბევრ საკვების ამანათს და ფულად გაზავნილს იღებდნენ. მონმეთა სიტყვებით ისინი გამოირჩეოდნენ, დანარჩენი პატიმრების ფონზე, კარგი ჯანმრთელობით და ფიზიკური გარეგნობით. მათი უმეტესობა სათანადოდ იყო ნაკვები (ამანათების წყალობით), ხოლო ბევრმა საბჭოთა მოქალაქეობა მიიღო.

ბანაკის ცხოვრების კიდევ ერთი ასპექტი შეიძლება გამოიყოს. მონათბრობებიდან გამომდინარეობს, რომ ინტელიგენციისთვის გადარჩენის შანსს წარმოადგენდა გონებრივი სამუშაოს შოვნა. თუ ასეთი შესაძლებლობა, არ იყო, ასეთები მალევე კარგავდნენ ჯანმრთელობას. თუმცა, ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ ისინი ნერვული გატყდომისა და აპათიისადმი გამძლე ჯგუფს წარმოადგენდნენ.

გარკვეული განსხვავება, რა თქმა უნდა, განათლებული და დანარჩენი ხალხის ბანაკში ქცევის მიხედვით არსებობდა. გამოიხატებოდა ეს, სხვათა შორის, პირადი ჰიგიენის, თუნდაც მცირე დონით, დაცვაში, სათანადო მეტყველებაში, მეგობრულ დახმარებაში. აქ აშკარა სხვაობა არსებობდა ქალებსა და კაცებს შორის. ქალებს შორის შედარებით დიდი იყო ვილინუსელი გიმნაზისტი, ან უკვე უმაღლესდამთავრებული - მომსახურე გოგონების ჯგუფი. მათ „კანაფის ინტელიგენტებს“ ეძახდნენ. ისინი ცდილობდნენ, შეძლებისდაგვარად ეზრუნათ საკუთარ გარეგნობასა და ჩაცმულობაზე. ცხადია, მათ ამაში, ეხმარებოდა მათი სამუშაო, მათ შორის ტანსაცმლის სანყობებში, საიდანაც იპარავდნენ ტანსაცმელს. მათი ნაწილისაგან, დარღვევის შემდეგ, ამზადებდნენ ბლუზებს და სვიტერებს. მრავალი მათგანი ზღუდავდა თავის საკვებ რაციონს, რათა ამ ნაწილით ეყიდა საპონი. მაგრამ მაინც არსებობდა მცირე ჯგუფი, რომლიც უკვე ვახსენე წინა თავში, მეძაგების, რომელთაც „ჰარლაპანებს“ ეძახდნენ. ისინი ჩაკეტილ, მაგრამ საკმაოდ მყვირალა, ჯგუფს ქმნიდნენ. იქცეოდნენ საკუთარი „წესების“ და მცნებების მიხედვით, მეტყველებდნენ მკვახედ და უწმინაურად. თუმცა მათ საქციელი დანარჩენებში ინვევდა ძლიერ გაოგნებას:

„ზოგიერთი ქალები მუშაობდნენ ადმინისტრაციაში. ხოდა, ერთმა მათგანმა, რომელსაც ჰქონდა წვდომა კორესპოდენციასთან, უახლოესი მეგობრისთვის გამოგზავნილი ფული მიითვისა. როცა ეს გამჟღავნდა, დიდი აღშფოცება იყო. ქალებმა მას ბოიკოტი გამოუცხადეს, მეგობარი ქალი კი იყო განწყობილი ეპატიებინა, მაგრამ მათი ჯგუფის წევრებმა საკუთარი სამართლით განსაჯეს და დასაჯეს: ქურდი ყოველმა მათგანმა საჯაროდ გაასილაქა და ამასთან, ცხადია, არც სათანადო ეპითეტი დააკლო. ხოლო დაზარალებული თავისი განსაკუთრებული მფარველობის ქვეშ მოაქციეს, შემწეობასაც დაჰპირდნენ, მაგრამ პატიების გარეშე, რადგან მათი წარმოდგენით ქურდობის პატიება შეიძლება, მაგრამ არა ლალატის“¹³².

132 S. Zawistowski, Wspomnienia..., გვ. 98—99.

ამ ჯგუფის ქალებს კარგი და ახლო კონტაქტები ჰქონდათ ბანაკში სათანადო თანამდებობაზე მყოფ ხალხთან, მათ შორის მზარეულებთან და სანყობში დასაქმებულებთან.

„ერთხელ ერთი ჩვენი ქალებთაგანი (სხვათა შორის, ყველაზე ახალგაზრდა და ყველაზე ლამაზი) გამოიჭირეს არაორაზროვან სიტუაციაში ერთ რუსთან. როცა ამის შესახებ ჩვენმა კაცებმა გაიგეს, მას საჯარო დემონსტრაცია მოუწყვეს. გზის პირზე ერთად შეკრებილებმა (დაახლოებით 200 კაცი), როცა მან გაიარა, სალანძღავი სიტყვები და დამამცირებელი მეტსახელები უძახეს. მოუწია ამდენი შეკრებილი კაცის წინ ასე გაეგლო“¹³³.

ასეთი მოვლენები სპორადული იყო. ხოლო თუ ხდებოდა, უპირველეს ყოვლისა, გამოწვეული იყო ახალგაზრდული ტემპერამენტით.

ძირითადად ქალი-პატიმრები შეიძლება დახასიათდეს, როგორც ჯგუფი უფრო ფხიანების, ვიდრე კაცი-პატიმრები. უკეთესად იტანდნენ და ეგუებოდნენ ბანაკის პირობებს. ამასთან ერთად მათი ორგანიზმი შიმშილისადმი უფრო მდგრადი იყო. შეიძლება ამის მიზეზი იმაში მდგომარეობდა, რომ არ მუშაობდნენ ისე მძიმედ, როგორც კაცები. მუშაობდნენ, მაგალითად, ტანსაცმლის, სურსათის სანყობებში, სამზარეულოსა და საავადმყოფოებში. ეს მათ დამატებითი საკვების, ან სხვა რამის, მოპოვების საშუალებას აძლევდა, რასაც შემდეგ სავაჭრო გარიგებითვის იყენებდნენ. ამის წყალობით მათი გარეგნობა (ტანსაცმელი) მკვეთრად განსხვავდებოდა კაცებისაგან. ასევე მიმაჩნია, რომ ბევრად უფრო გამძლე იყვნენ ფსიქიკურად და უკეთ ახერხებდნენ თავიანთი „თავისუფალი დროის“ ორგანიზებას. ისე ხშირად არ ტყდებოდნენ ნერვიულად, როგორც კაცები.

თითქმის ყველას სწყუროდა სახლში დაბრუნება. თუმცა ზოგიერთი, როგორც უკვე აღვნიშნე, ტყდებოდა და კვდებოდა. ისინი, ვისაც სჯეროდა სახლში დაბრუნების, ორ ჯგუფად იყოფოდნენ: ოპტიმისტებად და პესიმისტებად. პესიმისტებს ბანაკიდან სახლში დაბრუნება „მომაკვდავად“ (დოხოლიაგა) წარმოედგინათ - IV კატეგორიის ჯანმრთელობის ადამიანად, შრომისუუნარო, სრულიად გამოფიტული ორგანიზმით, რომელსაც „მუსულმანს“ ეძახდნენ. თვლიდნენ, რომ, თუ ვერანაირი სამუშაოს შესრულებას ვერ შეძლებდნენ, გამოუსადეგარნი იქნებიან და საბჭოთა ხელისუფლება სახლში გაუშვებდა.

ზოგერთი შიმშილით შეგნებულად იკლავდა თავს, სხვადასხვა საშუალებას მიმართავდნენ ორგანიზმის გამოსაფიტად, მაგ.: სჭამდნენ საპონს, სვამდნენ გადაუდებლებელ წყალს, ენეოდნენ დიდი რაოდენობით პაპიროსს, ელოდებოდნენ გამომფიტავ ფალარათს - „პანოს“. თუმცა დიდი მასა ფაქტიურად თავის ჯანმრთელობის მდგომარეობას მხოლოდ ბანაკის პირობებს „ემადლეერებოდა“. პატიმრები ისე იყვნენ დაუძლურებულები, რომ ფეხზე ძლივს იდგნენ. კვდებოდნენ

133 M. Nowicki, Moja wielka..., გვ. 97.

ზედ წასვლის წინ, მაგ.: სუფთა ტანსაცმელის მიღებისას, ნაკადულში ბანაობისას, გზაში უკან დაბრუნებისას. მაგრამ მაინც უმეტესობა ყოველი ძალით იბრძოდა გადასარჩენად და ჯანმრთელობის შესანარჩუნებლად.

სვბ 0331-ის შემთხვევაშიც, ბანაკის ანგარიშის ხელმისაწვდომობის არარსებობის გამო, ძნელია იქიდან გათავისუფლების საკითხის სრულად დადგენა. მხოლოდ რამდენიმე დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს ლას-ში ჩატარებული შეკითხვების საფუძველზე.

პირველი, გათავისუფლების პროცესი N1 და N3 ქვებანაკებში ერთდროულად ხორციელდებოდა. ეფუძნებოდა სსრკ შსსკ 1945 წლის 11 აგვისტოს N135-ე დადგენილებას (მსგავსად სვბ 0321). მას ავსებდა სვბ 0331 გამგეობის 1945 წლის 23 აგვისტოს ბრძანება, ხოლო შემდეგ 1946 წლის 25 მაისის N3. მათ საფუძველზე შექმნილი ჯანმრთელობის კომისია ფუნქციონირებდა 1945 წლის დეკემბრიდან და ათავისუფლებდა პატიმრებს 1947 წლის თებერვლამდე. ის ეხებოდა მხოლოდ ხანდაზმულებს, ან ჯანმრთელობის III კატეგორიას და ასევე ორსულ ქალებს (ორსულობის მე-6 თვიდან). ერთ შემთხვევაში გაათავისუფლეს პოლონელი ქალი, რომელიც გათხოვდა სომეხ პატიმარზე.

პირველ პერიოდში გათავისუფლდნენ ლიეტუელები, არა მხოლოდ ვილნიუსიდან, არამედ დანარჩენებიც (ჯანმრთელობის მდგომარეობის მიუხედავად). ეს დაკავშრებული იყო სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1946 წლის აპრილის N 843-34235 დადგენილებასთან. ის შეავსო სსრკ შსსკ 1946 წლის 19 აპრილის ბრძანებამ, რომელშიც ნათქვამი იყო „ ლატიველების, ესტონებისა და ლიეტუელების დაბრუნების შესახებ“¹³⁴. როგორც ვიცე-პოლკოვნიკ ალექსინსკის, გულაგში მოთავსებულთა აღწერისა და რეგისტრაციის განყოფილების უფროსის, ინფორმაციიდან ცნობილია, 1946 წლის 10 მაისის მდგომარეობით ქუთაისის ავტოქარხნის მშენებლობაზე იმყოფებოდა 1031 ადამიანი, ნახსენები სამი ეროვნების. საკონტროლო ვადის დასრულების შემდეგ ისინი ბანაკიდან უნდა გაეთავისუფლებინათ და გაეგზავნათ, როგორც თავისუფლად დასაქმებულები, სამუშაოზე, რასაც შეასრულებდნენ ბანაკში („საკუთარ ქვეყანაში“ გაგზავნის პერსპექტივით)¹³⁵.

ზემოაღნიშნული ბრძანებების შესაბამისად ვილნიუსის ნაკადიდან გათავისუფლდნენ და გააგზავნეს ქუთაისის მშენებლობის მე -11 გამგეობის „კადრების განყოფილებაში“ (კგ) მაგ. 1946 წლის 16 ივლისს - იოუზას ვინიავიჩუსი (დაბ. 1927 წ.), 29 ივლისს - ფრანჩიშეკ ტიზენჰაუზი (დაბ. 1928 წ.). სავარაუდოდ, იმავე გადანყვეტილების ძალით ვილნიუსში, უკვე მაისში, გააგზავნეს- გიენა გაიდამოვიჩუტე (დაბ. 1922 წ.) და, სრულიად სარწმუნოდ, 30 აგვისტოს შემდეგ - სტანისლავ საულენსი (დაბ. 1919 წ.)¹³⁶.

134 რუსეთის სახელმწიფო სამხედრო არქივი (მემდგომ: რსსა)

135 რფსა sygn. 9414—1-1248, ფურც. 57.

136 ლსა, პს. 11768, ფრც. 4; პს. 9533, ფრც. 6; პს. 38672, ფრც. 17; პს. 18983, ფრც. 10.

გათავისუფლების საკითხს სრულიად ადასტურებს შემონახული კორესპონდენციები და პატიმრების მოგონებები. ცნობილია, რომ 1946 წლის ოქტომბერში გაიგზავნენ ლიეტუველები ჯანმრთელობის IV (III) კატეგორიით. ბანაკში უკვე სერიოზული ცვლილებები იწყებოდა, ხოლო აგვისტოში;

„ლიეტუველები და ლატვიელები მალე წავლენ და უკვე ბევრი გაემგზავრა. მოლდოველები გავიდნენ სამუშაო ბატალიონში. ლიეტუველები ბადრაგის გარეშე დადიან, მაგრამ ბანაკში სძინავთ“¹³⁷.

მთელი ეს პროცესი, როგორც წყაროებიდან ირკვევა, 1946 წლის ოქტომბერში დასრულდა. გასამგზავრებელ პატიმრებს ახალ ტანსაცმელს და ფულს აძლევდნენ. ზოგიერთ მათგანს პოლონელები გადასაცემ წერილებს ატანდნენ. ასევე უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავსი ქმედებები რუსი და კავკასიელი ეროვნების დანარჩენ პატიმრებზეც ვრცელდებოდა. სავარაუდოდ, ერთდროულად მიმდინარეობდა, მაგრამ ცნობილია მხოლოდ, რომ:

„ამ დღეებში (1947 წლის თებერვლის დასაწყისი - დ. რ.) რუსების ნაკადი (1290 ადამიანი) შუა აზიაში, სტალინბადში (ახლანდელი დუშანბე - დ. რ.) გაემგზავრა. ყოველდღე თავისუფლდებიან შრომითი ბანაკიდან“¹³⁸.

ამ ადამიანების უმრავლესობა, როგორც თავისუფლად დასაქმებულები, ქუთაისში დარჩა. ზოგიერთი მათგანი ბადრაგის ფუნქციას ასრულებდა ყოფილ "თავის" ბანაკში. ეს ირიბად გამომდინარეობდა 1946 წლის 20 აპრილის სსრკ-ს შსსკ დირექტივიდან. იგი ეხებოდა იმ რეპარტიანტების ფილტრაციის დასრულებას, რომლებიც გერმანიის ფორმირებებში 1946 წლის 1 ივნისამდე მსახურობდნენ და მათ სპეცდასახლებაში გადაეცემას. ასეთი ყოფნის ხანგრძლივობა ექვსი წლით განისაზღვრა. კანონის თანახმად, როგორც დოკუმენტშია განმარტებული, ისინი უფრო მკაცრ სასჯელს იმსახურებდნენ, მაგრამ, გერმანიაზე გამარჯვების გამო, მათ მიმართ გულმონყალება გამოიჩინეს. თითოეული მათგანი, მუშაობაზე უარის თქმის, რეჟიმის დარღვევის და ბანაკიდან გაქცევის შემთხვევაში, ექვემდებარება სასამართლო პასუხისმგებლობას და სამხედრო ტრიბუნალის განაჩენს“¹³⁹.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, პოლონელებს ზოგადად შსსკ-ის 1945 წლის N 135-ე ბრძანება ეხებოდათ. გათავისუფლება 1946 წლის იანვარში დაიწყო და გამომდინარეობდა სამედიცინო კომისიის გადაწყვეტილებიდან. პროცესი ძალიან ნელა მიმდინარეობდა და მოიცავდა თითქმის მხოლოდ ჯანმრთელობის სერიოზული გართულების მქონეთ, ძირითადად, ხანდაზმულ ადამიანებს. ცნობილია, რომ: 1948 წლის აგვისტოში ბანაკი დისტროფიის გამო დატოვა ფრანჩიშეკ ბივან-მა (დაბ. 1903 წ.) და ჩესლავლ რეკშიშა (დაბ. 1899 წ.). III კატეგორიას მიაკუთვნეს

137 ძმები გერეესკების 1946 წლის 21 აგვისტოს წერილი (ასლი ავტორის ფონდში).

138 ძმები გერეესკების 1947 წლის 2 და 6 თებერვლის წერილები (ასლი ავტორის ფონდში).

139 სავარაუდოდ, მათი უმრავლესობა იმყოფებოდა ქუთაისში ასეთი წესების გათვალისწინებით, მაგრამ ნაწილი ნაიყვანეს საბჭოთა კავშირის სიღრმეში. პატიმრების ამ კატეგორიას შეეხო კიდევ რამდენიმე სახელმწიფო თავდაცვის კომიტეტის გადაწყვეტილება და შსსკ-ს ბრძანებები.

ასევე ევგენიუმ ხელინსკის (დაბ.1915 წ.), გაათავისუფლეს 1947 წლის თებერვლის ბოლოს. სავარაუდოდ, იგი ეკუთვნოდა ქუთაისიდან მარტის აჯანყებამდე, წამსვლელი უკანასკნელი პოლონელების ჯგუფს¹⁴⁰.

ერთ-ერთ გამონაკლისს წარმოადგენდა გრეგოჟ კობოცკი (დაბ. 1921 წ.), რომელიც 1925 წლის 10 იანვარს გაათავისუფლეს, როგორც ყარაიმი (ის არ იყო დისკროფიული).

საბჭოთა ხელისუფლების ზემოთ აღწერილი მოქმედებები გასაგებია. უპირველეს ყოვლისა, მათ სურდათ მუქთა მუშახელის მაქსიმალური რაოდენობა. მეორეც, მძიმე ავადმყოფების გაგზავნით ბანაკში სიკვდილიანობა მცირდებოდა. ქუთაისში კი ეს მაჩვენებელი სულაც არ იყო ყველაზე დაბალი. რა თქმა უნდა, ისინი ცდილობდნენ სავადმყოფოებში ემკურნალათ, მაგრამ, როგორც ცნობილია, მათი შესაძლებლობები შეზღუდული იყო. მაშინ, როდესაც, პატიმრის გარდაცვალება, უკან სახლში დასაბრუნებელ გზაზე, ბანაკის ადმინისტრაციას აღარ ეხებოდა.

თავდაპირველად, ათავისუფლებდნენ უფრო დიდ ჯგუფებად. მოგვიანებით, ეს უკუაგდეს და ინდივიდუალურად ან რამდენიმე ადამიანს ერთად აგზავნიდნენ. ამის მიზეზი შეიძლება გამხდარიყო ბანაკში, ერთ-ერთ შეკრებაზე, პოლიტოფიცრის მიერ მიწოდებული ინფორმაცია:

"მოსკოვიდან მოვიდა ამბები, რომ სტალინმა აკრძალა ავადმყოფი პოლონელების ბანაკებიდან გათავისუფლება, რადგან ჩონჩხებს ჰგვანან, ხოლო მოსკოვის გავლით მგზავრობისას პოლონეთის საელჩოში შედიოდნენ დახმარების სათხოვნელად და მოსკოვის ქუჩებში თავისი გარეგნობით სტალინის ხელისუფლებას ამხელდნენ იმაში, თუ როგორ ეპყრობა უდანაშაულო პოლონელებს"¹⁴¹.

ვფიქრობ, რომ ამ გამონათქვამში მცირე სიმართლე უნდა იყოს - პატიმრების გარეგნობისა და პოლონეთის საელჩოსთან მათი კონტაქტის შესახებ. ამავე დროს ეს არის იდეალური საბაბი ბანაკში პოლონელების დატოვების, მიუხედავად იქიდან სხვა ეროვნების ჯგუფების გაგზავნისა.

არსებობს ინფორმაცია იმ ხალხის გათავისუფლების შესახებ, რომლებიც დათანხმდნენ, მიეღოთ საბჭოთა მოქალაქეობა და დარჩენილიყვნენ სსრკ-ს ტერიტორიაზე. თუმცა მონაცემების არ არსებობის გამო შეუძლებელია, განისაზღვროს ამ ჯგუფის ოდენობა. მაგალითად, შეიძლება გამოდგეს მხოლოდ ლ.გ.¹⁴² - პროფესიით ჟურნალისტი, გათავისუფლებული ქუთაისიდან 1947 წლის თებერვალში მთავარი დისციპლინარული კომისიის (მდკ) 1945 წლის 18 აგვისტოს N 9871 დადგენილება და სსრკ შსს 1946 წლის 20 აპრილის N 97 დირექტივები.

140 ლსა, პს. 10422, ფურც. 6.

141 A. Puzewicz, Wspomnienia... გვ. 86.

142 ვინაიდან ჩათვალეს რომ ლ. გ. გაიარა ფილტრაცია პირველი კატეგორიის მიხედვით, როგორც საბჭოთა მოქალაქემ. გაუშვეს ერთთვიან სამუშაოდ GUAS მშენებლობის მე-11 ZARZĄD-ის კადრების განყოფილებაში. მისი განთავისუფლების ბრძანებას ხელი მოაწერა, 1947 წლის 31 იანვარს, მაიორმა მიენტიეშაშვილმა და დაამტკიცა 5 თებერვალს OCZO UITK-ს უფროსმა პოლკოვნიკმა მელაქემ. მისი შემფგომი, 1947 წლის მარტიდან, აგენტურული საქმიანობის გამო არ ვამყლავნებ ლსა-ს საარქივო სიგნატურას

ზემოაღნიშნული დადგენილება ეხებოდა „მრეწველობის მუდმივი კადრისთვის“ გერმანელთა ტყვეობიდან გათავისუფლებული და ფილტრაცია გავლილი ყოფილი წითელარმიელების გადაცემას და ასევე გარკვეული კატეგორია საბჭოთა რეპატრიანტებისა დასავლეთ ევროპიდან. პოლონელებიდან ეს ეხებოდა იმ პირებს, ვინც საბჭოთა მოქალაქეებად ითვლებოდნენ¹⁴³.

გამოყენებული წყაროები მიუთითებენ, რომ 1946 წლის ბოლომდე და 1947 წლის დასაწყისში, ზოგადად, ბანაკიდან იგზავნებოდნენ ავადმყოფი და ხანდაზმული ხალხი. სავარაუდოა, რომ ეს იქნებოდა 350-ზე მეტი ადამიანი.

ასევე ქუთაისში, პოლონელების ყოფნის პერიოდში, არ წყდებოდა შუამდგომლობები, პატიმრების ოჯახების თხოვნები - ბანაკიდან მათი ნათესავების გათავისუფლების შესახებ. რა თქმა უნდა, "საჩივრის" პროცედურა რთული იყო. წერილები, როგორც წესი სტალინისადმი მიმართული, გადიოდა სტანდარტულ სამსახურებრივ პროცედურას და მასთან არასოდეს აღწევდა. ხვდებოდა სამდივნოში და შემდეგ კი მოსკოვის შსსკ გულაგის ოპერატიულ განყოფილებაში. იქიდან ხელმოწერილი, სხვათა შორის განყოფილების უფროსის მოადგილის, პოლკოვნიკ კოგენმანის და ასევე ამ განყოფილების მე-7 ფილიალის უფროსის მოადგილის, უფ.ლეიტ. სადიკოვის მიერ, იგზავნებოდა შესაბამის მოკავშირე რესპუბლიკებში, სადაც ბანაკები იყო განთავსებული. ისინი ეგზავნებოდნენ შტაბს ოჩგ -ის ხელმძღვანელებს. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, მათ პოლკოვნიკი მელაძე იღებდა თბილისში. გაცნობის შემდეგ, ცნობისათვის შესაბამის ბანაკებში გადასცემდნენ ადგილობრივი ოჩგ ორგანოებს.

სწორედ ასეთი გზა გაიარა პოლონეთიდან 1946 წლის 2 დეკემბერს გაგზავნილმა სამოცდათექვსმეტი წლის ფრანჩიშეკ ჰ-ს თხოვნამ, მისი შვილის ალფონსის საკითხთან დაკავშირებით. მამის წერილი, საგსე სინანულით, შემფოთებითა და შვილზე ზრუნვით, რომელიც ასახავს ოჯახისა და მოხუცი მშობლების მძიმე მდგომარეობას, ვერ მოიტანდა სასურველ შედეგს¹⁴⁴.

ოჯახების უმრავლესობა პასუხად ლებულობდა მხოლოდ მაგ.: მათი შვილების დაკავების მიზნის განმარტებას. ასეთ სიტუაციას ჰქონდა ადგილი, მაგალითად, გერევესკების ოჯახში. ფ.გერევესკის თხოვნა, მისი ორი ვაჟის საქმეზე მიუვიდა საქართველოს სსრ შსს შტაბს პროკურორს, სასამართლოს უფროს მრჩეველს კადუგინს. ბანაკის ხელისუფლების მიერ გაგზავნილი წერილი განმარტავდა, რომ რომუალდ და იულიუს გ. გადიან სახელმწიფო შემონმებას (სახელმწიფო ფილტრაციას) და მისი გავლის შემდეგ, გაუშვებენ სახლში¹⁴⁵.

ცხადია, ქუთაისის ბანაკში, ისევე როგორც უწინდელში, ტარდებოდა პატიმრების დაკითხვები. რაც, სავარაუდოდ, დაიწყო პოლონელების აქ ჩამოყვანიდან

143 ამ გადანაცვტილებას ეხებოდა ასევე 1945 წლის 8 სექტემბრის შსსკ-სუსკ და „სმიერშ“-ის საერთო ბრძანება N 001027/00381/00169 s"cz".

144 ლსა. პს. 23947, ფურც. 8—10.

145 საბუთი ხელმოწერილია 1946 წლის 28 აგვისტოს, სფბ N0331-ის ხელმძღვანელობის უფროსის მოადგილის, უმც. პოლკოვნიკი კობეშავიძეს და რეგისტრაციის განყოფილების უფროსის, ლეიტ. სიერენკოს მიერ. საბუთებში არ არის ჩანანერი თუ როდის დამთავრდა ფილტრაცია.

მოკლე ხანში. უმთავრესად ივსებოდა ანკეტები „სმერშ“-ის - კონტრდაზვერვის განყოფილების, რომლის უფროსი N1 ქვებანაკში 1945 წლის დეკემბრამდე იყო კაპიტანი დოლგი, ხოლო ოპერატიული თანამშრომელი უფ.ლეიტ. კონიუხოვი. სვბ N0331 ოჩგ-ს უფროსის მოვალეობის შემსრულებელი 1946 წლის თებერვლის შუა რიცხვებამდე იყო მაიორი სუჯიაშვილი, ხოლო შემდეგ მაიორი მენტეშაშვილი. ამას გარდა ოჩგ თანამშრომლები იყვნენ: უფ.ლეიტ. სკვირა, ასათიანი, თვალჭრელიძე, უმც.ლეიტ. სავინიხი და უფ.სერჟანტი ტულიანი.

ერთ-ერთი პირველი დაკითხული (უკვე 1945 წლის 31 ოქტომბერს) იყო ფელიქს უტოროვიჩი. გამოძიების პროცესი მდორედ მიმდინარეობდა. სერიოზული ცვლილება და დაკითხვების სიხშირის ზრდა დაიწყო 1946 წლის დამდეგიდან. განსაკუთრებით გახშირდა თებერვლიდან, როდესაც, სავარაუდოდ, ჩამოვიდა კომისია სულ მცირე რამდენიმე გამომძიებელი ოფიცრის შემადგენლობით. ისინი ალბათ ატარებდნენ პატიმრების უმრავლესობის „გამოკვლევას“. ისევე, როგორც წინა ბანაკებში ავსებდნენ პერსონალურ კითხვარებს და დამატებით ანკეტებს. იძლეოდნენ სტანდარტულ კითხვებს სამამულო არმიისა და ახლო ნათესაეების შესახებ. ზოგიერთს ეკითხებოდნენ უკან დაბრუნების გეგმების შესახებ (ვილინიუსში ან პოლონეთში გამგზავრება). ამას სრულად ადასტურებს ლსა პერსონალური საქმეების საარქივო გამოთხოვნები. განსაკუთრებით ეს ეხება ქალებს. აქედან გამომდინარეობს, რომ გამოძიება მიმდინარეობდა თებერვლიდან მარტის ბოლომდე. მაგრამ ამ პერიოდის საბუთებში ვერ აღმოვაჩინე დაკითხვის ოქმები.

გამოძიების დამთავრების შემდეგ - 1946 წლის აპრილი - მგონი (?) გადაწყდა, რომ პოლონელების მთელი კონტინგენტი გათავისუფლებას ექვემდებარებოდა¹⁴⁶. როგორც საბჭოთა წყაროებიდან გამომდინარეობს, 1946 წლის დამდეგიდან გაძლიერდა მეორე ჯგუფის ფილტრაციის პროცესიც. ვვარაუდობ, რომ მასში აღმოჩნდნენ პოლონელებიც. ძნელია ამ წუთას მტკიცება, იყო თუ არა ეს დაკავშირებული პოლონელების საერთო „ფილტრაციასთან“ და ითვალისწინებდა თუ არა რაიმე სახის ცვლილებას ამ ჯგუფისთვის. ქალების იმ ათეულ შემთხვევაში, როდესაც ანკეტები შევსებული იქნა 1946 წლის მარტში, მათი ბანაკიდან გათავისუფლება ხდებოდა 1946 წლის აპრილ - ივნისის პერიოდში. თუმცა მიმაჩნია, რაც ზემოთ აღვნიშნე, რომ ეს უკავშირდებოდა მათი ჯანმრთელობის ცუდ მდგომარეობას.

მიუხედავად ამისა, დაკითხვები გრძელდებოდა და ზოგი ადამიანის მიმართ უფრო გაღრმავებულ ხასიათს იღებდა. მაგალითად გამოდგება, გრეგოჟ კობცკის საქმე, რომელიც, როგორც ყარაიმი, სავსებით და სრულიად თავს პოლონეთის მოქალაქედ თვლიდა. მან ასევე მოტივირებული წერილით, 1946 წლის 25 მაისს,

146 რფსა sygn. 9401-1-173, ფურც. 38. ეს ასე იქნა ჩამოყალიბებული პოლონელების 1947 წლის 28 მაისის წერილში, უკვე შემდეგი ბანაკიდან - ასტრახანიდან, შსს-ს მინისტრს - კრუგლოვს. თუმცა ავტორი ეჭვობს, შესაძლებელი იყო თუ არა, რომ კომისიას მიეწოდებინა ასეთი დასკვნები პატიმრებისთვის.

მიმართა ბანაკის ხელმძღვანელობას. კობეცკის საქმეზე გამოძიებამ რამდენიმე ადამიანი გამოკითხა. კითხვები, მისი საქმიანობის შესახებ, გერმანული ოკუპაციის პერიოდში, თანაპატიმრებს დაუსვეს 1946 წლის 14 და 30 ოქტომბერს, მაგ.: ბოლესლავ გლოვაცკის და ჩესლავ ნარუცკის, ვისთან ერთადაც კობეცკი ვილნიუსში მუშაობდა. 1946 წლის 16 და 19 ნოემბერს დაკითხვები ჩაატარეს ასევე ვილნიუსის უშიშროების ორგანოებმა. იქ დაკითხა კობეცკის ოჯახის თავისუფლებაში მყოფი სამი წევრი, მათ შორის მისი და ოლგა (კობეცკა) იუტკევიჩი. კობეცკის უკანასკნელი „კვლევა“ ჩატარდა 1946 წლის 24 დეკემბერს და ვერ გამოვლინდა ვერანაირი „მაკომპრომენტირებელი“ მასალა¹⁴⁷.

ბევრი პატიმრის შესაფასებლად, ბანაკის ხელმძღვანელობისთვის, სავარაუდოდ, დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ორ საბუთს. ისინი ჩნდება, როგორც ნყარო, მხოლოდ 1947 წლის დასაწყისიდან. პირველი - ე.წ. სანარმოო დახასიათება (პროოზგოდსტვენნაია ხარაქტერისტიკა), ხელს აწერენ კაპ. ქაჯაია და ასევე ბანაკის უფროსის მოადგილე პროდუქციის საკითხში უფ. სერჟანტი კნიშოვი. ეს არის პატიმრის მიერ ბანაკში შესრულებული ფუნქციების მოკლე აღწერა, განმარტავს მის დისციპლინირებულობასა და მასზე დაკისრებულ სანარმოო ამოცანებს.

მეორე - არის „სპრავკა“ (ცნობა) სრული პირადი მონაცემებით, შესრულებული, ჩვეულებრივ „დახასიათების“ ხელმოწერის შემდეგ, რამდენიმე დღეში, ხელმოწერილი მაიორი კალანტაროვის მიერ. მასში აღწერილი იყო მოცემული პატიმრის წარსული და ბანაკში გამწესების საფუძველი (მაგ.: მისი ჩინი და საქმიანობა აკ-ში, ეჭვები გესტაპოსთან თანამშრომლობის შესახებ, წითელ არმიასი სამსახურისგან თავის არიდება, მისი დამოკიდებულება საბჭოთა ხელისუფლების მიმართ და ა.შ.). შეიცავს ინფორმაციას გამოძების მიერ შეგროვლი მასალების „ხარისხის“ შესახებ - უმეტესად „მაკომპრომენტირებელი“ მტკიცებულებების არ არსებობას, ასევე პოზიტიურ ან ნეგატიურ ზოგად „ადმინისტრაციულ დახასიათებას“. ეჭვს გარეშეა, კალანტაროვი იძულებული იყო პერსონალურ საქმეში არსებული გამოძიების მასალები გულდასმით შეესწავლა. შეიძლება ამაში მას ეხმარებოდა კაპ. ქაჯაიას ინფორმაცია. თუმცა ძნელია, განისაზღვროს მომზადებული საბუთების ფაქტიური მიზნები და ბანაკის ხელისუფლების მიერ მათი გამოყენების ხარისხი¹⁴⁸.

ასევე საჭიროა, ყურადღება გამახვილდეს ბანაკში აგენტურულ საქმიანობაზე. ზოგიერთი ასპექტი წარმოვადგინე გაქცეულების საკითხის განხილვისას. ამ საფრთხის ლიკვიდაცია, გაქცევის ვადაზე ადრე გამოაშკარავება, წარმოადგენ-

147 კობეცკი გაანთავისუფლეს 1947 წლის 10 იანვარს და სავარაუდოდ გაემგზავრა პოლონეთში. მისი ოჯახის უმრავლესობამ, გარდა ცოლისა, დატოვის ვილნიუსს უკვე 1945 წ. ლსა, პს. 9881. ფურც. 23, 33—44.

გლოვაცკი (დაბ. 1906 წ.) მოხდა 1947 წ. ასტრახანის ბანაკში და ჩ. ნარუცკი (დაბ. 1912 წ.) ბოროვიჩების ბანაკში. პირველი გაათავისუფლეს 1948 წ., ხოლო მეორე - 1949 წლის დასაწყისში. Uwzięni w Donbasie..., გვ. 187, 271. მათი შემდგომი ბედი ჩემთვის უცნობია.

148 ვერანაირი დამატებითი ინფორმაცია ვერ ვიპოვე მაიორ კალანტაროვზე, რომელიც გვევლინება როგორც საკმაოდ იღვწალი პიროვნება. მის გეგარს არ ახსენებენ მონემები და არც სხვა საბჭოთა საბუთები.

და დაზვერვის ჯგუფის მთავარ ამოცანას. ამაზე განსაკუთრებით მიუთითებდა ორგ უფროსი მენტეშაშვილი. დამსმენების საქმიანობის სხვა ასპექტს წარმოადგენდა საბჭოთა კავშირისადმი დამოკიდებულების საკითხი და მისდამი მტრულად განწყობილების გამოვლენა. 1945 წლის 11 მარტის ერთ მოხსენებაში ასეთ საქმეზე ინფორმაციას იძლეოდა „დარკუს“ (ორიგინალური დამწერლობა);

„აგენტი იტყობინება, რომ სვბ 0331-ში ცხოვრობენ მ.ვ. და მ.ლ. ისინი დები არიან. მ.ვ. მტრულადაა განწყობილი საბჭოთა ხელისუფლების მიმართ და ხშირად გამოთქვამს უკმაყოფილებას, აქებს ფაშისტურ წესებს და ამბობს, რომ „გერმანულენის დროს კარგად ვცხოვრობდი, ისინი ჩვენ გვაჭმევდნენ, გვაცმევდნენ, გვაძლევენ თავისუფლებას.“ (...) ჩვენ აქ შიმშილით ვკვდებით, ტიტვლები და ფეხშიშველები დაგვივართ“¹⁴⁹.

ასეთი სახის მოხსენება არ წარმოადგენდა ცალკეულ შემთხვევას. მსგავსი შინაარსისაა აგენტი იაკუბოვის 1946 წლის 20 აგვისტოს მოხსენება:

“1946 წლის 12 აგვისტოს აგენტი ელაპარაკა „მეორე ობიექტის“ კანტორაში ლ.გ.-ს. მან სთქვა, რომ, თუ მას არ გაათავისუფლებენ ნახევარი წლის განმავლობაში, მაშინ გაიქცევა. აგენტი შეეცადა გაეგო, როდის აპირებს გაქცევას და ვისთან ერთად, მაგრამ გ-მ აღარ გააგრძელა საუბარი.

(...) ლ.გ. სვბ 0331-ის N2 განყოფილებიდან ესაუბრებოდა ვილაც პოლონელს, მაგრამ, როცა აგენტი მათთან მივიდა, ისინი გაჩუმდნენ. გ. იმყოფებოდა „მეორე ობიექტზე“ ტექნიკურ პერსონალთან ერთად. იქ საუბრობდა, თუ როგორ ცხოვრობს ხალხი პოლონეთში, გერმანიაში და როგორ რუსეთში და ერთმანეთს ადარებდა. (...) კარგი ურთიერთობები აქვს ხალხთან და მისი ახლო მეგობრები არიან: ზ.კ., პოპოვი ნ., დიმიტრიევი ა.კ.“¹⁵⁰.

ქუთაისის სვბ 0331-ის აგენტურული ჯგუფის საქმიანობის ზოგადი შეფასებისას უნდა აღინიშნოს, რომ მან გარკვეულ წარმატებას მიაღწია. საბჭოებმა (დამსმენების მეშვეობით) თავიდან აიცილეს პოლონელების რამდენიმე გაქცევა და განაგრძობდნენ „მაკომპრომენტირებელი“ მასალების შეგროვებას. ძირითადად ეს ეხებოდა საბჭოთა კავშირისადმი მტრულ განწყობას და მასში არსებული ხელისუფლების სისტემის მიუღებლობას. ხელმისაწვდომი საარქივო მასალებიდან ცნობილია, რომ ოფიციალურად ბანაკიდან განთავისუფლებული იქნა (ავადმყოფობის გამო) ქალი, ფსევდონიმით „ჩორნაია“.

მინდა ყურადღება მივაპყრო კიდევ ერთ ძალიან არსებით და უმთავრეს მოვლენას ბანაკში. მის საფუძველს წარმოადგენდა პოლონელების მდგომარეობა და სიტუაცია. ამ შემთხვევის განვითარებამ სრულიად გააოგნა ბანაკის ხელმძღვანელობა, ხოლო მოგვიანებით თავად პატიმრები.

149 ლსა (არ ვამყლავნებ პერსონალურ საქალაღდეს).

150 ლსა (არ ვამყლავნებ პერსონალურ საქალაღდეს). ლ.გ. განთავისუფლეს 1947 წ., მაგრამ მან თვითონ დაიწყო აგენტურალური თანამშრომლობა ვილნიუსის ერთ-ერთ გაზეტში.

საკითხი ეხება 1947 წლის 24 მარტს ბანაკში დაწყებულ აჯანყებას. რა თქმა უნდა, მისი მიზეზი იყო დაპატიმრებული პოლონელების მზარდი ფრუსტრაცია და დათრგუნული მდგომარეობა.

მრავალი თვის განმავლობაში სიტუაცია ქუთაისში არავითარი გაუმჯობესების იმედს არ უტოვებდა პოლონელებს. თითქმის არავინ გაუთავისუფლებიათ, ხოლო ყოფილი პირობები ბანაკში უმძიმესი იყო. იზრდებოდა პატიმრების აპათია და მოუთმენლობა. მათ შორის მრავლად იყო ნერვული დეპრესიის შემთხვევები. ამავე დროს, 1947 წლის თებერვლიდან, კიდევ უფრო გაუარესდა, თუმცა არასოდეს იყო სათანადო, კვების ხარისხი. ამ მოვლენებთან ერთად, პატიმრების შეკრებებზე და ცალკე ბრიგადირებთან, ოფიცრები საუბრობდნენ პოლონელების ქუთაისიდან მალე წასვლაზე. აცხადებდნენ ასევე შესრულებული სამუშაოსთვის ფინანსური ანგარიშსწორების შეცვლაზე. ერთ-ერთ შეკრებაზე ითქვა, რომ:

„25 თებერვლიდან, შენახვის ხარჯების გამოკლების შემდეგ, ფულს მივიღებთ (პატიმრები - დ.რ.) ხელზე. გარდა ამისა, ისინი მუდმივად "ლაცებობენ", რომ ჩვენ, ბოლოს და ბოლოს, ვტოვებთ საყვარელ ქუთაისს. პოლიტრუკმა ასევე თქვა, რომ შესაძლოა, მოგვიხსნან ბადრაგი. (...) ძვირფასო მშობლებო, ჩაენერეთ პოლონეთში გამგზავრებაზე და დაელოდეთ ჩვენს იქ ჩამოსვლას“¹⁵¹.

ნერილის ამ ფრაგმენტთან დაკავშირებით საჭიროა, განიმარტოს ორი საკითხი. პირველი - პოლონელებს ისევ შეიარაღებული ბადრაგი იცავდა და ისინი ისევ პატიმრობაში იყვნენ. ეს არასოდეს შეცვლილა. მეორე - სამუშაოს ანაზღაურება, ქუთაისის პერიოდში (როგორც მონათხრობიდან ირკვევა), ეძლეოდა მხოლოდ ზოგიერთს. აქამდე მხოლოდ ოთხ ასეთ შემთხვევას გადავანყდი. ვთვლი, რომ ეს, უპირველეს ყოვლისა, ეხებოდა გონებრივი შრომით დასაქმებულებს და ტექნიკურ ჯგუფს. რა თქმა უნდა, გადახდის საფუძველი იყო უმაღლესი ფაქტორების რეკომენდაცია. სავარაუდოდ, სამუშაოების ხელმძღვანელის თხოვნით, გარკვეული ბრიგადებისთვის გეგმის შესრულებაში განსაკუთრებული მიღწევებისთვის. გადახდა ხდებოდა ალბათ 1946 წლის აგვისტო-სექტემბერში, ერთ-ერთმა პატიმარმა (ხარჯის 209 მანეთის გამოკლების შემდეგ), 1946 წლის ივნისისთვის 90 მანეთი აგვისტოში მიიღო. ხოლო ნოვიცკის სექტემბერში მისცეს 75 მანეთი და დაპირდნენ რეგულარულ სამუშაოს. ვფიქრობ (წყაროებში ინფორმაცია არ არსებობს), რომ ქუთაისში ყოფნისას პოლონელთა უმრავლესობას არანაირი ფული არ მიუღია.

შემდეგი საკითხი, რომელიც ამწვავებდა ისედაც მწვავე განწყობას, დაკავშირებული იყო საბჭოთა მოქალაქეების გათავისუფლებასთან, რომელიც ხდებოდა მთელი 1946 წლის პერიოდში (რაზეც ზემოთ აღვნიშნე). ის ხალხი, ლიტუველები, ლატვიელები, უკრაინელები და, უპირველეს ყოვლისა, სსრკ-ს აზიური რესპუბლიკების მოქალაქეები 1946 წელს სისტემატურად ტოვებდნენ ბანაკს. პო-

151 ძმები გერეუსკების 1947 წლის 25 თებერვლის ნერილი (ასლი ავტორის ფონდში).

ლონელებისთვის ეს სრულიად გაუგებარი იყო, იმათი ნაწილი ხომ პროგრემანულ ნაწილებში მსახურობდა. რა თქმა უნდა, ბევრი მათგანი გამოძიების შემდეგ ღებულობდა სასჯელს და ისინი საბჭოთა სახელმწიფოს სიღრმეში გადაჰყავდათ, მაგრამ ნაწილი იგზავნებოდა მშობლიურ მხარეში.

პოლონელებს უწინდებოდათ კითხვები: რატომ ისინი და არა ჩვენ? კიდე რამდენი ხანი ვიქნებით დაკავებულები განაჩენის ან ბრალდების გარეშე? პირველები ვიბრძოდით გერმანელი ოკუპანტების წინააღმდეგ, არ ვთანამშრომლობდით მათთან და მაინც ჩაგვსვეს ბანაკში. ვმუშაობთ მძიმედ, ბადრაგით და შეიარაღებული დაცვის ქვეშ, ვართ ცუდ ყოფით პირობებში, ვიტანთ გამუდმებულ შიმშილს - რისთვის? ბევრი გარდაიცვალა და თითქმის ყველამ გადაიტანა სხვადასხვა დაავადება - რით დავიმსახურეთ ეს?

ცხადია, აღნიშნულ პერიოდში მრავალი ჭორი ვრცელდებოდა, დაკავშირებული პოლონელების გათავისუფლებასთან. მათი მხოლოდ მცირე რაოდენობა იქნა, ფაქტიურად გათავისუფლებული. კრებებზე, რომლებსაც ატარებდნენ საბჭოთა ოფიცრები, უცხადებდნენ, რომ „რიგში“, ლიტუველების და ლატვიელების შემდეგ, ნამდვილად პოლონელები არიან. მოწმეთა ნაამბობიდან გამომდინარეობს, რომ, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ იმ შეხვედრებზე ჰპირდებოდნენ სწრაფ გათავისუფლებას. ძალიან ხშირად ასეთ განმარტებებს აკეთებდა ბანაკის უფროსი.

გავიდა 1946 წელი, მაგრამ პოლონელების სიტუაცია არ შეცვლილა. დადგა შემდეგი - 1947 წელი, მაგრამ მათ ესმოდათ მხოლოდ ადმინისტრაციის ცარიელი სიტყვები. პატიმრებს აღარ სჯეროდათ ეს დეკლარირებული ლოზუნგები და დაპირებები ბანაკის სწრაფი დატოვების შესახებ. მათ შორის იზრდებოდა ბრაზი და მოუთმენლობა. დაიწყეს ლაპარაკი და პოსტულირება კონკრეტული მოქმედებების დაწყებაზე. ადამიანებისთვის უკვე მნიშვნელობა არ ჰქონდა შიმშილით მოკვდებოდნენ თუ სხვა რამით.

გამოყენებულ წყაროებში არსებული განსხვავებების გამო დღეს კვლევები გართულებულია და ძნელია დადგენა, რომელმა ჯგუფმა, კაცების თუ ქალების, ¹⁵² დაიწყო პროტესტი. ასეთივე პრობლემა იქმნება ორგანიზატორების და ამბოხების ხელმძღვანელების დადგენაში, თუმცა აქ რამდენიმე გვარი იკვეთება ¹⁵³.

152 ს. ზავისტოვსკი მიუთითებს, რომ 21 მარტს (პარასკევს) საპროტესტო ინიციატივა დაიწყო ქალებსგან, კერძოდ „პოლონელი ქალების ჯგუფიდან, რომელსაც ინტელიგენცია „კოლხოზს“ უწოდებდა. როგორც საზოგადოების ყველაზე მიმწოლი ნაწილი ... მამაკაცები მათ ორშაბათს შეუერთდნენ. S. Zawistowski, Wspomnienia..., გვ. 110. მსგავს ვერსიას იძლევა M. Nowicki, Moja wielko..., s. 95; K. Zienkiewicz, Wspomnienia..., გვ. 13-14; W. Romanowska (ქალიშვილობის გვარი კოზაკევიჩი), Najsmutniejsze wspomnienia..., გვ. 15.

153 პროტესტის ორგანიზატორებად დასახელებული არიან: მიხალ შიმილო, ლეშეკ კოლაკოვსკი, ზავისტოვსკი და ასევე ვრუბელი, P. Szwabowicz, Zachowaliśmy godność, (w:) J. Surwiłło, Ruchunki..., გვ. 42; J. Jankowski, Wspomnienia..., გვ. 21. გამოსაკვლევა, რადგან ნიგნში Uwzięzieni w Donbasie....გამოქვეყნებულ ოფიციალურ სიაში აკლია კოლაკოვსკისა და ვრუბელის გვარები, სტანისლავ ზავისტოვსკი, რადგან, საეარაუდოდ, იგი უნდა იგულისხმებოდეს. თავის მოგონებებში არ ადასტურებს საკუთარ მონაწილეობას.

ამ საკითხში ასევე მითითებული არიან: ევგენიუმ ზამახოვსკი, ედვარდ პნევსკი და ვლადისლავ პივოროვიჩი, რ.გვერდის 2000 წ. ივნისის წერილი ავტორისადმი.

ზოგადად, ამბოხების უმეტესი მონმე საუბრობს პროტესტში ყველა პოლონელის სპონტანურად მონაწილეობის შესახებ. სავარაუდოდ, მისი მიმდინარეობა შემდეგნაირად გამოიყურებოდა. მორიგი, საერთო შეკრება „პოლიტრუკთან“ (1947 წლის 23 მარტი, კვირა), სავარაუდოდ, ქალთა საპროტესტო აქციის გამო გამართა. საუბარი მხოლოდ პოლონეთში დაბრუნების შესახებ იყო¹⁵⁴. დარბაზიდან იკითხეს პოლონელების გათავისუფლებისა და მათი შემდგომი ბედის შესახებ, საბჭოთა ოფიცერმა ბუნდოვნად და მოზომილად უპასუხა. სიტუაცია დაიძაბა, ხალხი ღელავდა. იმ დროინდელ სიტუაციას ბანაკის საერთო ოთახში ბორტკევიჩი ასე აღწერს:

„მაშინ დარბაზიდან გაისმა კითხვა:

- სამუშაო გვაკავებს თუ არა?

ის ცოტა ხნით დაფიქრდა და თქვა:

- სამუშაო არ გაკავებთ.

დარბაზის რეაქცია იყო წამიერი.

- ხოდა, ჩვენ სამუშაოზე მეტი აღარ გავალთ!¹⁵⁵“

მომდევნო დღეს, ორშაბათს, ბანაკის მესაყვირე- კ. ჟენკევიჩმა, სამუშაოზე გასვლის საყვირის შემდეგ, დაუკრა პოლონეთის ჯარის საბრძოლო სიგნალი: „ძმებო, ბრძოლის დრო მოვიდა ...“. სამუშაო ბრიგადებად დამსკრივებული პოლონელები არც კი განძრეულან გასვლის სიგნალზე. ყველა დარჩა თავის ადგილზე¹⁵⁶. თვალის დახამხამებაში მოვიდა ბანაკის უფროსი კაპიტანი ქაჯაია, რომელმაც:

„როგორცკი მოვიდა დაიწყო ყვირილი „მაღე გადით სამუშაოზე. თქვენ რა გგონიათ, რომ თამაშს დაგინყებთ? თქვენ, ერთი მუჭა პოლონელები, გინდათ აუჯანყდეთ საბჭოთა ხელისუფლებას? შეგვიძლია ყველა დაგხვრიტოთ, ჩამოგახრჩოთ და არავინ არ დაგეხმარებათ და არც კი გაიგებენს. თუ გინდათ, იცოცხლოთ, მაღე გაინძერით და წადი სამუშაოზე“¹⁵⁷.

ამ პროტესტის განვითარების ამბები ცნობილია მხოლოდ მონმეების გადმოცემის და იმ დროინდელი მცირე მიმონერის საფუძველზე. ვიცით, რომ შინსახკომელები ძალიან ნერვიულობდნენ. რუსული ბრიგადები ჩვეულებრივად გავიდნენ სამუშაოდ, პოლონელები კი მიმოიფანტნენ ბარაკებში. „კომბატი“, მოადგილეებთან ერთად, შედიოდა მათთან და ცდილობდნენ პატიმრების დაყოლიებას, რომ დაენყოთ მუშაობა. ემუქრებოდნენ კარცერით და საჭმლის გაცემის შეჩერებით. ბანაკის კომენდანტმა, დაშინების მეთოდის წარუმატებლო-

154 თარიღად 1947 წლის 23 მარტს ასევე ასახელებს W. Piworowicz, *Trudno wierzyć w to, co się przeżyło*, (w:) J. Surwiłło, *Rachunki*. ... გვ. 7. მრავალი მონმე ამბოხების დასაწყისად ასახელებს 1947 წლისმარტის ბოლო - აპრილის დასაწყისს.

155 S. Bortkiewicz, *Wspomnienia*..., გვ. 7. იხილეთ: L. Perepeczko, *W łagrach*..., გვ. 168—170.

156 ბერი პატიმრის ნაამბობში ეს განსაზღვრულია გაფიცვად. ჩემი აზრით, გაფიცვა გამოწვეულია სურვილით, რომ გაუმჯობესდეს, მაგალითად, სოციალური ან ანაზღაურების პირობები. პოლონელების შემთხვევაში, ძირითადი მოთხოვნა იყო მათი პოლონეთში დაბრუნების თარიღის დასახელება. ამ მიზეზით, მე ამ პროტესტს ამბოხებას ვუნოდე.

157 A. Puzewicz, *Ucieczka po pobycie w trzech łagrach sowieckich*, „*My Sybiracy*“ 1998, N 9, გვ. 188.

ბის შემდეგ, შეცვალა ტონი და მოლაპარაკებები დაიწყო „აჯანყებულებთან“ და ჰპირდებოდა საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებას, პურის რაციონის მომატებას, მუშაობის სანაცვლოდ ფულს და ძველი ხელფასის გაცემას. სთავაზობდა სამუშაო ნორმების შემცირებას და 5 მანეთს ყოველ ნამუშავერ დღეში. ამტკიცებდა, რომ პოლონელების გათავისუფლება ბანაკიდან - დღეების საქმეა, ვინაიდან საჭირო საბუთები უკვე გადაიგზავნა მოსკოვში. და პრობლემას წარმოადგენს ტრანსპორტი. იმ დრომდე ყველამ უნდა იმუშაოს, ვინაიდან ამ სიტუაციამ შეიძლება ეს პროცესი მხოლოდ შეაფერხოს. მსგავს არგუმენტაციას ხმარობდა ქარხნის ხელმძღვანელობის დელეგაციაც, რომელიც, პატიმრების საერთო კრებაზე, ცდილობდა მუშაობის დაწყებაზე მათ დაყოლიებას.

რუსებს ბუნტის ჩახშობა რამდენიმე მიზეზის გამო სურდათ. პირველი - გაფიცული ბანაკის ხელმძღვანელობას შეიძლებოდა სერიოზული პრობლემები შექმნოდა ზემდგომებთან და ფაბრიკის დირექციასთან, სადაც პატიმრები იყვნენ დასაქმებულები. ბანაკი იღებდა ფულს განუხლები სამსახურის სანაცვლოდ და ახლა არ ასრულებდნენ დავალებას. მეორე - სამშენებლო სეზონი მიმდინარეობდა, ბუნტმა კი გამოიწვია სამუშაო ტემპის შენელება, რასაც შეძლება სერიოზული შედეგები მოჰყოლოდა. 1000 მუშის მოულოდნელი დანაკლისი დიდ გავლენას მოახდენდა სამუშაო გრაფიკზე. ამავედროულად, მუშაობის დასრულების, ფაბრიკის ჩაბარების და მისი მთელი კომპლექსის (დამხმარე შენობების) ჩაბარების დროც იწელებოდა. ასეთი სიტუაცია კი საბჭოთა მრეწველობაში მიუღებელი იყო. ფაბრიკის ხელმძღვანელობისთვის საბოტაჟის ბრალდების წაყენებაც კი იყო შესაძლებელი.

მესამე, მნიშვნელოვანი არგუმენტი ეხებოდა პროტესტის გავრცელებას სხვა ეროვნებებზე და მთლიანად რამოდენიმე ათას პატიმარზე. პოლონელების საქციელს და მაგალითს შეიძლებოდა შეუქცევადი შედეგები მოეტანა¹⁵⁸.

ყველანაირი მოლაპარაკებები ბანაკის ხელმძღვანელობასა და პოლონელებს შორის უშედეგო იყო. ისინი ითხოვდნენ კონკრეტული თარიღის დასახელებას და მათი იურიდიული სტატუსის განსაზღვრას (რის საფუძველზე არიან დაკავებულიები და რატომ?). მეორე მათი მოთხოვნა იყო შეიარაღებული ბადრაგის მოშორება.

მოლაპარაკებების ჩაშლის შემდეგ, კომენდანტმა დაიწყო გამოძიება. ეძებდნენ მეთაურებს და პროტესტის ორგანიზატორებს. დაკითხვები დაიწყეს „კომბატი“ და მისი თანაშემწეებით. მაგრამ ამ ქმედებებმა არ გამოიღო შედეგი. მოწმეების გადმოცემით, არავის „ჩაუშვია“. იმიტომ, რომ ყველამ იცოდა, რა ელის ჩამშვებს. უკვე პატარა დანაშაული თანაპატიმრის მიმართ ისჯებოდა „კოცემ“

158 მაგრამ დანარჩენი პატიმრები არ შეურთდნენ გაფიცულ პოლონელებს. საბჭოთა წყაროების მიუხედავად გამო რთულია ამ სიტუაციის ახსნა. ჩემი აზრით, ამაზე დიდი გავლენა იქონია ბანაკის ხელმძღვანელობის ქმედებებმა და პატიმრების დაშინებამ. ეს იმაზე მიგვანიშნებს, რომ მათ შორის არ იყო შეთანხმება და საერთო შეთანხმებული ქმედება. მიმაჩნია რომ ეს გამოწვეული იყო ბანაკში მყოფი ხალხის მრავალფეროვნებით.

- მძიმე ცემით. მართალია, პოლონელებში არ იყვნენ კრიმინალები, რომლებიც სიკვდილით დასჯას ასრულებდნენ, მაგრამ ამ განსაკუთრებულ სიტუაციაში ყველაფერი შეიძლება მომხდარიყო. ბანაკში დაძაბულ ურთიერთობებს კარგად აღწერს პატარა ჯგუფის ქმედება:

„გარკვეული დროის შემდეგ ზოგიერთმა დაიწყო გაფიცვიდან გამოსვლა და სამუშაოდ სიარული. მათ [ხელისუფლება] მოისყიდეს, უხდიდნენ 5 მანეთს და აიღეს. ხოდა, ყველას მაგრად გაუერთიანეს თავ-ყბა და აღარ მიდიოდნენ. და ვერც კი გაბედეს ბადრაგის ჯარისკაცებისთვის ეთქვათ. ეშინოდათ, რომ კიდევ უფრო გაილახებოდნენ და იქნებ საერთოდ მოეკლათ კიდევ(...) იქ იყვნენ ისეთები, რომლებიც დაუფიქრებლად ჩაგქოლავდნენ“¹⁵⁹.

ეს საკმაოდ ნათელი მაგალითია დაძაბული ურთიერთობების და პატიმრების მრავალფეროვნების. პირადად მგონია, რომ სინამდვილეში ორგანიზატორები არც იყვნენ და ამიტომ ვერც ვერავინ დაადებდა ხელს. თუ ვინმე იყო, ის ძალიან ღრმა კონსპირაციაში უნდა ყოფილიყო, რაც, იმდროინდელი ბანაკის გარემოებებიდან გამომდინარე, ნაკლებად შესაძლებლად მიმაჩნია. ჩემი აზრით, ამას გარკვეულწილად ადასტურებს თუნდაც აგენტურული დასმენები, ქუთაისიდან გაქცევების ორგანიზატორებზე, რაზეც უკვე ვისაუბრე. შესაძლებელია, რომ არსებობდა რაღაც ჯგუფი, დაკავშირებული ინტელიგენციასთან, რომელიც მართავდა პოლონელების ქმედებებს, მაგრამ, ჩემი აზრით, ბუნტის გეგმები არ მომზადებულა¹⁶⁰.

გაფიცვის პირველ დღეებში, ბანაკში, დამატებით ჩამოვიდა რამდენიმე მაღალი რანგის შინსახკომის გამომძიებელი ოფიცერი. დაიწყო მორიგი დაკითხვები. ამჯერად დაიწყეს მაღალი და საშუალო განათლების მქონე პატიმრებით, ბუნტის ორგანიზატორობის ეჭვით. როგორც მონშეები ყვებიან, იყენებდნენ დაკითხვის ნაცად ხერხს, ღამის დაკითხვას. ღამის შუქით დაბრმავებულ პატიმარს უთვალავ კითხვას უსვამდნენ. სავარაუდოდ, მაინც ვერ დაადგინეს კონკრეტული გვარები, ან რამე მნიშვნელოვანი ინფორმაცია, ვინაიდან გაფიცვის მონაწილეები არ ადასტურებენ იმ დროს ბანაკიდან ვინმეს გაყვანას. ყველა სოლიდარულად დუმდა. რა თქმა უნდა, ბევრს ეშინოდა იმისი, თუ რა მოჰყვებოდა მის საქციელს. ეგონათ, ყოველ შემთხვევაში თავიდან, რომ გაფიცულების წინააღმდეგ შეიძლება ძალა გამოეყენათ. შეშფოთებას ინვევდა ციმბირის ბანაკებში გადასახლების პერსპექტივა და, რასაკვირველია, ამ არგუმენტსაც იყენებდა ზოგიერთი საბჭოთა ოფიცერი. ასევე უნდა გვახსოვდეს პატიმრების (პოლონელების) საზოგადოებრივი და ასაკობრივი განსხვავება. უფრო რადიკალური მიდგომით ხასიათდებოდნენ ახალგაზრდები და განათლებულები. მაგრამ გადასახლება შეეხებოდა ალბათ ყველა პატიმარს.

159 S. Tyszkiewicz, *Moja...*, გვ. 6.

160 მონათხრობის გამომდინარეობს, რომ თბილისში მოლაპარაკებებზე დადიოდა რამდენიმე პოლონელი, მათ შორის ზვილავ კამინსკი, R. Krzewska, *Łagrowe...*, გვ. 7.

გაფიცვის მსვლელობისას პატიმრები ღებულობდნენ საქმლის ჩვეულებრივ რაციონს, დამატებითი „სტახანოურების“¹⁶¹ გამოკლებით. ასევე არანაირი ფიზიკური ზენოლა მათზე არ ხორციელდებოდა. სამზარეულო და საავადმყოფო ჩვეულებრივად მუშაობდა. თავისუფალ დროს ატარებდნენ კარტის თამაშში, ან მზეზე ირუჯებოდნენ (აპრილი განსაკუთრებულად თბილი იყო). ქალები ატარებდნენ დილის ვარჯიშს, ერთ-ერთი მათგანის ხელმძღვანელობით, ფიზკულტურის მასწავლებლის. პატიმრებმა ერთად იზეიმეს აღდგომის დღესასწაული, რომელიც იყო 5 დან 7 აპრილამდე. დღესასწაულის პირველ დღეს ბანაკის ხელმძღვანელობამ ნება დართო ქალებს, რომლებსაც შვილები და ქმრები ჰყავდათ, ერთად ესაუზმათ. მომდევნო დღეს - ჩაატარეს ტრადიციული „დინგუსიც“ კი, რომელიც დროსაც:

„ბანაკი რამდენიმე საათით გაგიჟდა. ვიღებდით ვედროებით წყალს მდინარიდან და ვუნწაობდით. რა თქმა უნდა, პირველ რიგში, დავასველეთ ქალები და შემდეგ ყველა, ვინც კი გამოჩნდებოდა. ეს საკმარისი არ იყო და უბრალოდ ტანსაცმლიანად ვაგდებდით ერთმანეთს მდინარეში. ეს არ ასცდა ჩვენს ექიმსაც კი, ლეონარდ პ., რომელიც გამოიყვანეს საავადმყოფოს მიმღებიდან და აბანავეს“¹⁶².

პატიმრებში გაჩნდა საერთო ოპტიმიზმი და იმედი ბანაკის იმდროინდელი სიტუაციის ცვლილების. ამავდროულად, პატიმრებს ადმინისტრაციის ქმედებები ამაში უფრო არწმუნებდა. ძალიან მალე მათ გამოუცვალეს გაცვეთილი ან გაფუჭებული ტანსაცმელი და ფეხსაცმელი. ქალებს დაურიგეს ტიკის ქვედანელი, თასმიანი ფეხსაცმელი და დამატებითი თეთრი მაისურები, რომელსაც სავარჯიშოდ იყენებდნენ. ამის გარდა პატიმრებს დაურიგეს - ლეიბები, ზენრები, მოკლე ქვედა საცვლები და ტიკის შარვალი. ყველას გამოუყვეს 250გ საპონი, შესაძლო იყო აბანოთი სარგებლობა და თეთრეულის გარეცხვა. პატიმრების განწყობა საგრძნობლად გაუმჯობესდა - ყველას საკმაოდ სუფთა ტანსაცმელი ეცვა. კარგი ცვლილებები, თუმცა არც ისე დიდი, მოხდა საკვების საკითხშიც. პოლონელები ღებულობდნენ დღეში ორჯერ წვნიანს, 600გ პურს და რაც მთავარია 14გ შაქარს რეგულარულად. გამოსწორდა ამანათების მიღების სიტუაციაც. აღდგომისთვის ჩამოვიდა 186 ამანათი, მათ შორის იგნაცი ზვოლინსკისა და სტანისლავ ვოინჩისთვის. ასევე შეუზღუდავად გასცემდნენ ფულად გზავნილებს (აქამდე ერთჯერადად გასცემდნენ მხოლოდ 100-150 მანეთს). პოზიტიური ცვლილება მოხდა ბადრაგის ჯარისკაცების ქცევაში:

„ზოგადი რეჟიმი ცოტა შემსუბუქდა. ბადრაგის ჯარისკაცები თითის წვერებზე დადიან. ბანაკის უფროსიც რაღაც მორბილა“¹⁶³.

161 ზოგიერთი მონმის თანახმად, მოკლე ხანში პოლონელებს შეუმცირეს რაციონი, ან სულაც არ ღებულობდნენ. იხილეთ: K. Zienkiewicz, Wspomnienia..., გვ. 1-4; M. Preckaito, Wspomnienia..., გვ. 9; R. Kuligowska (ქალიშვილობის გავარი პაპინსკა), Wspomnienia..., გვ. 7; K. Romeiko, Wspomnienia გვ. 16.

162 M. Nowicki, Moja wielka..., გვ. 97.

163 ძმები გეჩევსკების 1947 წ. 3 და 7 აპრილის წერილი (ასლი ავტორის ფონდში).

ეს ქმედებები გამოწვეული იყო ბანაკის ადმინისტრაციის მიერ და მიზნად ისახავდა პოლონელების განწყობის გამოსწორებას, მათი საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებით. შესაძლოა, რომ ეს ყველაფერი ნაბრძანები იყო თბილისის ხელმძღვანელობის მიერ. ისინი ჩამოსულები იყვნენ გაფიცვის პირველ დღეებში, განვითარებულ სიტუაციაში გასარკვევად. პოლონელები სპეციალურად დადგნენ კრებაზე განსაკუთრებულ ნყოფაში:

„პირველ რიგში დადგნენ ისინი, ვისაც ყველაზე ცუდი ტანსაცმელი და ფეხსაცმელი ჰქონდა, ისინი, ვისაც საერთოდ აღარ ჰქონდა ტანსაცმელი და მარტო თეთრეულში გამოვიდნენ და ვისაც დახეული და ბინძური, რომელის გაკერვა და გარეცხვაც შეუძლებელი იყო. (...) ეს იყო სილატაკის და სასონარკვეთილების სურათი“¹⁶⁴.

პოლონელები უმოქმედონი არ იყვნენ საკუთარ, სიტუაციის მიმართ. ცდილობდნენ, საბჭოთა უმაღლესი ხელისუფლების ყურადღება მიექციათ და ინფორმაცია მიეწვდინათ. ძმები გერევესკების შემორჩენილი მიმონერიდან ვგებულობთ, რომ პატიმრებმა გაგზავნეს წერილები - თხოვნები არა მარტო საქართველოს რესპუბლიკის შსს-ში, საბჭოთა კავშირის შსს-ში, არამედ თვით სტალინთანაც კი (არაოფიციალური გზით). მიმართეს „პოლონეთის ელჩს მოსკოვში“¹⁶⁵. ითხოვდნენ არა მარტო ბადრაგის მოხსნას, არამედ ბანაკიდან გათავისუფლების თარიღის განსაზღვრას. რა თქმა უნდა, არანაირი პასუხი არ მიუღიათ. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო, რომელიც აღწერს პატიმრების და საბჭოთა ხელისუფლებას შორის მოლაპარაკებების მსვლელობას, არის პატიმრების შემდეგი წერილი 1947 წ. აპრილიდან, რომელშიც ვკითხულობთ:

„განვაცხადეთ, რომ, სანამ არ მივიღებთ პასუხს მოსკოვიდან, არ გავალთ სამუშაოდ და მორჩა. სამუშაოდ წასაყვანად ძალას არ იყენებდნენ. ბანაკის უფროსის სიტყვებიდან ვავიკეთ, რომ 1946 წლის მაისში მოვრჩით „პრავერკას“ და ახლა ვითვლებით ინტერნირებულებად. აღმოჩნდა რომ ამ დროიდან სახელმწიფოს მაგივრად საკუთარ კმაყოფაზე გადავედით, რაც ნიშნავს, რომ საკუთარ თავს და ბადრაგს ვინახავდით. როგორ დამთავრდება ეს ყველაფერი, არ ვიცით. (...) ილოცეთ ჩვენთვის, იმიტომ რომ აქ ჩვენ არ გვაქვს შესალებლობა“¹⁶⁶.

საფუძველი არ მაქვს ვიფიქრო, რომ ზემოაღნიშნული მოგონება არ შეესაბამება იმდროინდელ ვითარებას. მიმაჩნია, რომ მართლა იყო ასეთი დისკუსია პოლონელებთან. ძალიან მნიშვნელოვანია ის, რომ პატიმრების სტატუსი შეიცვალა, თუ კომენდანტის სიტყვებს დავუჯერებთ. აქამდე, რაზეც უკვე ვისაუბრე, ეპყრობოდნენ მათ, როგორც „დროებით დაკავებულებს“ პოლონური წარმოშობის საბჭოთა მოქალაქეებს. ამის საფუძველზე მოხდნენ საგამოძიებო

164 A. Puzewicz, Wspomnienia...გვ. 90.

165 ძმები გერევესკების 1947 წ. 26 მარტის წერილი (ასლი ავტორის ფონდში).

166 ამ პერიოდში, ძმები, ყოველდღე აგზავნიდნენ წერილებს ვილნიუსში. მათში კიდე ერთი წინადადება მნიშვნელოვანია: „გთხოვთ ამ წერილს უპასუხოთ იმის მითითებით თუ რომელი წერილი მოვიდა, რომ ვიცოდე რომ ის მოვიდა, იმიტომ რომ მასში საინტერესო ინფორმაციაა“, ძმები გერევესკების 1947 წ. 2 აპრილის წერილი (ასლი ავტორის ფონდში).

ბანაკებში. სტატუსის ცვლილება ინტერნირებულზე ნიშნავდა მათ ცნობას, როგორც პოლონეთის მოქალაქეების. ამას უნდა გამოეყო შედეგი, კვების საკითხში, მოქცევის და, რაც მთავარია, გათავისუფლების საკითხში¹⁶⁷.

პოლონელების მოგონებებიდან ცალსახად ჩანს, რომ ბანაკში არანაირი ცვლილება არ ხდებოდა. ამ საკითხის დაზუსტება შეუძლებელია იმის გამო, რომ არ გვაქვს ნედრომა საჭირო საბჭოთა საბუთებზე.

ამ რამდენიმე კვირაში, ბუნტის მსვლელობისას, 23 მარტიდან 10 მაისამდე, პატიმრების ფიზიკური და ფსიქოლოგიური მდგომარეობა ბანაკში საგრძნობლად გაუმჯობესდა. შემცირდა ავადმყოფების რაოდენობა საავადმყოფოში და ბევრმა ადამიანმა წონაში მოიმატა. აღარ ანადგურებდნენ ჯანმრთელობას მუშაობით და ძალებს აღიდგენდნენ. კიდევ დადიოდა ჭორები პოლონელების სწრაფ გათავისუფლებაზე და ხელმძღვანელობამ ოფიციალურად ამცნო ეს პოლონელებს 22 აპრილს. გამოაცხადეს რომ ყველანი დატოვებენ ქუთაისს ჯგუფებად 1 მაისიდან 20 მაისამდე. პირველ ჯგუფში ჩარიცხეს ქალები და კაცები, რომლებსაც ჯანმრთელობის III კატეგორია ჰქონდათ მინიჭებული, რომლებსაც უნდა დაეტოვებინათ ბანაკი 10 მაისამდე. დანარჩენები, ჯანმრთელები, გაემგზავრებოდნენ II ჯგუფში - 20 მაისამდე¹⁶⁸. ბანაკის უფროსი ჯიქია (მე მგონი უფრო ქაჯაია), უბრალოდ თხოვდა, რომ მანამდე ყველანი გასულიყვნენ სამუშაოდ. მაგრამ პოლონელებმა უარი განაცხადეს იმის შიშით, რომ მუშაობის დაწყების შენდეგ გათავისუფლებას გადაადებდნენ¹⁶⁹.

კომენდანტის სიტყვები დაადასტურა მაისის პირველ დღეებში შსს-ს მაღალი რანგის ოფიცერმა - პოლკოვნიკმა, საქართველოს უშიშროების წარმომადგენელმა. მოვიდა ბანაკში და სიტყვით მიმართა პოლონელებს. ამცნო მათ, რომ პოლონურ - საბჭოთა შეთანხმების საფუძველზე დაუყოვნებლივ გაათავისუფლებენ¹⁷⁰. მისცა მათ საბჭოთა ოფიცრის სიტყვა (!), რომ მალე დაბრუნდებოდნენ. ნაუკითხა ბრიგადის მეთაურებს ბრძანება მთელი პოლონური ჯგუფის გათავისუფლებაზე 20 მაისამდე¹⁷¹. მაგრამ უკვე არავის სჯეროდა საბჭოთა დაპირებების. ამჯერად პატიმრების მოსაზრებების საპირისპიროდ დაიწყეს მომზადება გამგზავრებისთვის. ჩატარდა მომდევნო შემონმება პირადი თეთრეულის და ტანსაცმლის და დანაკლისები შეივსო. ჩამოართვეს გაფუჭებული და გაცვეთილი ტანსაცმელი.

167 კვლევების ამ ეტაპზე არ გავაჩნია საბჭოთა წყაროები, რომელიც ახსნიდა პოლონელების სტატუსის შეცვლის მიზეზებს.

168 ძმები გერევესკების 1947 წლის 22, 25, 28 აპრილის და 5 მაისის წერილები (ასლები ავტორის ფონდში)

169 ძმები გერევესკების 1947 წლის 9 მაისის წერილი (ასლი ავტორის ფონდში). წერილში წერია ბანაკის უფროსის გვარი ჯიქია, მაგრამ 1947 წლის იანვრამდე, ქვებანაკ N 3-ს უფროსი ნამდვილად იყო კაპიტანი ქაჯაია. შესაძლოა, რომ შემდგომ პერიოდში იყო ცვლილებები ამ თანამდებობაზე.

170 H. Sipowicz-Bogowski, Droga Łódź 1994, გვ. 135. შსსკ გენერლის ჩამოსვლის სხვა ვერსიას იძლევა ფ. რუქშტა, F. Ruksza, Nasi chłopcy strajkowali w Kutaisi, (w:) J. Surwiłło, Rachunki..., გვ. 34.

171 რფსა sygn. 9401-1473. ფურც. 37; ძმები გერევესკების 1947 წლის 9 მაისის წერილი (ასლები ავტორის ფონდში)

მამაკაცები გაკრიჭეს და გაუშვეს (მათ შორის 5 მაისს) აბანოში, მანამდე კი 200გ საბონი დაურიგეს. ასევე ჩატარდა პატიმრების საერთო დეზინფექცია (7 მაისს). 100 კაციან პატიმრების ჯგუფს მისცეს მათ მიერ 1946 წ. გამომუშავებული ფული. ასე, მაგალითად, რ. გერევესკიმ მიიღო 110 მანეთი, ხოლო მისმა ძმამ იულიუმმა - 212 მანეთი. შეუძლებელია, დავადგინოთ, რის საფუძველზე გამოჰყავდათ ასეთი ციფრები. ვიცით მარტო ის, რომ თეორიაში ყველას, ბუნტის პერიოდის გამო, გამოუქვითეს 10 მანეთი დღეში. ეს იმას ნიშნავს რომ ყველა პოლონელმა 1946 წელს გამოიმუშავა დაახლოებით 500 მანეთი, რაც შემდეგ გაუტარეს საკვების ხარჯში გაფიცვის დროს¹⁷².

პოლონელები დაყვეს სამ ჯგუფად. ძნელია, დავადგინოთ, რის საფუძველზე დაყვეს ხალხი. პოლონელები დარწმუნდნენ სახლში წასვლის შესაძლებლობაში. საბჭოთა ხელმძღვანელობის ქმედებები ოპტიმიზმით მუხტავდა და ნამდვილ გათავისუფლებას კიდევ ადასტურებდა შემდეგი ფაქტი:

„ბანაკში გამოჩნდა ბანაკის ერთ-ერთი ოფიცერი (მაიორი), რომელმაც გაიკითხა, ვინმე ხომ არ არის ისეთი, ვინც ბიდგოშში ბრუნდებოდა. ასეთი კაცი რომ მონახა, გადასცა მას წერილი მეგობრისთვის ბიდგოშშიდან. ეს მეგობარი ბიდგოშში გაიცნო, როგორც ამბობდა, ომის დროს, როცა იქ იმყოფებოდა. მსგავსი წერილები კიდევ რამდენიმეს გადასცეს ოფიცრებმა, ასევე პოლონეთში ჩატანის თხოვნით. ინფორმაცია ამ წერილების შესახებ მომენტალურად გავრცელდა ბანაკში და კიდევ უფრო განამტკიცა ჩვენი რწმენა, რომ, ბოლოს და ბოლოს, წავალთ“¹⁷³.

მიმაჩნია, რომ ეს ზემოხსენებული ქმედებები მაგ.: საბჭოთა ოფიცრების პოლონეთში გასაგზავნი წერილების გადაცემა, ასრულებდა მხოლოდ ფსიქოლოგიურ და დამამშვიდებელ როლს. ეს იყო გათავისუფლების ვითარებისთვის ხაზის გასმა, რომ პოლონეთში დაბრუნება უფრო დამაჯერებელი ყოფილიყო. წერილების გადაცემა ძალიან პოზიტიურად მოქმედებდა ხალხში გაღვიძებულ მოლოდინზე. სინამდვილეში ამის მთავარი და ერთადერთი მიზანი იყო პოლონელების დეზინფორმაცია. ჩემი დასკვნები შემიძლია, გავამყარო, სამწუხაროდ, მარტო ერთით, მაგრამ ძალიან მნიშვნელოვანი საბჭოთა საბუთით. ეს არის, სანჯავის საწარმოების მშენებლობის სამინისტროში მინისტრის მოადგილის გენერალ-ლეტიენანტ ლეონ საფრაზიანის წერილი ბერიას¹⁷⁴. ის 1947 წლის 25-26 აპრილს სთხოვდა:

172 ძმები გერევესკების 1947 წლის 9 მაისის წერილი (ასლები ავტორის ფონდში)

173 იქვე, გვ. 98.

174 MS'IP – მინისტერსტო სტროიტელსტვა ტოპლივნიხ პრედპრიატიი (სანჯავის საწარმოთა მშენებლობის სამინისტრო) შეიქმნა 1946 წლის 15 მარტს. ხელმძღვანელი ალექსანდრე ზადემიდიკი. გენ-ლეიტ. ლ.ბ. საფრაზიანი თანამდებობაზე დაინიშნა 1946 წლის 5 თებერვალს და მოვალეობას ასრულებდა 1948 წლის 27 დეკემბრამდე. ადრე საფრაზიანი იყო ამის უფროსი და სსრკ უსსკ კომისრისლავრენტი ბერიას მოადგილე ასევე მისი შემცველის სერგეი კრუგლოვის.

„პოლონეთის 1050 მოქალაქის გაყვანას, რომლებიც უარს ამბობენ იმუშაონ ქუთაისის მანქანათმშენებლობის ქარხანაში და ჩანაცვლებას სხვა პატიმრებით“.

ამ საკითხთან დაკავშირებით პასუხი გასცეს ვასილი ჩერნიშოვმა და სსრკ-ს შსს-ს უფროსმა სერგეი კრუგლოვმა 28-29 აპრილის პერიოდში. ექვევარეშეა, რომ ბერიამ ყველაფერი იცოდა¹⁷⁵.

ამ დოკუმენტში პოლონელების გათავისუფლება ნახსენებიც კი არ არის. მათ საკითხში გადაწყვეტილება, ჩემი აზრით, მიღებული იქნა აპრილის შუა რიცხვებში, საბჭოთა ხელისუფლების უმაღლეს დონეზე, ვინაიდან აუცილებელი იყო, შესაბამისად წინსწრებით განსაზღვრულიყო ბანაკები, იმ მიზნით, რომ გამზადებულიყო ახალი პატიმრების მისაღებად, ტრანსპორტის და ესკორტის მომზადება, საკვების და მომარაგების საკითხების მოგვარება და ხალხის გამზადება „მგზავრობისთვის“. აქედან გამომდინარე საეჭვოა ის ფაქტი, რომ ბანაკში მომსახურე საბჭოთა ოფიცრებს არ სცოდნოდათ პოლონელების გამგზავრების მიზანი.

ბანაკში, პოლონელებს შორის, სახლში დაბრუნების იმედი ძალიან დიდი იყო. ამას ადასტურებს შემდეგი ფაქტი:

„რუსებში დადის ჭორი, რომ ვითომ ციმბირში მივყავართ, მაგრამ ისინი სპეციალურად აკეთებენ ამას, იმიტომ რომ ისედაც ძალიან დიდი არეულობა რჩება ბანაკში და ქარხანაში, რომ ჩვენ გაფიცვით მოვიპოვეთ გათავისუფლება. ზუსტად სად წავიყვანენ, არ ვიცი. თუ რაღაც გამანაწილებელ პუნქტში, მაშინ მე და რომეკი მივდივართ პოლონეთში, თუ ვილნიუსით, მაშინ, ბუნებრივია, რომ სახლში შევირბენთ, ბოლოს და ბოლოს, დედიკო და მამიკო რომ მოვინახულოთ და მაშინვე მივემგზავრებით.“

(...) ბოლოს და ბოლოს, ახლოვდება ჩვენ მიერ ასე ნანატრი დრო“¹⁷⁶.

მოკლე ხანში ბანაკის უფროსობამ განსაზღვრა პირველი ჯგუფი გასამგზავრებლად. ამან დიდწილად გააუმჯობესა პოლონელების გუნება. ხალხმა დაიჯერა, რომ მათი ოცნებები ახდება.

საბჭოთა დაპირებები, ბანაკიდან გათავისუფლების შესახებ, ისევ მხოლოდ მორიგი დაპირება აღმოჩნდა. პოლონელების ჩასვლას უკვე იზოლაციის სხვა ადგილები ელოდა...

პირველი ჯგუფი ითვლიდა 300 კაცს და ქუთაისიდან გაემგზავრნენ 1947 წლის 11 მაისს ასტრახანის ტყვეთა ბანაკში N204. მეორე, მსგავსი რაოდენობის ჯგუფი, იმავე დღეს - ბანაკ N108 სტალინგრადში (დღეს: ვოლგოგრადი). მესამე, ყველაზე დიდი ჯგუფი - 467 ადამიანი, მათ შორის 134 ქალი, გაგზავნეს ბოროვიჩში. იქ იყო ბანაკების ჯგუფი N270.

უნდა აღვნიშნოთ ის ფაქტი, რომ გაფიცვას მიენიჭა განსაკუთრებული მნიშვნელობა. იმიტომ, რომ ძალიან იშვიათი იყო, მით უფრო ფილტრაციულ ბანაკებ-

175 რუსეთის უახლესი ისტორიის არქივი, ტ. IV, ლპ. ბერიას განსაკუთრებული საქმე, სსრკ შსსკ შსს სამდივნოს 1946 -1949 მასალებიდან, დოკუმენტების კატალოგი რედ. ვ.ა. კოზლოვი და ს.ვ.მირონენკო, მოსკოვი 1996. ეს დოკუმენტები ინახებარფსა, მაგრამ გასაიდუმლოებულია და უარი მითხრეს მასზე.

176 ძმები გეჩევსკების 1947 წლის 9 მაისის წერილი (ასლები ავტორის ფონდში)

ში. მსგავსი შემთხვევები ხდებოდა ინტერნირებულთა ბანაკებში, მაგრამ, უპირველეს ყოვლისა, განაჩენ მისჯილებისთვის განკუთვნილ შრომა-გასწორებით ბანაკებში¹⁷⁷.

თვითონ გაფიცვის მსვლელობა გვაჩვენებს უდიდეს მონდომებას, გაბედულებას და სოლიდარობას, რომელიც იყო პოლონელებს შორის.

აქვე უნდა აღინიშნოს პოლონეთის მთავრობის დიპლომატიური ქმედებები, პოლონელი პატიმრების გათავისუფლების საკითხთან დაკავშირებით. როგორც უკვე ვახსენე წინა თავში, მოლაპარაკებებს ამ საკითხთან დაკავშირებით აწარმოებდა, 1945 წლიდან, პოლონეთის ელჩი მოსკოვში - ჰენრიკ რააბე. ის მოქმედებდა 1945 წლის 16 ოქტომბერს, ვარშავაში¹⁷⁸, საგარეო საქმეთა სამინისტროდან მიღებული ინსტრუქციის თანახმად. ხშირად ხდებოდა საბჭოთა დიპლომატიის წარმომადგენლებს. ერთ-ერთი საუბრის დროს (1945 წლის 15 ნოემბერს) ანდრეი ვიშინსკისთან (სსს-ს უფროსის ვ. მოლოტოვის მოადგილე) მას ამცნეს, რომ:

„სამხედრო ხელისუფლებამ მიიღო კალუგას მახლობლად განლაგებული 361 სარეზერვო პოლსკის გაუქმების ბრძანება“. როგორც ცნობილია, ამ სამხედრო ერთეულში თავი მოუყარეს რამდენიმე ათას ყოფილ სამამულო არმიის ჯარისკაცს, თავის დროზე განიარაღებულებს ვილნიუსში. ისინი ამ წლის ბოლომდე გაემგზავრებიან სამშობლოში¹⁷⁹.

მიღებული ინფორმაციები ძალიან პოზიტიური იყო, მაგრამ პოლონეთის მოქალაქეების რეპატრიაციის (დაჭერილების 1944 წლის შემოდგომაზე და 1945 წლის გაზაფხულზე) საკითხი დააყენა რააბემ შეხვედრაზე (1945 წლის 21 ნოემბერს) ვ. მოლოტოვთან. რააბემ შეახსენა, რომ:

„ეს ხალხი რაც შეიძლება მალე გასაგზავნია ქვეყანაში, ვინაიდან ისინი სინამდვილეში დააკავეს და წამოიყვანეს პრევენციის მიზნით და რამე განსაკუთრებული დანაშაული არ ჩაუდენიათ. მოლოტოვი: „და თქვენ რა გინდათ, რომ ყველანი დაგიბრუნოთ?“ მე ვუპასუხე: „არა, 10 წელ მისჯილების და მსგავსების არ გვინდა. მხოლოდ ისინი, ვისაც განსაკუთრებული ბრალი არ აქვთ“¹⁸⁰.

ამ საუბრისას რააბემ გადასცა მოლოტოვს 20-მდე ბანაკის სია, სადაც იმყოფებოდნენ პოლონელები. კიდევ ერთხელ წამოაყენა ყოფილი სამამულო არმიის

177 აქ ვგულისხმობ, მაგალითად, 1947 წლის გაზაფხულზე სამამულო არმიის ჯარისკაცების მიერ ჩატარებული შიმშილობა N178 ინტერნირებულთა ბანაკის დიაგილევეში. ბევრი ამბობენ, ხშირად სისხლიანად იყო ჩახშობილი, მაგალითად, ვორკუტაში, ნორილსკსა და კენგირში. უფრო მეტი იხილეთ: T. Gleb, M. Strasz, Czarne chorągwie, „Karta“ 1992, N 8; იგივე, Bunt W Kingirze, „Karta“ 1994, N 13.

178 საბჭოთა ბანაკებიდან პოლონელების გათავისუფლების საქმეში პოლონეთის დიპლომატიის მიერ განუღო საქმიანობის დეტალური პრეზენტაცია ამ ნაშრომის ფარგლებს სცილდება.

179 სსსა, sygn. 22-248, ფურც. 2. ტრანსპორტი სამამულო არმიის ჯარისკაცებით კალუგიდან ბილა პოდლასკაში ჩავიდა 1946 წლის იანვარში.

180 იქვე, sygn. 27-183, ფურც. 177.

ჯარისკაცების თემა, რომლებიც იყვნენ კალუგაში და მადლობა გადაუხადა მათი სწრაფი გათავისუფლებისთვის. მაგრამ მოლოტოვმა არ გააგრძელა საუბარი ამ თემასთან დაკავშირებით.

მოლაპარაკებებს, ფილტრაციულ ბანაკებში მყოფი ადამიანების პოლონეთში დაბრუნებასთან დაკავშირებით, აწარმოებდა სამხედრო ატაშე მოსკოვში, ვიცე პოლკოვნიკი იულიუს ბარდახი. ამ თემაზე არაერთხელ ისაუბრა სსრკ-ს მინისტრთა საბჭოს რწმუნებულთან რეპატრიაციის საკითხებში, გენერალ-ლეიტენანტ კონსტანტინე გოლუბევთან. ორმხრივი შეთანხმების შედეგად გადაწყდა რომ ბანაკებიდან განთავისუფლებული ადამიანები გადაეცემა პოლონურ მხარეს, გადასახლების სამხედრო პუნქტიდან. როგორც ბარდახის პატაკიდან დგინდება, მან გააზგავნა სპეციალური ნოტა პოლონელების გათავისუფლების საკითხთან დაკავშირებით. ერთდროულად, პოლონეთის საელჩო მოსკოვში აწარმოებდა ინდივიდუალურ ინტერვენციებს სფ-ში მყოფი პოლონელების საკითხთან დაკავშირებით. საელჩო იღებდა განცხადებებს ოჯახის წევრებისგან და ადგენდა პატიმრების დეტალურ სიებს, რომლებსაც აგზავნიდა გენერალ-ლეიტენანტ კ. გოლუბევთან¹⁸¹. მარტო 1945 წლის 1 ოქტომბრიდან 1946 წლის 1 მაისამდე საელჩოში შემოვიდა 9 000 განცხადება, ინტერვენციის თხოვნით, დაკავებულ პოლონელებთან დაკავშირებით. ამ განცხადებებზე მუშაობდა საელჩოს იურიდიული დეპარტამენტი სტანისლავ ლინდბერგის მეთაუროთ.

მაგრამ პოლონეთის ძალისხმევას, რომელიც მიზნად ისახავდა საბჭოთა ხელისუფლებისგან ნებართვის მიღებას პოლონელების დიდი რაოდენობით გათავისუფლებასთან დაკავშირებით, დადებითი შედეგი არ მოჰყოლია. ამავდროულად, საბჭოთა კავშირიდან პოლონელების რეპატრიაციის ოფიციალური დასასრული (1946 წლის ზაფხულში) ხელს უშლიდა მათ დაბრუნებას პოლონეთში.¹⁸²

საგანგაშო ინფორმაციები, ქუთაისში პოლონელების ბედთან დაკავშირებით, აღწევდა ვარშავაში მთავრობის გენერალურ რწმუნებულთან რეპატრიაციის სახითხებში - ვლადისლავ ვოლსკისთან. ეს ინფორმაციები ეყრდნობოდა პოლონეთში მყოფ ნათესავებისგან შემოტანილ განცხადებებს ინტერვენციის ან გათავისუფლების საკითხით. ვოლსკიმ აქედან გამომდინარე იცოდა, რომ საქართველოში:

„1945 წლის ოქტომბერში სარატოვის ბანაკიდან გადაიყვანეს 2000 პოლონელი ლიეტუვიდან, უმეტესწილად ქალაქ ვილნიუსის მაცხოვრებლები. იქ მომუშავე პოლონელებს არ აქვთ სასამართლო განაჩენი, ისინი წაიყვანეს ლიეტუვიდან გასამგზავრებელი პირველი რევისტრაციის დროს, უმეტესწილად ისინი არიან საევაკუაციო სიებში. ქუთაისის ბანაკიდან ათავისუფლებენ მართო ავადმყოფებს და 1946 წლის თებერვლის შუარიცხვებში ქუთაისში მყოფ პოლონელებს, პოლონეთში დაბრუნების არანაირი იმედი არ ჰქონდათ“¹⁸³.

181 იქვე, sygn. 6-487, ფურც. 50.

182 ზოგადად, 1946 წლის დასაწყისიდან საბჭოთა ბანაკებიდან გათავისუფლეს მხოლოდ 12 289 პოლონელი, Powróci..., გვ. 10

183 სსსა, sygn. 22-248, ფურც. 40.

მთავრობის რწმუნებულმა გადადგა ნაბიჯები, რაც მიზნად ისახავდა ქუთაისში მყოფი პოლონელების სიტუაციის და მათი პოლონეთში დაბრუნების შესაძლებლობის გარკვევას. 1946 წლის 16 მარტს ამ საკითხთან დაკავშირებით გააგზავნა (ვარშავიდან, საგარეო საქმეთა სამინისტროს მეშვეობით) სპეციალური წერილი მოსკოვის პოლონეთის საელჩოში. წერილში მან განაცხადა:

„გასაგებია, რომ ბანაკების ლიკვიდაცია, რომლებშიც მუშაობენ პოლონელები, უნდა ხდებოდეს ეტაპობრივად, მაგრამ შორეულ გეგმაში გადანევა იმ ბანაკების ლიკვიდაციის, რომელშიც მუშაობენ პოლონელები (მდინარე) ბუგს გადაღმა უნდა ვაღიაროთ, როგორც არახელსაყრელი და უსაფუძვლო. იმ-იტომ რომ ესენი არიან უმეტესწილად (...) რეგისტრირებულები, როგორც ქვეყანაში დასაბრუნებლები. მათი ოჯახები ან უკვე ევაკუირებულები არიან პოლონეთში და აქედან გამომდინარე არ შეუძლიათ ბანაკში მყოფების დახმარება, ან დახმარების მიზნით აფერხებენ სახლში დაბრუნებას, რითაც ამუხრუჭებენ მთლიან სავაკუაციო აქციას“¹⁸⁴.

როგორც ვგებულობთ მოსკოვში, პოლონეთის საელჩოს იურიდიული დეპარტამენტის მოხსენებიდან, ვოლსკის საქმიანობის და სსს განკარგულების შედეგად, პოლონეთის საელჩომ 1946 წლის 11 სექტემბერს გაუგზავნა ნოტა საბჭოთა მხარეს ქუთაისში მყოფ პოლონეთის მოქალაქეების საკითხთან დაკავშირებით. იურიდიული დეპარტამენტის ინფორმაციით:

„პოლონელების პირველი ჯგუფები ქუთაისიდან უკვე დაბრუნდნენ ვილნიუსში, საიდანაც მიემგზავრებიან პოლონეთში“¹⁸⁵.

სფბ-ში მყოფ პოლონელების საკითხის დადებითად მოგვარება ითვლებოდა პრიორიტეტულ საქმედ პოლონეთის სახელმწიფოს დიპლომატიურ საქმიანობაში საბჭოთა კავშირში. ამას ადასტურებს გაგზავნილი წერილი დოქტორ ჰენრიკ ვოლპევიჩის (მოსკოვში პოლონეთის საელჩოს charge d'affaires) მიერ, მინისტრ იუზეფ ოლშევსკისთან. მასში ნათქვამია, რომ საფილტრაციო ბანაკებში მყოფი პოლონელების გათავისუფლება, საელჩოს მიაჩნია, როგორც:

„ფუნდამენტური მნიშვნელობის საკითხი, და მისი სწრაფი მოგვარება არის უდიდესი მნიშვნელობის პოლიტიკური საკითხი (პოლონური ერის და სსრკ-ს მეგობრობის გაღრმავება, სიტუაცია ქვეყანაში არჩევნებამდე), ელჩმა რიგი ნოტები გააგზავნა სსრკ-ს საგარეო საქმეთა სამინისტროში. (...) ამის გარდა, ფილტრაციულ ბანაკებში მყოფი პოლონელების საკითხთან დაკავშირებით, გაიგზავნა წერილი გენერალ გოლუბევეთან“¹⁸⁶.

მაგრამ წერილების და მოლაპარაკებების შედეგები არ ამართლებდა მოლოდინს და „როგორც ჩანს, საბჭოთა მხარე არ აფასებს ამ საკითხის მნიშვნელობას“. გამომდინარე იქიდან, რომ შეუძლებელი იყო ამ საკითხთან დაკავშირებით საქმი-

184 იქვე, ფურც. 40.

185 იქვე, sygn. 6-487, ფურც. 53. როგორც დღეს ვიცით, ეს პროცესი არ ეხებოდა ყველა პოლონელს. ფაქტობრივად (ამას ადასტურებს ვოლსკის წერილი) ათავისუფლებდნენ მხოლოდ ჯამრთელობის მე-3 კატეგორიის მქონე და ხანში შესულ პირებს.

186 იქვე, sygn. 22-252, ფურც. 20—21.

ანობის გაგრძელება, პოლონეთის საელჩომ მოითხოვა მოსკოვში გამოეგზავნათ მთავრობის სპეციალური დელეგაცია, შემდგომი მოლაპარაკებების საწარმოებლად. ეს ითავა „პოლონეთის სარეპატრიაციო მისია“-მ, რომელმაც თავისი საქმიანობა დაიწყო 1946 წ. 1 ოქტომბერს. მის სათავეში ჩადგა მაიორი გუეგოუ ჯიუფოვსკი, რომელიც აწარმოებდა მოლაპარაკებებს საბჭოთა მხარესთან, მათ შორის ფილტრაციული ბანაკებიდან პოლონელების გათავისუფლების შესახებ. საბჭოთა მხარე ყოველთვის არ ეთანხმებოდა მისიის წარმომადგენლების მიერ გადადგმულ ნაბიჯებს¹⁸⁷.

პოლონელების, სვბ-დან და სხვა ბანაკებიდან, გათავისუფლების საკითხი კიდევ ერთხელ წამოაყენეს, 1946 წ. 13 ოქტომბერს, საბჭოთა სსს-ში („მიდ“-ში) გაგზავნილ ნოტაში. პოლონურმა მხარემ წარადგინა მასში 19 ბანაკი და საბჭოთა კავშირის ტერიტორიები, სადაც აკავებდნენ პოლონელებს. ხაზი გაუსვეს იმას, რომ ყველა პოლონელი (დაკავებული წითელი არმიის უკანახაზების გასუფთავების პერიოდში) უნდა ექვემდებარებოდნენ რეპატრიაციას, ორმხრივი ხელშეკრულებების საფუძველზე, რომლებსაც 1944 წ. ხელი მოაწერეს პოლონეთის, ლიეტუვის, ბელორუსიის და უკრაინის სსრ. ნოტაში განმარტეს, რომ აღნიშნულ ბანაკებში მყოფი პოლონელების სწრაფი დაბრუნება ქვეყანაში, დადებით გავლენას მოახდენდა პოლონეთის შინაგანი სიტუაციის სტაბილიზაციაზე.

ასევე 1946 წ. მიწურულს დოქტორმა ჰ. ვოლპემ ახსენა ეს საკითხი ალექსანდროვთან შეხვედრის დროს. ის მაშინ დაპირდა, რომ ყველა პოლონელი საფილტრაციო ბანაკებიდან გათავისუფლდებოდნენ 1947 წ. 1 იანვრამდე. მაგრამ პოლონელი დიპლომატი ეჭვის თვალით უყურებდა ამ დაპირებებს¹⁸⁸. მოლაპარაკებებს და საბჭოთა მხარეზე ზეწოლას არ გამოჰქონდა სასურველი შედეგი. ამას ადასტურებს 1946 წ. ნოემბერში გამოგზავნილი ვოლპეს მოხსენება:

„საბჭოთა წარმომადგენლები (...) არ ასრულებენ საფილტრაციო ბანაკებში მყოფი ადამიანების ქვეყანაში დაბრუნების დანაპირებს, თან მრავალჯერადს. მცირე ჯგუფების გათავისუფლებით საქმე არ გვარდება. ინდივიდუალურ საქმეებში, პრეზიდენტის, ვიცე-პრეზიდენტის, პრემიერის, სს მინისტრის და მინისტრის მოადგილის პირადი ინტერვენციებიც კი ხშირად უშედეგოა¹⁸⁹.

გათავისუფლების საკითხი, პოლონური მხარისთვის, იყო ძალიან მნიშვნელოვანი, ვინაიდან მოსკოვში პოლონეთის საელჩოს მონაცემებით, ციხეებსა და საბჭოთა ბანაკებში იმყოფებოდა 50 000-ზე მეტი პოლონეთის მოქალაქე, მათ შორის 15 000 ადამიანი (განაჩენის გარეშე) წარმოშობით ვილნიუსის მხრიდან და ბელორუსიის და უკრაინის დასავლეთ რეგიონებიდან¹⁹⁰.

ქუთაისში მყოფი პოლონელების საკითხი კიდევ ერთხელ წამოყენებულ იქნა საბჭოთა წარმომადგენლებთან. სპეციალური წერილი ამ საკითხთან დაკავშირე-

187 რფსა sygn. 9526-1-451, ფურც. 43—47.

188 სსსა, sygn. 6-505, ფურც. 123.

189 იქვე, sygn. 6-487, ფურც. 166.

190 იქვე, sygn. 15-168, ფურც. 110.

ბით გოლუბევს გაუგზავნა 1946 წლის 19 ნოემბერს მაიორმა ჯუჟოვსკიმ. წერილში ის ხაზს უსვამდა იმას, რომ ქუთაისში მყოფი პოლონელები ექვემდებარებოდნენ 1944 წ. ხელმოწერილ სარეპატრიაციო ხელშეკრულებებს. ამავდროულად, მან შეაფასა პოლონელების რაოდენობა ქუთაისის სფზ-ში, როგორც 1500 ადამიანი და საბჭოთა მხარეს გადასცა ქუთაისში თავმოყრილების სახელობითი სიები. ასევე მიმართავდა მათი გათავისუფლების და ქვეყანაში დარუნების თხოვნით.

მომდევნო საუბარი, საბჭოთა კავშირიდან პოლონეთის მოქალაქეების დაბრუნების საკითხთან დაკავშირებით, განახორციელა ჰ. ვოლპემ 1946 წლის 28 ნოემბერს, საგარეო საქმეთა სამინისტროს ვიცე-მინისტრთან ვლადიმერ დეკანოზოვთან. მაგრამ ამ შეხვედრამაც არ გამოიღო შედეგი. პოლონური მხარისთვის, პრობლემას წარმოადგენდა არა მარტო პოლონელების ქვეყანაში დაბრუნების ნებართვა, არამედ უკვე გათავისუფლებული ხალხის დაბრუნებაც კი. წარმოქმნილი დაძაბულობა ასე აღწერა გენერალურმა რწმუნებულმა, 1947 წლის 8 თებერვლის წერილში, დოქტორ ჰ. ვოლპეს:

„ვილინიუსიდან და ლვოვიდან ვლებულობ საგანგაშო ინფორმაციებს, პოლონელების შესახებ (...) რომლებსაც საცხოვრებელ ადგილებში დაბრუნებულებს, არ ეძლევათ პოლონეთში გამგზავრების ნებართვა. ხშირად ნებართვის აღების 3-4 თვის უშედეგო მცდელობის პერიოდში არა აქვთ საცხოვრებელი ადგილი, არც სამსახურის დანყების სურვილი (ქვეყანაში დაბრუნების იმედით). ბოლო დროს მათ განმეორებით იჭერენ მანანწალობის ან სახსრების უქონლობით ჩადენილი ქურდობის გამო. ვილინიუსში ასეთი ხალხის რაოდენობა 300-ზე მეტია“¹⁹¹.

ამ საკითხის განმარტებას ასევე ცდილობდნენ პოლონელი დიპლომატები მოსკოვში, საბჭოთა სსს-ში მორიგი წერილების გაგზავნით. 1946-1947 წლებში პოლონეთის საელჩოში, მოსკოვში და სსს-ში, ვარშავაში შემოვიდა უმარავი წერილი და ინტერვენციის თხოვნა, ქუთაისში მყოფი პოლონელების საკითხთან დაკავშირებით. აქედან გამომდინარე მათი ყოფნა საქართველოში ცნობილი იყო დიპლომატიური მუშაკებისთვის. განცხადებების გაზრდილი რაოდენობის შედეგად, მოსკოვის პოლონეთის საელჩოს იურიდიული კომიტეტის უფროსმა მარეკ პელმანმა 1947 წლის ბოლოს განმარტა, რომ:

„საელჩოს მიერ, ზოგადი ინტერვენციების განხორციელების მიუხედავად (...), გაგზავნილ იქნა სპეციალური ნოტა, ქუთაისის NO331 ბანაკში მყოფი ადამიანების შესახებ.

ამ დროისთვის საბჭოთა წარმომადგენლები ადგენენ დეტალურ გეგმას, რომელიც განსაზღვრავს დაკავებული ხალხის გათავისუფლების რეჟიმს და თარიღებს, რაც აუცილებლად იქონიებს გავლენას მათი ქვეყანაში დაბრუნების ტემპის დაჩქარებაზე“¹⁹².

როგორც ხელმისაწვდომი წყაროებით დგინდება, ჰელმანის ინფორმაციები სიმართლეს არ შეესაბამებოდა. სავარაუდოდ ეს იყო საბჭოთა მხარის მიერ გამიზნული დეზინფორმაციის შედეგი.

191 იქვე, sygn. 6—535, ფურც. 28.

192 ახალი ოქმების/ცნობების არქივი, sygn. 25/8, ფურც. 6.

1947 წელს პოლონეთში ჩატარებული არჩევნების შემდეგ, ახალი პრემიერი გახდა იუზეფ ცირანკევიჩი. იგი 25 თებერვალს გაემგზავრა მოსკოვში პოლონეთის დელეგაციის მეთაურის რანგში. იმყოფებოდა იქ 1947 წლის 6 მარტამდე. მან ისაუბრა სტალინთან რიგ პრობლემებზე, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ საკითხებთან დაკავშირებით. სავარაუდოდ, ისაუბრეს საბჭოთა ბანაკებში დაკავებული პოლონელების საკითხზეც. საერთო დადგენილებების შედეგად მაშინ ხელი მოეწერა შეთანხმებას, საბჭოთა კავშირიდან პოლონური ეროვნების ხალხის რეპატრიაციასთან დაკავშირებით. ამ დროს განხორციელდა მიმონერა ცირანკევიჩის და მინისტრის მოადგილის ა. ვიშინსკის შორის. ეს უკანასკნელი ამცნობდა პრემიერს, რომ:

„საბჭოთა მთავრობა თანახმაა დაუბრუნოს პოლონეთს (...) პოლონური ეროვნების ადამიანები, რომლებიც ინტერნირებულნი იქნენ ომის დროს, ზურგში ჩატარებული გასუფთავების პროცესში“¹⁹³.

მაგრამ ამ დადგენილების რეალიზაციას პოლონური მხარე ელოდებოდა მომდევნო რამდენიმე თვე, ხანამ 1947 წლის 26 ივლისის საბჭოთა კავშირის მინისტრთა კაბინეტის მიერ არ იქნა მიღებული კანონი N 2641-816ს საბჭოთა კავშირში დაცვის ქვეშ მყოფი პოლონეთის მოქალაქეების გათავისუფლების და რეპატრიაციის შესახებ¹⁹⁴. 1947 წელს არ ექვემდებარებოდნენ ამას პოლონელები ქუთაისიდან, ვიანაიდან უკვე იმყოფებოდნენ სხვა ბანაკებში.

საბჭოთა ბანაკებიდან გათავისუფლებული ხალხის მატერიალურ დახმარებას აწარმოებდა მოსკოვში პოლონეთის საელჩოს საკონსულო. ყველა პოლონელისთვის განკუთვნილი იყო ერთჯერადი დახმარების სახით 300 მანეთი და საკვების რაციონი გასამგზავრებლად. გათავისუფლებულებს ასევე ეძლეოდათ მიმართვა გროდნოს N312 ბანაკში, რითაც ნებადართული იყო პოლონეთის საზღვრის გადაკვეთა. ამავდროულად, საელჩოში მოსული, პოლონელების ზრდადი რაოდენობა აუცილებელს ხდიდა ფინანსური დოტაციის გაზრდას ამ დაწესებულებისთვის. ასევე სერიოზულ პრობლემას წარმოადგენდა ყოფილი პატიმრების საჭირო რაოდენობის ტანსაცმლით უზრუნველყოფა¹⁹⁵.

როგორც წარმოდგენილი წყაროს მასალა ადასტურებს, პოლონურმა დიპლომატიამ განახორციელა რიგი ქმედებები საბჭოთა ბანაკებიდან პოლონელების დაბრუნების დასაქარებლად. ამ პროცესის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანი იყო საფილტრაციო ბანაკებში მყოფი პოლონეთის მოქალაქეების ქვეყანაში დაბრუნება. ეს ნაბიჯები გადადგმული იყო, პირველ რიგში, პოლიტიკური მიზნებისთვის, ვინაიდან:

193 სსსა, sygn. 6-535, ფურც. 5.

194 გათავისუფლების დეტალებს არეგულირებდა სსრკ შსს-ს 1947 წლის 4 აგვისტოს ბრძანება N 00839. რფსა, sygn. 9401-12-227, ფურც. 53-62.

195 ეს პრობლემა გაჩნდა უკვე 1946 წლის ბოლოს. ამასთან დაკავშირებით, ექიმი ჰ. ვოლპე მიმართავდა ვარშავაში სსს-ს საზოგადოებრივი დახმარების განყოფილებას, გამოეყოთ დამატებითი ტანსაცმლის, ფეხსაცმელის და პირადი თეთრეულის 10 000 კომპლექტი.

„ბუგის გადაღმა მცხოვრები რეპატრიანტების ფართო მასებში, მათი ოჯახის წევრების საბჭოთა ბანაკებში ყოფნის საკითხი, იმ ვითარებაში, როცა პოლონელე-ბი, რომლებიც წაიყვანეს პოლონეთიდან, ბრუნდებიან ქვეყანაში, ძალიან დიდ უკმაყოფილებას იწვევს და ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ ვითომ პოლონეთის მთავრობას არ სურს ისევე მოექცეს ყოფილი „კრესების“ პოლონელებს, როგორც იმ პოლონელებს, რომლებიც ცხოვრობდნენ პოლონეთის დღევანდელ საზღვრებში“¹⁹⁶.

შინაგანი სიტუაციის სტაბილიზაციას და საზოგადოებრივი აზრის დაწყნარებას, პოლონეთში კომუნისტური მთავრობისთვის, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. მაგრამ პოლონური მხარის ნებისმიერი „წარმატებები“ დამოკიდებული იყო მხოლოდ საბჭოთა მხარის პოზიციაზე. უმაღლესი რანგის კომუნისტური მოხელეები და დიპლომატიური წარმომადგენლები მოსკოვში ვერ ახორციელებდნენ ზენოლას საბჭოთა მხარეზე, ბანაკებიდან გათავისუფლების პროცესის დაჩქარებასთან დაკავშირებით.

როცა ვაფასებთ ქუთაისის სფზ N0331-ში პოლონელების ყოფნას, უნდა ვთქვათ, რომ ისინი იმყოფებოდნენ ბევრად უფრო ცუდ პირობებში, ვიდრე წინა ბანაკებში. როგორც მოწმეების მონათხრობიდან ვგებულობთ, რასაც ადასტურებენ საბჭოთა წყაროები, აქ არ იყო მუდმივი წყალი და არ ხდებოდა ტილებზე დამუშავება. პატიმრები იშვიათად დადიოდნენ აბანოში, რის გამოც ბანაკში ძალიან გავრცელებული იყო ტილიანობა. ამის გარდა იმყოფებოდნენ ძალიან ცუდ საყოფაცხოვრებო და ჰიგიენურ პირობებში. მათი საცხოვრებელ შენობებს (დიქტისგან აგებული სახლები) არ გააჩნდა არანაირი აღჭურვილობა, მრავალკაციანი ნარების გარდა. ბანაკში ასევე ძალიან დიდი პრობლემები იყო მომარაგების (ტანსაცმლის, ფეხსაცმლის და პირადი თეთრეულის ნაკლებობის) კუთხით. საკვების რაციონი არ შეესაბამებოდა განსაზღვრულ ნორმებს. ეს იწვევდა ბევრ ავადმყოფობას მაგ.: ფალარათს და ავიტამინოზს. ამის გარდა სფზ-ს ხელმძღვანელობამ ბანაკში მყოფი ადამიანები არ უზრუნველყო სათანადო სამედიცინო და სანიტარული მომსახურებით და ამის გამო უმეტესობა ავადმყოფობდა, ბევრი კი გარდაიცვალა. პოლონელების ჯამრთელობის მძიმე სიტუაცია გამომწვეული იყო მონური შრომით, რომელსაც ასრულებდნენ, რაც საკვების სათანადო რაციონის არ არსებობისას, ანადგურებდა მათ ორგანიზმს. რა თქმა უნდა, მომარაგების რთული მდგომარეობა ბანაკში, ირიბად შეგვიძლია ავცხნათ, საბჭოთა კავშირის ზოგადი ეკონომიკური პრობლემებით. მაგრამ ეს არ ამცირებს სფზ N0331-ს ხელმძღვანელობის პასუხისმგებლობას მაგ.: ჰიგიენური და სანიტარული პირობების გამო.

ქუთაისიდან პოლონელების გათავისუფლება ეხებოდა მარტო ავადმყოფებს ჯამრთელობის III (IV) კატეგორიით და ხანში შესულ პირებს, რომლებიც,

¹⁹⁶ იქვე, sygn. 22-248, ფურც. 40.

საბჭოთა ხელისუფლების აზრით, აღარ იყვნენ გამოსადეგი სამუშაოდ. სფბ-ს პირობების და გათავისუფლების უპერსპექტივობის გამო 1947 წ. მოხდა ბუნ-ტი. სავარაუდოდ, ეს იყო, საფილტრაციო ბანაკებში, პირველი და ერთადერთი პოლონელების ასეთი გაფიცვა. ჩემი აზრით, ის ფაქტი, რომ „გაფიცულებს“ არ ეპყრობოდნენ სასტიკად, იყო განპირობებული მოსკოვში პოლონეთის საელჩოს ჩართულობით და პოლონურ-საბჭოთა „მეგობრული“ ურთიერთობებით. შესაძლო იყო, პოლონელების რეპრესირებას, მოჰყოლოდა დიპლომატიური სახის პრობლემები. 1946 წლის განმავლობაში საელჩო რამდენჯერმე ხომ დგამდა ნაბიჯებს, რომლის მიზანი იყო პოლონელების გათავისუფლება. ამ ქმედებების უშედეგობა განპირობებული იყო მხოლოდ საბჭოთა ნეგატიური პოზიციით და მიზეზი იყო უფასო მუშახელის გამოყენების სურვილი.

მიუხედავად საბჭოთა კომენდატურის დაპირებებისა, პოლონელების საბოლოოდ გათავისუფლების შესახებ, 1947 წლის მაისში ისინი გაამწესეს სხვა ბანაკებში...

DARIUSZ ROGUT

**LOSY POLSKICH JEŃCÓW W OBOZIE
NKWD (1945-1947)**

Ambasada
Rzeczypospolitej Polskiej
w Tbilisi

Wydawnictwo
„ Mtsignobari“

PLASTICS®

პლასტიკის საქართველო

REDAKTOR NAUKOWY:
Dr hab. Mariusz Maszkiewicz

TŁUMACZENIE:
Maksym Domukhovski

REDAKCJA TEKSTU:
Rusudan Kikaleishvili-Domukhovska

KOREKTA:
Manana Mikhailova

© by dr Dariusz Rogut, 2019

© by Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Tbilisi, 2019

© Mtsignobari, 2019

ISBN 978-9941-485-02-2

Głównym celem udostępnianej broszury, w dwujęzycznej polsko-gruzińskiej wersji, jest przypomnienie o losach polskich więźniów NKWD w obozie filtracyjnym w Kutaisi, bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej. Wielu współczesnych mieszkańców stolicy regionu Imereti być może nie ma pełnej wiedzy o tym, że zbrodniczy system sowiecki dokonywał na Polakach nie tylko zbrodni ludobójstwa (deportacje i wysiedlenia, masowe prześladowania i zabójstwa w latach 1937-1938 oraz mord w Katyniu w 1940 r), ale także znieważał, poniżał Polaków starając się wytrzeć pamięć o polskich bohaterach. W obozie w Kutaisi więziono głównie jeńców wojennych – Niemców, nazistów i ich kolaborantów. Osadzenie razem z nimi Polaków stanowiło dodatkowy element upokorzenia, poprzez przedstawianie ich mieszkańcom ZSRS jako faszystów, niegodnych współczucia, przegranych w wojnie. Tymczasem polscy więźniowie to w większości mieszkańcy Wileńszczyzny, patrioci i bohaterowie, którzy w lipcu 1944 roku stanęli do bronii przeciw niemieckiemu okupantowi – jako żołnierze podziemnej Armii Krajowej. To uczestnicy tzw. operacji „Burza” i „Ostra Brama”, czyli powstania antyhitlerowskiego, którego celem miało być – podobnie jak późniejszego Powstania Warszawskiego - wyzwolenie miasta i regionu spod okupacji, zanim wejdzie tam Armia Czerwona. Dla Stalina – zarówno operacja „Burza” jak i samo Powstanie Warszawskie (lipiec - sierpień 1944) były niewygodnym faktem politycznym. Armia Krajowa, która do tej pory była traktowana jako sojusznik antyhitlerowskiej koalicji – stała się niewygodnym i niepożądanym partnerem dla tzw. wyzwolicieli spod znaku sierpa i młota. Stalin realizował w tym czasie już inny plan - powołanie rządu, pod swoją kontrolą oraz „swojej” armii polskiej, w ramach sowieckich sił zbrojnych.

Dlatego polscy bohaterowie z Wileńszczyzny zostali potraktowani jak wrogowie na równi z hitlerowcami. Szczególnie uderzający jest tutaj przykład zmarłego w obozie w Kutaisi młodego studenta medycyny z Wilna Artura Rychtera, który 13 lipca 1944 odznaczył się zawieszając na wieży Giedymina – górującej nad Wilnem – polską flagę narodową. Po zakończeniu walk, w efekcie masowych aresztowań młodzieży polskiej z AK również Rychter trafił do obozu w Kutaisi. Zginął z powodu chorób i morderczej pracy. Jego kości spoczywają w gruzińskiej ziemi, gdzieś na polu poza centrum miasta w obszarze należącym do dawnej fabryki samochodów ciężarowych „Kolchida”

Tekst, który oddajemy do Państwa rąk ma pomóc zrozumieć, dlaczego zależy nam, aby na trwale upamiętnić w widocznej formie tych z Polaków, którzy nie przeżyli katorygi w obozie i pozostali na zawsze w gruzińskiej ziemi.

Taka forma dotarcia z informacją – szczególnie do mieszkańców Kutaisi – nie byłaby możliwa, gdyby nie tekst Pana Dr Dariusza Roguta (dyr. Oddziału Łódzkiego Instytutu Pamięci Narodowej), który wydobyl ze strzępów pamięci i archiwów ślady informacji o tym, co działo się w latach 1945-1947 na terenie obozu filtracyjnego NKWD w Kutaisi. Tekst dr Roguta jest III rozdziałem jego książki *Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939-1956. Przykłady wybranych narodów*.

Pragnę serdecznie tą drogą podziękować dr Rogutowi za pracę dokumentującą losy powojenne polskich bohaterów. Mając jednocześnie wraz z autorem świadomość, że nasza wiedza jest jednak cząstkowa i niepełna. Będziemy ogromnie wdzięczni za każdy następny tekst lub świadectwo, które jest ważne dla uzupełnienia i poszerzenia pamięci o polskich bohaterach, którzy zginęli w Gruzji.

*Dr hab. Mariusz Maszkiewicz
Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Gruzji
Tbilisi, luty 2019 r.*

Obóz ten powstał dla osób przechodzących „specprawierkę” (filtrację). Jednocześnie osadzonych wykorzystywano do prac na budowach prowadzonych przez GUAS (UAS) NKWD w mieście Kutaisi. Kontrolę nad GUAS w Gruzjińskiej SRR sprawował w 1945 r. płk Odiszarja, a jego zastępcą był inżynier płk Szukakidze³. Naczelnikiem Zarządu PFL nr 0331 został mianowany ppłk Iwan Okropirowicz Kobieszawidze, dotychczasowy zastępca ludowego komisarza spraw wewnętrznych Adżarskiej SRR⁴?

Oprócz Polaków w Kutaisi przebywali tu Rosjanie - byli jeńcy niemieccy, nierzadko w stopniach oficerskich. Ich głównym i podstawowym „przestępstwem” wobec swojej ojczyzny było dostanie się do niewoli. Wielu z nich było podczas walk z wrogiem ciężko rannych. Z relacji wiadomo, iż w tej grupie obozowej znalazło się kilku podpułkowników i pułkowników, odznaczonych podczas wojny medalami za odwagę i bohaterstwo. Przywożono ich tutaj w dużym stopniu wycieńczonych, w zniszczonych ubraniach i obuwiu. Według relacji, niektórym dostarczono tu z Francji, gdzie pracowali przy budowie umocnień w Normandii. Następnie transportowano ich przez Morze Śródziemne do portów Morza Czerwonego i tam:

„Na brzegu zjawiała się sowiecka orkiestra wojskowa. Z chwilą cumowania statku na brzegu było sporo generalicji i trochę wojska, Orkiestra grała hymn sowiecki, potem jakieś wesołe melodie. (...) Na noc drzwi wagonów pozasuwano (...) pozamykane na skoble”⁵?

Mundury amerykańskie, które posiadali oraz inne rzeczy osobiste odbierano im wcześniej. Do połowy 1946 r. większość z nich opuściła obóz, a wielu szeregowych żołnierzy rozpoczęło służbę wartowniczą i konwojowało polskich więźniów. Spory ich odsetek pochodził z południowego Kaukazu, z Kazachstanu, Uzbekistanu, Tadżykistanu oraz innych republik.

W podobozach podległych PFL nr 0331 przebywali też Rosjanie z byłych formacji nacjonalistycznych ROA gen. Andrieja Własowa. Podzieleni byli na kompanie i bataliony. Polacy stali z nimi na porannych i wieczornych „prowierkach” (apelach)⁶ Obok Polaków w obozie przebywali Łotysze, Estończycy i Litwini - byli żołnierzy proniemieckich formacji wojskowych. Wielu z nich wywodziło się z inteligencji. Wśród nich umieszczono także obywateli sowieckich narodowości łotewskiej, których podejrzewano o różne „przestępstwa”. Lekarz łotewski, dr Jan Smitga, opiekował się Polakami. W tej grupie

³ Tamże, sygn. 8437-1-211, diete 218, k. 3.

⁴ Adżarską ASRR (stolica Batumi) utworzono w 1921 r. w południowo zachodniej części Gruzjińskiej SRR. W 1991 r. ogłosiła ona suwerenność, ale pozostała w składzie niepodległej Gruzji.

⁵ L. Pereczko. W łagrach..., s. 175.

⁶ Jak wynika z informacji gen.-mjr. Szyrkowa z części byłych żołnierzy ACz. służących w formacjach faszystowskich, przekazanych przez aliantów zachodnich, na budowę fabryki w Kutaisi planowano skierować 3000 z nich, Raport gen.-mjr. Szytkowa z grudnia 1945 r.

Problem losów „własowców” oraz przebywających w PFL byłych żołnierzy ACZ I repatriantów wykracza poza ramy niniejszej pracy. Szerzej zob.: P. Polan, Żeńwy dwch diktatur, Moskwa 1996; I. Thorwald, Iluzja - żołnierze radziecy w armii Hitlera, Warszawa-Kraków 1994.

był jeden z najwyższych wskaźników śmiertelności. Polski świadek - lekarz - wyliczył 42 narodowości przebywające w PFL nr 0331. W pewien Sposób informacje te potwierdza ewidencja więźniów przebywających w obozie W lipcu 1946 r. (patrz tabela 2).

**Tabela 2. Skład narodowościowy speckontyngentu
w PFL nr 0331 na 1 lipca 1946 r.**

Narodowość	Liczba osób	% ogółu
Rosjanie	1300	22,7
Ukraińcy	629	10,7
Białorusini	112	2
Gruzini	109	2
Ormianie	231	4
Azerbejdżanie	237	4
Mołdawianie	189	3,3
Finowie i Karelowi	2	0,0
Łotysze	743	12,7
Litwini	135	2,3
Estończycy	12	0,2
Kazachowie	200	3,4
Turkmeni	23	0,4
Uzbecy	228	3,9
Tadźycy	34	0,6
Kirgizi	20	0,3
Tatarzy	140	2,4
Baszkirzy	13	0,2

Narodowość	Liczba osób	% ogółu
Czeczeńcy	2	0,0
Kalmucy	1	0,0
Żydzi	6	0,1
Inne narodowości ZSRR	213	3,6
Polacy	1271	21,7
Razem	5850	100

Źródło: GARR sygn. 9414-1-445, k. 46.

Jak wynika z powyższej tabeli, Polacy w 1946 r. stanowili drugą, co do wielkości grupę narodowościową w obozie. Osób pochodzących z Kaukazu było ogółem 1436, tj. 24,5% ogółu więźniów. W grupie „inne narodowości ZSRR” znajdują się łącznie mieszkańcy innych republik sowieckich, którzy stanowili niewielki odsetek spośród więźniów. Turkmenów, Kirgizów, Kalmuków, Gruzinów i innych osób pochodzących z Kaukazu w 1945 r. w PFl nr 0331 przebywało zapewne znacznie więcej.

W 1946 r. ogrodzono jeden z obozowych sektorów drutem kolczastym i postawiono baraki z wieżami strażniczymi dookoła. Następnie zwożono przez cały dzień jeńców japońskich z 16 Armii Kwantuńskiej z Mandżurii. Stan ich wynosił około 600 osób. Byli oni bardzo dobrze umundurowani, wyposażeni w kożuchy, czapki oraz wojskowe buty. Odzież ich nie posiadała oznak zniszczenia. Panowała wśród nich wzorowa dyscyplina. Posiadali szpital w swojej „zonie” wyposażony w pojedyncze prycze, pościel, poduszki oraz koce. Jedną z charakterystycznych kwestii, według relacji, jest fakt, iż wybudowano im normalne toalety. Wszyscy pozostali korzystali z dziur - identycznych, jak w Jelszance. Na wiosnę 1947 r. wywieziono Japończyków w nieznanym kierunku⁷.

⁷ Prawdopodobnie jeńców japońskich zwolniono z obozu wypełniając uchwałę Rady Ministrów ZSRR z 8 marca 1947 r. nr 481-1865 „O wznowieniu repatriacji Z ZSRR japońskich jeńców wojennych i internowanych obywateli”. Postępowania szczegółowego dotyczył rozkaz MWD ZSRR z 19 marca 1947 r. - nr 003 14. Punkt „b” przewidywał wywiezienie w czerwcu - lipcu 40 000 ludzi z obozów, szpitali specjalnych i batalionów pracy 111. in. z Gruzjińskiej SRR. Rozkaz nie dotyczył ogółu oficerów i jeńców, wobec których dysponowało „kompromitującymi materiałami”, „nastawionych reakcyjnie” itd. Operację planowano zakończyć w listopadzie 1947 r., zwalniając 161 300 osób, Russkij archiw, M'el'ikaja Otieciemriennaja, T. 24 (13), s. 392-395.

Na podstawie wspomnianego rozkazu NKWD ZSRR nr 00911 - PFl nr 0331 powinien być składać się z trzech podobozów. W każdym po 2500 więźniów (ogólny limit 7500 osób). Odpowiedzialnym za skompletowanie kadr PFl nr 0331 oraz jego podobozów został ludowy komisarz spraw wewnętrznych Gruzińskiej SRR gen.-lejt. Karanadze. Kwestie finansowe spoczywały, jak w poprzednim obozie, na gen.-mjr. Ł. Bierienzonie, a zaopatrzenia na gen.-lejt. A. Wurgafcie. Zastępcy Naczelnika GUAS NKWD, gen.-mjr. inżynierjno-technicznej służby Knorowi, polecono okazanie pełnej pomocy w tworzeniu obozu oraz powierzono mu zapewnienie odpowiednich pomieszczeń, wyposażenia, sprzętu gospodarczego oraz inwentarza.

Na 1 stycznia 1946 r. PFl nr 0331 składał się z sześciu podobozów z ogólnym stanem 7553 osób. W największym z nich (nr 1) zgromadzono - 4776 osób. Jego naczelnikiem wyznaczono kpt. Gurgena Simoniana. Podobóz ten zlokalizowano, wraz z podobozem nr 3 (komendant: lejt. Gieorgij Kadzaja) - 22 km na zachód od Kutaisi w pobliżu stacji Magłaki. Jednym z ich zadań było wykorzystywanie więźniów do robót prowadzonych przez Zjednoczenie Budowlane nr 11 GUAS NKWD ZSRR.

Na czele drugiego co do wielkości podobozu nr 4 stał kpt. Ambroży Giabatadze. Powstał on na mocy rozkazu NKWD GSRS z 16 października 1945 r. i podlegał Zarządowi Budowy Elektrowni Wodnych (GES). Umieszczono go 13 km od stacji Burżomi. Różne prace budowlane wykonywało tam 1275 ludzi.

Starszy lejt. Gemt Dawiduljani nadzorował podobóz nr 2 powstały na mocy rozkazu NKWD ZSRR z 11 sierpnia 1945 r, i podporządkowany Głównemu Zarządowi Budowy Dróg (Gławdorstroj NKWD). Ulokowany był 40 km od stacji Rion. Przetrzymano tam 317 więźniów wykonujących roboty drogowo - budowlane.

Te same zasady funkcjonowania dotyczyły podobozu nr 5 – Biediani, położonego na południowy zachód od Tbilisi (o 85 km). Jego naczelnikiem mianowano mjr. Siergieja Rożkowa. Umieszczono tam 889 osób. Ostatnim (na obecny moment badań), znanym podobozem jest placówka nr 6, zlokalizowana w okolicy stacji Sałazu (20 km od Tbilisi). Komendantem jej był sierżant Akaki Gurginidze. Znajdowało się w nim 306 więźniów, których przeznaczono do prac remontowo budowlanych odcinka nr 724 Zarządu Dróg Bitych (Uprawianije szossiejnych dorog - USZOS-DDR).⁸

W wyniku likwidacji wydziału PFl, o czym wspominałem wcześniej, 1 lutego 1946 r. PFl nr 0331 włączono w skład GUŁAG-u NKWD ZSRR. Jednak już w kilka miesięcy później mocą rozkazu MWD ZSRR nr 0306 z 19 września 1946 r. obóz, z całą podległą mu infrastrukturą, przekazano Zarządowi Poprawczych Obozów i Kolonii Pracy (UITŁK)

⁸ GARR sygn. 9414-1-1264, k. 27.

MWD Gruzińskiej SRS. Kontrolę nad wszystkimi obozami UIŁTK w republice sprawował wówczas ppłk Okroszwidze. Otrzymał on polecenie, aby w ciągu miesiąca doprowadzić do należytego porządku stan sanitarno-bytowy, reżym oraz wykorzystanie siły roboczej więźniów PFl 0331⁹.

Na podstawie dokumentów sowieckich, pochodzących w głównej mierze z teczek personalnych, oraz korespondencji Polaków z obozu, można stwierdzić, iż do początków 1946 r. Polaków przetrzymywano w dwóch podobozach: nr 1 i 3. Następnie, prawdopodobnie w wyniku reorganizacji obozu w 1946 r., o czym mowa będzie dalej, połączono te podobozy i skoncentrowano Polaków w jednym.

W obecnej chwili nie dysponuję wyczerpującymi materiałami, umożliwiającymi omówienie tych dwóch podobozów oddzielnie. Z tego powodu zmuszony jestem do zaprezentowania ich ogólnej charakterystyki. Sytuacja aprowizacyjna oraz warunki bytowe nie różniły się bowiem, w nich znacząco.

* * *

Prawdopodobnie na obóz przejściowy wyznaczono podobóz nr 1, gdzie ulokowano przybyłych z Jelszanki Polaków. Jak wynika z relacji, widoczny był pośpiech przy jego budowie oraz braki w wykończeniu podobozu. Znajdowało się w nim kilka (2 - 3) murowanych budynków-baraków i kilkadziesiąt okrągłych tzw. fińskich domków z dykty (szkic nr 2). Pozbawione były jakiegokolwiek wyposażenia. W każdym z nich umieszczono po około 25-35 osób, panował tam - według relacji - ogromny ścisk. Ówczesną sytuację tak wspominał jeden z ich mieszkańców Edward Brzozowski:

„Weszliśmy do środka: błoto i ciemno. Koniec października, zaledwie plus 5 stopni, a my zmoknięci. W pobliżu wałały się kawałki dykty. Przynieśliśmy je do środka, ułożyliśmy na błocie. Tak siedzieliśmy (!) chyba tydzień lub dwa, aż zrobiono w stolarni na naszej przyszłej budowie prycze”¹⁰.

Prawdopodobnie tylko w niektórych kwaterach znajdowały się one od samego początku. Tworzyły okrągły ciąg z jednym wyjściem, zasłoniętym płachtą. Prycze te były później wyłącznym wyposażeniem baraków. Nie było nawet podłóg czy stołów oraz jakiegokolwiek pościeli.

Kobiety mieszkaly po 20 osób w podobnych warunkach jak mężczyźni. W ich barakach znajdowały się niewielkie piecyki. Zostały odgródzone drutem kolczastym od zony męskiej. Swoją sytuację tak oto zrelacjonowała jedna z nich, Regina Pasińska:

⁹ Z dokumentu z 1947 r. wynika, że PFl nr 033 1 przekształcono w podobóz nr 2 UIŁTK MWD Gruzińskiej SRR, Centr chranienija istorikodokumentalnych kollekcij (dalej: CChIDK), zespół (fand) 1\p, inwentarz (opis”) 07e, teczka (dielo) 140, karta (list) 263.

¹⁰ E. Brzozowski, Z Wileńszczyzny za druty kolczaste, (w:) J. Surwiłło, Rachunki..., s. 75.

„Ściany, dach, małe okienko były od wewnętrznej strony pokryte szronem. W nocy było tak zimno, że nie można było zasnąć. Spałyśmy po dwie, okrywając płaszczami nogi i plecy. Gdy przewracaliśmy się na drugą stronę - to dwie równocześnie”¹¹.

Polacy nazywali te baraki „grzybkami”. W murowanych budynkach umieszczone były: szpital i zaplecze gospodarcze (kuchnia, łaźnia). Kwarantanna trwała około dwóch - czterech tygodni. Nikt nie był wówczas zmuszany do pracy. Prowadzono wszystkich kilkakrotnie do łaźni, a ubrania oddawano do odzyszalni. Tam dostawali mydło wielkości kostki cukru i zielony proszek, służący do usuwania owłosienia z ciała.

Obok komendatury sowieckiej była też władza administracyjno - porządkowa złożona z więźniów. W jej skład wchodził: kombat, czyli komendant „niby batalionu”, jego zastępca, rotni - dowódcy rot (kompanii), na które podzielono więźniów, oraz dyżurni odpowiedzialni za ład i porządek w barakach. Utworzono także stanowiska starszych zon. Funkcję „komendanta” pełnili przez pewien czas Michał Siuta i Józef Chądzyński¹². Nad brygadami sprawował również nadzór Antoni Naruszewicz, a reprezentantką kobiet została Adela Konarzewska. Kontrolę nad Litwinami przybytymi z Jęszanki umieszczonymi w jednym baraku, sprawował Wacław Pomornackas. a obowiązki rotnego pełnił Polak – Ryszard Gulbinowicz. Przypuszczam, iż podział polskiej grupy na dwie części oraz skierowanie ich do dwóch podobozów nastąpił w pierwszych miesiącach 1946 r. (lutym) i spowodowany został robotami budowlanymi. Na podstawie korespondencji Polaków z całą pewnością można stwierdzić, iż skierowanych na budowę fabryki samochodowej przeniesiono do podobozu nr 3. Natomiast pozostali wykonywali prace na tzw. „Stroj Dworze” oraz w kombinacie jedwabniczym w Kutaisi. Przebywali wówczas w podobozie nr 1¹³. W nim również mieszkali w murowanych i oświetlonych barakach jeńcy łotewscy. Z początkiem 1946 r., gdy przeniesiono Łotyszy do innego podobozu, ich miejsca od lutego zajęli Polacy. Wczesną wiosną 1946 r. przeniesiono ich w pobliże podobozu nr 3 i wówczas oddzielał dwie polskie grupy tylko drut kolczasty (patrz szkic nr 2).

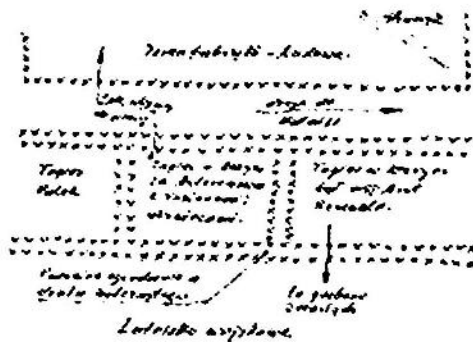
Kolejne reorganizacja nastąpiły w sierpniu lub wrześniu 1946 r. (źródła podają różne daty), gdy stopniowo, najpierw mężczyzn, a następnie kobiety, skoncentrowano w podobozie nr 3¹⁴. Związane to było, jak domniemywam, z przyjazdem grupy jeńców japońskich - żołnierzy Armii Kwantuńskiej. Polacy przebywali w nim z dużą liczbą, około 4 tysiące więźniów - obywateli sowieckich.

11 R. Kuligowska (z d. Pasińska), Wspomnienia..., s. 6.

12 R. Gulbinowicz, Żołnierz VI brygady AK w sowieckich łagrach, s. 6-7 (relacja w zbiorach autora).

13 Korespondencja braci Gieczewskich z Kutaisi do Wilna z 28 lutego, 7 i 20 maja, 9 czerwca i 1 7 lipca 1946 r. (kserokopie w zbiorach autora).

14 M. Nowicki, Moja wielko..., s. 69-70, 86. W liście Juliana Gieczewskiego z 8 sierpnia 1946 r. czytamy: (...) Teraz nasze dwa obozy zostały złączone, a łagier nasz po połączeniu jest tak Wielki, jak miasto (kserokopia w zbiorach autora).

2. Szkic obozu w Kutaisi wykonany przez Juliusza Gieczewskiego.

Warunki zakwaterowania w podobozie nr 3 uległy pewnej poprawie. Baraki były murowane, niektóre z nich wyposażone w niewymyślne stoły oraz dwupiętrowe prycze z prymitywnymi siennikami. W stosunku do poprzednich miejsc pobytu, Polacy spali w suchych pomieszczeniach z normalnymi podłogami oraz nie przeciekającymi dachami. Ujemną stroną tych zmienionych warunków były olbrzymie ilości pluskiew, gnieźdzących się w szczelinach prycz oraz ścianach baraków.

Podobóz nr 3 położony był naprzeciwko fabryki samochodów - Kolchida. Obóz miał typowy wygląd, z tą różnicą, że między „bociankami” znajdowały się tzw. „grzybki” wartownicze. Baraki były murowane, przestrzenne. Jeden z nich służył za szpital, drugi za ambulatorium. W pozostałych ulokowano więźniów, po ok. 200 osób w każdym. Zona żeńska była odgradzona od męskiej drutem kolczastym. Przez środek obozu przepływał niewielki strumyk¹⁵.

Na początku w barakach byli sami Polacy. Po pewnym czasie zaczęto przenosić ich do innych baraków i trafiali m.in. do „czarnożopców” obywateli azjatyckich republik sowieckich.

Komendant obozu i dyżurni oficerowie nie wnikali w wewnętrzne sprawy i stosunki między aresztowanymi. Dbali jedynie o dyscyplinę i wykonywanie dziennych norm pracy. O nieposłuszeństwie osadzonych nie mogło być mowy. Za drobne uchybienia groziła tzw. „sztrafnaja rota” (karna kompania-brygada), w której wykonywano ciężkie prace budowlane, np. w kamieniołomach. Za ucieczki i inne „przestępstwa” groził pobyt w karcerze, gdzie podawano tylko chleb i wodę. Mieścił on się w niedużym murowanym

¹⁵ W relacjach są poważne rozbieżności, dotyczące warunków zakwaterowania Polaków w pierwszym obozie. Niektóre podają, iż przeniesiono zimą w 1945 r. więźniów do baraków murowanych, A. Pozewicz, Wspomnienia.... s. 56; L. Perepczko, Wspomnienia..., s. 133.

budynku. Składał się z cel (2 x 3 metry) z małymi okienkami. Ich wnętrze tak opisuje jeden z więźniów, A. Puzewicz:

„Na posadzce woda, w kącie „parasza” i na środku parę gołych desek do spania”¹⁶.

Skazany przez komendanta obozu na siedem dób pobytu, znalazł się w nim Józef Popławski. Wyrok otrzymał nie za dokonane przewinienie, lecz za dopuszczenie do kradzieży, w czasie pobytu w szpitalu, jego własnego obuwia. Utrata przytomności oraz osłabienie, według naczelnika, w żaden sposób nie zmniejszało jego „winy”.

* * *

Podstawowe znaczenie dla więźniów odgrywała kwestia żywienia. Jednak w sprawie wydzielanych racji żywnościowych są w źródłach duże rozbieżności. Oczywiście sprawę wyjaśniłyby dokładnie dokumenty sowieckie, którymi w obecnej chwili, nie dysponujemy. Przypuszczam, iż oficjalnie normy nie uległy zmianie w stosunku do tych, które obowiązywały w poprzednim obozie, ale musimy generalnie opierać się na relacjach. Według lekarza obozowego na każdego więźnia przypadało dziennie 1700 kalorii¹⁷. W tej kwestii bardzo ważnym źródłem jest korespondencja Romualda i Juliusza Gieczewskich do Wilna. Ogólnie jednak wszystkie źródła potwierdzają panujący wśród więźniów głód. Według jednego z Polaków, Henryka Krzyszczaka teoretycznie dzienną normę żywieniową stanowiło:

„600 g chleba, 14 g cukru, 75 g ryby, 400 g warzyw w stanie surowym, 10 g mąki, 35 g kaszy, 10 g tłuszczu, 15 g mięsa z kością (?), cukier raz na 5 dni - 70 g. Przy wyrabianiu 100% normy, chleb otrzymywano w całości. Jeżeli nie wykonywano jej, rację obniżano do ok. 400 g. Również za pozostanie w łagrze, np. w przypadku choroby, zmniejszane żywienie”¹⁸.

Można domniemywać, iż rzeczywiście takie racje powinni byli otrzymywać więźniowie, ale z ich wspomnień wiadomo, iż wyglądało to zgoła odmiennie. Każdy z nich dostawał 650 g chleba (300 g na śniadanie i 350 g na kolację), dwa razy zupę po 3/4 litra, a wieczorem „kpiatok”, wrzątek. Codziennosc zdecydowanie różniła się od przewidzianej normy¹⁹. W przypadku wyrabiania normy pracy na poziomie 101% i powyżej,

16 A. Poazewicz, Wspomnienia..., s. 70.

17 L. Perepeczko, W łagrach..., s. 182. Autor tych wspomnień z racji wykonywanych zadań winien być najdokładniej zorientowany w sytuacji zdrowotnej i żywnościowej Polaków. Niestety, w swojej książce powyższe kwestie przedstawił w sposób bardzo ogólny.

18 H. Krzyszczak, Wspomnienia..., s. 31.

19 Przypuszczalnie w podobozie nr 3 normy żywnościowe były nieco wyższe, aczkolwiek jest to mało prawdopodobne, gdyż: „(...) dostajemy dwa razy zupę, która jest gęsta, lecz bez tłuszczu, a bardzo rzadka z mięsem, rano i na obiad po 250 g, zaś na kolację dają teraz regularnie 50 g śledzi i 14 g cukru oraz 750 g gotowanej wody; czasem z herbatą lub z kompotem”, list. Gieczewskiego z 20 maja 1946 r. (kserokopia w

przysługiwała tzw. norma stachanowska. Więzień otrzymywał wówczas dodatkowo 300 g chleba, a czasami również zupę²⁰.

Z relacji wynika, iż w ciągu kilku pierwszych miesięcy pobytu Polaków w Kutaisi żywność była bardziej wartościowa. Chleb prezentował jakby lepszy gatunek, a zupy podawano gęstsze - z cebulą, a czasem odrobiną mięsa²¹. Po tym krótkim czasie stały się one jednorodne, tzn. przez trzy cztery miesiące serwowano np. zupę z drobnej kaszy jęczmiennej, a przez następnych kilka - rzadką kaszę manną lub mąkę razową zagotowaną w wodzie. Obiadowa różniła się od porannej jedynie (ale nie zawsze) większą gęstością. Żywność „urozmaicano”, podając więźniom „zupę” z suszonych jabłek, kwaśnych liści i małych suszonych rybek kilak. Zupa ta miała smak kwaśno-słodko - słony i była - według wspomnień - wyjątkowo niedobra. Nie nadawała się do jedzenia. Czasami fasowane im inną „zupę”, składającą się z liści kapusty i suszonych ziemniaków. Więźniowie otrzymywali też słoną rybę - wobłą (płatka kaspijska) i „kompot” z suszu owocowego ugotowanego z tą rybą²². Po takich racjach, żywnościowych nie sposób było nie zapaść na zdrowiu i nie chorować na rozstrój żołądka.

W pierwszym okresie pobytu w Kutaisi często zdarzały się napady zorganizowanych grup więźniów na dyżurnych, niosących chleb i „zupę” do baraków. Dokonywano tego, gdy było jeszcze ciemno. Chleb zjadano natychmiast po napadzie i ucieczce. „Zupę” przenoszono w beczkach, do których starano się błyskawicznie wrzucać i wyciągać mezażki. Ataki tzw. pikirowszczyków odbywały się zwykle pomiędzy barakami, co umożliwiało im szybkie ukrycie się. Osoby, którym w ten sposób skradziono żywność, narażone były na wrogość ze strony kolegów z brygady, a przede wszystkim na utratę, w ramach rekompensaty, swojej porcji. W celu zapobieżenia takim wypadkom - z dyżurnymi chodzili dodatkowo wyznaczeni więźniowie, którzy odganiaли próbujących kraść. Było to konieczne, gdyż wydawano tylko dokładnie określoną ilość racji żywnościowych. Później chodzono brygadami do kuchni, by nie nosić żywności przez teren całego obozu²³.

Dla więźniów istniał problem nie tylko w samym otrzymaniu zupy, ale przede wszystkim w sposobie jej podania przez kucharzy. Sprawa z pozoru wydawałaby się błaha, ale w gruncie rzeczy należała do poważnych. Należało bowiem doskonale orientować się w ich rodzajach, gdyż:

„Jeżeli była fasolówka, no to należało być na końcu (kolejki - D. R.), bo fasola leży na dnie i ostatni otrzymywali i „gąszcz”, czyli porcje najbardziej wartościowe. Natomiast, jeżeli dawali kapustę, no to moi koledzy, jak tylko usłyszeli sygnał obiadowy, już stali

zbiorach autora).

20 Korespondencja braci Gieczewskich do Wilna z 20 maja, 17 lipca. 2 sierpnia, 21 sierpnia, 7 listopada 1946 r. (kserokopie w zbiorach autora).

21 St. Lisiecki, Byłem..., s. 57.

22 M. Nowicki, Moja wielka..., s. 65-66.

23 A. Puzewicz, Wspomnienia..., s. 67.

pierwsi w kolejce do kotła, bo kapusta pływała i „gąszcz” otrzymywali pierwsi. (...) Nieodcignione marzenie każdego to zupa, w której „łyżka stoi”²⁴.

Codziennym problemem był rozdział chleba. Dla sprawiedliwego jego podziału więźniowie robili prowizoryczne wagi, na których ważono go.

W grudniu 1945 r. sytuacja żywieniowa w obozie była bardzo trudna. Relacjonuje ją jeden z Polaków:

„W ostatnich dniach grudnia nie mają czym nas karmić. Wyruszają dwie grupy pod konwojem. Zbierają lebiodę i z niej gotują zupę. Święta Bożego Narodzenia mijają w głodzie. Ktoś wywęszył w magazynach wędzone kozie głowy. Ja też dostałem kawałek głowy do obgryzienia. Ostatnie dwa dni 1945 r. bez chleba”²⁵.

Oczywiście, przy tak trudnej sytuacji aprowizacyjnej, pojawił się ten sam problem, jak w poprzednim obozie, tzn. „katusznicтво”. Proceder ten rozwinął się jednak w Kutałsi na jeszcze większą skalę. Przyczyna tkwiła w braku żywności. Głód był tak duży, że, jak wspominał J. Śmierczalski - jego kuzyn jadł normalną, zwykłą glinkę²⁶. W tej sytuacji wszelkie normy postępowania oraz zasady współżycia międzyludzkiego ulegały zniszczeniu, a:

„z głodu i brudu, nędzy i rezygnacji z życia osoby wykształcone - sędziowie, prokurator, inżynierowie niekiedy przekształcali się w hieny ludzkie, które nie zastanawiały się, czy ukraść od swego kolegi kilka gramów chleba, czy też wybrać z zupy kawałek ziemniaka lub łyżkę kaszy. Ludzie jedli na wół przegniłe obierzyny ziemniaczane i liście. Dochodziło do tego, że niektórzy wybierali z kału ludzkiego niestrawione ziarenka grochu, płukali i jedli”²⁷.

Nie wszyscy oczywiście poddawali się takiemu zachowaniu, ale chęć przeżycia była silniejsza od wyznawanych zasad i przekonań. Nie miało wówczas wielkiego znaczenia wykształcenie oraz pozycja materialna. Warunki obozowe doprowadzały do sytuacji, iż wszelkie granice i zasady współżycia przestawały funkcjonować. Wiele osób potrafiło się jednak do nich przystosować i walczyć o przeżycie. Ujawniała się wówczas przede wszystkim ich przedsiębiorczość i operatywność. Głównym ich zadaniem było pozyskiwanie żywności. Wiele sposobów należało do niekonwencjonalnych, np. łowienie żab. Po ugotowaniu ich udek otrzymywano ponoć całkiem dobry rosół i równie smaczne mięso. Jednakże, żaby w bardzo szybkim czasie znikły z wykopów na terenie fabryki.

Kradziono ziemniaki z wagonów stojących na bocznicę kolejowej oraz kapustę i buraki cukrowe, z samochodów przywożących je do obozu. Jednym ze sposobów pozyskiwania żywności było łapanie szczurów (czynili to nie tylko Polacy). Stanowiły istną plagę

24 L. Perepeczko, *W łagrach...*, s. 155.

25 H., *Krzyszczak, Wspomnienia...*, s. 28.

26 J. Śmierczalski, *Wspomnienia...*, s. 19.

27 W. Piworowicz, *Trudno uwierzyć w to, co się przeżyło*, (w:) J. Surwillo, *Rachunki...*, s. 7.

w obozie, a ludzie próbowali robić z nich „smaczne dania”. Stawały się one czasami również towarem wymiennym. Było to o tyle ułatwione, iż przez cały okres funkcjonowania obozu żyła w nim ich duża, utrzymująca się na stałym poziomie, populacja. Władze administracyjne nie podejmowały kroków w celu zmniejszenia ilości szczurów, co doprowadzało do poważnego zagrożenia epidemiologicznego. Ponieważ obóz był dość duży, znajdowało się w nim kilka prymitywnych latryn. Tam znajdowało się liczne siedlisko tych zwierząt. Szczególną sprawnością i doświadczeniem wykazywał się w ich łapaniu mężczyzna o obozowym pseudonimie „Warszawiak”. Prawdopodobnie o nim, a doszedł on do specyficznego mistrzostwa, wspomina jeden ze świadków:

„Potrafił ubić dziennie kilkanaście szczurów. Obdzierał je ze skóry, obcinał głowy, patroszył, a całą resztę gotował. Sam nie jadł, sprzedawał. Jeden szczur - jedna pajka chleba lub pieniądze. Znalazło się sporo chętnych na tę zamianę rozumiejąc, że jest to mięso, którego byliśmy całkowicie pozbawieni. Straszne, ale nawet pewien ukraiński lekarz to jadł. Gdy któryś z naszych lekarzy powiedział z przerażeniem: - „Czy Pan wie, co robi?”, ten spokojnie odpowiedział: Tak, ale zawsze to białko²⁸”.

Często duża grupa ludzi czekała w pobliżu kuchni na wyrzucane z niej pozostałości w postaci łupin od ziemniaków lub zgnitych ryb. Szukali wszelkich możliwości dożywiania się, a jeden z nich:

„Franek ps. „Obozowy sikacz” - szperał na śmietnikach i znalezione ziemniaki, groch i kości, płukał i spożywał. Liczba szperaczy powiększała się i nie odstraszał ich odór gnijących odpadków, ani roje much żerujących na tych siedliskach zgnilizny. Nawet rozszerzająca się epidemia żołądkowa wśród szperaczy, nie uczyniła na nich żadnego wrażenia²⁹”.

Wiadomo z relacji, iż ludzie pracujący w kuchni, piastujący stanowiska kombatów, dniwalnych lub inne funkcje w obozie, mieli duże możliwości uzyskiwania dodatkowej żywności. Wynikało to z pewnych „układów” i powiązań. Niektórzy posiadali bardzo dobrą pozycję w obozie i mogli wiele spraw załatwić z sowieckimi strażnikami. Oczywiście w tych przypadkach nie ograniczało się to tylko do żywności, do której mieli dostęp, ale przede wszystkim do zaspakajania „wyższych” potrzeb. Sytuację taką przedstawił lekarz, pracujący w szpitaliku obozowym:

„Byli to ci sami łagiernicy (kucharze), którzy od czasu do czasu zaglądali do naszego ambulatorium, głównie po denaturat. Otrzymywaliśmy comiesięczny przydział do celów dezynfekcyjnych. Oni zaś potrzebowali go do innych celów. Urządzali sobie chętnie denaturowe libacje. Transakcja nie odbyła się naturalnie za darmo. Dostawałem od ku-

28 S. Zawistowski, Wspomnienia..., s. 106-107. Mowa tu o lekarzu ukraińskim - Kucharence, L. Perepeczko, W łagrach..., s. 137.

29 St. Lisiecki, W więzieniu i sowieckim obozie koncentracyjnym. Wilno - Saratów - Kutaisi (1945-1946). Wspomnienia byłego studenta Uniwersytetu Batorego w Wilnie, Zakład im. Ossolińskich, sygn. 16783/II, s. 227.

charzy różne smakołyki, jak: olej, szpinak, kaszę itp., a ponieważ wieczorami otrzymaliśmy często kamsę (solona kilka azowska), więc wspólnie przyrządzaliśmy smaczną kolację³⁰.

Warto wyjaśnić, iż kucharze w większości wywodzili się z obywateli sowieckich, aresztowanych i osadzonych w tym obozie. Z grupy saratowskiej funkcję tę pełnił jedynie B. J.

Oczywiście, należy mieć na uwadze, iż na takie postępowanie (upijanie się) mogły sobie pozwolić nieliczne osoby, wchodzące w skład elity obozowej, o czym nadmieniałem już w poprzednim rozdziale.

Wszystkie braki w kuchni, czy w magazynach z żywnością, były skrzętnie ukrywane. Świadczy chociażby o tym postępowanie Puzewicza, wyznaczonego do pomocy w kuchni. Dyżur pełnił w nocy, gdy spali sowieccy kucharze. Wspólnie z Kazimierzem Jaglińskim mieli pilnować gotującej się „zupy”. Korzystając z możliwości, nie tylko obaj zjedli jednorazowo po 20 porcji (!?) każdy, ale wydali swoim kolegom ok. 30 jej litrów. Niedobór ten kucharze uzupełnili rano wodą³¹. Przepuszczalnie w podobny sposób „regulowano” wszelkie inne niedostatki. Rzecz jasna, iż władze obozowe (a przede wszystkim dyżurni oficerowie sowieccy), wiedziały o pewnych nadużyciach ze strony „elity”, ale z wielu powodów nie zwracały na to uwagi, ponieważ - jak wspominał L. Perepeczko:

„nie oni jedni (oficerowie - D. R.) uprawiali ten nieczny proceder, gdyż mając okno ambulatorium zwrócone w kierunku wejścia do kuchni często obserwowałem obcych wchodzących do wnętrza i wynoszących podejrzane paczki³²”.

Niektórzy oficerowie obozowi posiadali szerokie powiązania i koneksje. Uzyskiwali z tego względu korzyści aprowizacyjne i materialne. Jednocześnie sami, korzystając ze sprawowanej władzy mogli np., ze sprzedaży w mieście większych partii żywności lub odzieży uzyskiwać kolejne profity.

* * *

Po zakończeniu okresu kwarantanny wyprowadzano więźniów do pracy na budowę. Kutaiskiego Awtozawoda „Kolchida” (Kutaiskiej Fabryki Samochodów) i zakładów pomocniczych, wchodzących w skład tej olbrzymiej fabryki. Do jej budowy zaangażowano przymusowo nie tylko Polaków, ale też więźniów wszystkich pozostałych narodowości przetrzymywanych w PFl nr 0331. Jej bazą maszynową były urządzenia produkcyjne fabryki samochodowej Opla wywiezione z Niemiec. Większość z nich stała, po zruce-

30 L. Perepeczko, *W łagrach...*, s. 147.

31 A. Puzewicz, *Wspomnienia...*, s. 68-69.

32 L. Perepeczko, *W łagrach...*, s. 149.

niu z wagonów, w nieubezpieczonych skrzyniach pod gołym niebem. Teren fabryki. zajmował dość rozległy obszar ziemi (około 900 x 1200 m) z dwoma bramami wjazdowymi. Mieścił szereg konstrukcji oraz magazynów, w których zgromadzono wiele materiałów budowlanych. W kilku miejscach przecinały plac 'budowy tory kolejowe. Na jego terenie umieszczono także stołówkę dla pracowników „wolnonajemnych”. Całość otaczały druty kolczaste oraz wieże wartownicze.

Wszystkich więźniów podzielano na brygady robocze, liczące po ok. 30 osób. Na czele każdej stał cywilny brygadzysta - wolnonajemny – lub brygadzysta - więzień. Do jego obowiązków należało przestrzeganie dyscypliny pracy oraz dbałość o wypełniania (najlepiej przekraczanie) przewidzianych norm. Na tym tle dochodziło niekiedy pomiędzy więźniami do nieporozumień i drobnych konfliktów. Na terenie fabryki pracowali również jeńcy japońscy. Przypisano im podobny zakres obowiązków co Polakom. Warto nadmienić, iż tylko Japończycy starali się wykonywać powierzone im rabaty solidnie i szybko. Codziennie po pobudce („padjom”) o godz. 5:00 – 5:30, brygady zbierały się na placu i maszerowały do kuchni po „zupę”. W tym samym czasie wyznaczone osoby odbierały chleb i w barakach następowała jego rozdzielanie za pomocą prowizorycznych wag.

Po spożyciu „posiłku”, odbywała się o godz. 6:30 liczenie stanu kontyngentu na placu apelowym i jeżeli przebiegało sprawnie o godz. 5:30 maszerowano do pracy. Polaków wielokrotnie „wyprowadzał” inż. Porietis, któremu - według relacji - bardzo zależało na maksymalnej liczbie robotników.

Sygnal do wyjścia grał trębacz obozowy Kazimierz Zienkiewicz. Polacy ustawieni w kolumny marszowe wyruszali na teren fabryki, położonej w przypadku drugiego podoboju bardzo blisko, bo w odległości ok. 200-300 m od obozu. Trasa ta była wówczas zabezpieczana przez szpalery żołnierzy stojących po obu stronach drogi.

W czasie pracy na terenie budowy przewidziana była przerwa na posiłek. Około południa wszyscy otrzymywali „zupę” z fabrycznej kuchni. Często była to zupa jarzynowa, bardzo pikantna. Koniec pracy wyznaczała godz. 17:00 i zbiórka przed bramą fabryki. Przy każdorazowym jej opuszczaniu wszyscy byli rewidowani przez strażników.

Polacy wykonywali prace przy budowie hal produkcyjnych, budynków administracyjnych, ulic. Pracowali jako murarze, elektrycy, hydraulicy, stolarze, cieśle, malarze i mechanicy; wykonywali wszelakie roboty. Wielu z nich posiadało odpowiednie do nich kwalifikacje. Praca trwała średnio od 8 do 10 godzin dziennie. Od lipca 1946 r. przez ponad dwa kolejne miesiące przedłużane ją do 10 godz., co sprawiało, że powrót do obozu następował po godz. 19:00.

W zależności od rodzaju brygady roboczej, praca mogła być mniej lub bardziej wyczerpująca. Za najcięższe uznawano te prowadzone w skalistym gruncie, przy różnego

rodzaju wykopach (np. fundamentów), gdyż nie dysponowano ciężkim sprzętem. Wykonywano je ręcznie przy użyciu kilofów lub żelaznych łomów. Podobnie oceniano uciążliwość prac przy budowie dróg. W brygadzie, która rozbijała bloki skalne w pobliżu drogi pracował m.in. lekarz S. Witek. Przy braku rękawic ochronnych bardzo często dochodziło do uszkodzeń rąk, a przede wszystkim dłoni i palców. Do produkcji betonu skierowano m.in. Franciszka Bartoszewicza. Tempo robót uległo tu przyspieszeniu po przybyciu jeńców japońskich. Wykazywali oni dość rygorystyczne podejście do powierzonych im zadań. Niejednokrotnie np. wyrzucali transportowany beton obok skrzyń, których Polacy nie zdążyli jeszcze przygotować.

W tej samej skali trudności należy umieścić również roboty w cegielni, gdzie znalazł się m.in. Antoni Puzewicz. Warto nadmienić, iż również ciężko pracowano przy wytwarzaniu wapna. Było ono bardzo szkodliwe dla zdrowia i mogło powodować urazy, np. wzroku. Ponadto bardzo szybko niszczyło ubrania, a przede wszystkim obuwie, którego przez długi okres nikomu nie wymieniono.

Zdarzeń na budowie było bardzo wiele. Jak wynika z relacji, administracja fabryki nie interesowała się bezpieczeństwem pracy i przestrzegania jej odpowiednich norm. Brak było zabezpieczeń robót wykonywanych na wysokościach (budowa dachów). Na terenie prowadzonej inwestycji znajdowało się ambulatorium, w którym dyżur pełnił polski lekarz (Perepeczko), ale mógł udzielać wyłącznie doraźnej pomocy, np. w przypadkach skaleczeń i drobnych urazów. Do jego obowiązków należało też sprawdzanie czystości i porządku w kuchni oraz jakości podawanych „zup”. Swoje spostrzeżenia i oceny o niej wpisywał do specjalnej książki. Nie mógł jednak umieszczać w niej negatywnych opinii³³.

Niektórym zdarzały się podczas pracy poważne wypadki, np. Stanisław Struński i Jerzy Śmierchalski spadli z rusztowania. Jeden z połamanymi rękami, drugi z urazem kręgosłupa znaleźli się w szpitalu. Po niecałych trzech miesiącach (?) Śmierchalski sam z niego uciekł. Według relacji, jeżeli ktoś tam trafił, to na skutek braku lekarstw skazany był na pewną śmierć. Więźniowie, którzy mieli jeszcze siły, jak mogli, tak pomagali słabym, by ci utrzymali się w brygadzie:

„Miałem kolegę (...) - Jana Rymkiewicza. Pochodził spod Wilna. Był bardzo chory i nie mógł chodzić. Braliśmy go na budowę i kładliśmy w suszarni desek, aby mógł tam położyć. Dzięki temu mógł dostać „normalną” rację żywnościową. Trzeba było ratować ludzi. Powiedziałem chłopakom: „on nie może umrzeć, to jest nasz kolega”. Musieliśmy przeżyć³⁴”.

33 Tamże, W łagrach..., s. 157-158. Wspomina on również, iż do jego obowiązków należało dbanie o przestrzeganie warunków bezpieczeństwa pracy. Nie wyjaśnia jednak, jak na tym dużym obszarze wywiązywał się z tych zadań i jakie wypadki miały miejsce. Nie znamy także stanu bezpieczeństwa pracy na terenie budowy oraz kryteriów, którymi się kierował przy jego ocenie.

34 J. Śmierchalski, Wspomnienia. . ., s. 15-16.

Jedną z brygad męskich, w której znaleźli się m.in. Ludwik Jankowski oraz Waclaw Dragan, skierowano do warsztatu mechanicznego, gdzie przeprowadzono bieżące remonty transportu kołowego. Posiadali oni odpowiednie wykształcenie zawodowe w tym kierunku. Naprawiali tam silniki oraz samochody marki „Zis” i „Gaz”. Wielokrotnie sowiecki kierownik dziękował im za profesjonalną pracę.

Na terenie fabryki umiejscowiono też tartak. Roboty wykonywane w nim uznawali więźniowie za ciężkie. Należało m.in. przesuwać na długości ponad 100 m potężne kłody drzew (długości około 8-10 m i średnicy około 1,5 m) z bocznic kolejowej, by umieścić je w tartaku. Wyznaczona norma (8 sztuk dziennie na jednego więźnia) była praktycznie niewykonalna, a cała brygada (w której znalazł się m.in. Stanisław Tyszkiewicz) przetaczała jedynie pięć kłód. W niewielkiej odległości od tartaku znajdowała się stolarnia, gdzie pracowało pięciu Polaków pod nadzorem Gruzina - Janwaraszwiliego.

W brygadzie elektryków (na czele z Juliuszem Gieczewskim) był m.in. Antoni Jurgielewicz. Do głównych ich zadań należało wykonywanie szaf rozdzielczych niezbędnych do uruchamiania obrabiarek oraz innego sprzętu mechanicznego. W powstałych halach produkcyjnych. sowiecki kierownik nie wyznaczał im określonych norm, lecz oceniał ich ogólną pracę. Dzięki temu systemowi wpisywał brygadzie 143% zrealizowanych zadań. Wszyscy uzyskiwali wówczas dodatkową porcję żywności. W późniejszym okresie J. Gieczewskiego wraz ze Stanisławem Bielaczym przeniesiono do grupy ślusarzy³⁵.

Jako elektryk w fabryce na tzw. drugim obiekcie pracował m.in. Antoni Bartoszewicz. Potem przeniesiono go do tzw. elektrocechu, gdzie również, jako elektryk, kontrolował stan osuszania kanałów³⁶. Do brygady wyznaczonej do tworzenia systemu kanalizacyjno-odpływowego trafił Alfred Bilewicz. Do jej obowiązków należało odwadnianie gruntów, kopanie rowów oraz instalowanie rur odpływowych.

Jedna z brygad, w której znaleźli się Stanisław Zawistowski i Jan Bazink, otrzymała zadanie wykańczania wnętrza dużego budynku, przeznaczonego dla robotników. Więźniowie musieli np. wyrównać podłogę, która wskutek położonych nie wysuszonych odpowiednio desek i niedużej ilości wbitych gwoździ, uległa całkowitemu zniszczeniu. Oczywiście należało je wszystkie wymienić, ale brakowało surowca. Dlatego wykonano rzecz najprostszą - wyrównano wszystkie wystające płaszczyzny (!). Na tym kolejnym przykładzie uwidacznia się system i jakość wykonywanych prac.

W 1946 r. grupę ok. 60 Polaków skierowano do podoboju, znajdującego się w centrum miasta Kutaisi. Przebywało tam już ok. 60 Łotyszów. Podobój otoczony był drutem

35 Od listopada 1946 r. J. Gieczewski został brygadziwą 13-osobowej grupy elektryków i ślusarzy, większość z niej stanowili Rosjanie.

36 Naczelnikiem. tzw. drugiego obiektu został Gruzin - Bibiczeszwili, A. Bartoszewicz. Wspomnienia dwóch braci, s. 2 (relacja w zbiorach autora).

kolczastym, oświetlony elektrycznie ze wszystkich stron. Dwa stanowiska wartowników znajdowały się w przeciwnych narożnych stronach obozu. Pośrodku terenu stał jeden duży dom, w którym mieszkali więźniowie. Obok znajdowała się latryna i pomieszczenia z natryskami. Barak strażników i kierownika robót stał tuż za drutami, w odległości ok. 20 m od nich. Polacy (wraz z Łotyszami) zatrudnieni byli przy budowie dużego murowanego domu. Za wyrabianie normy otrzymywali dodatkowo ok. 200 g kaszy. Pracowali tu m.in. Kazimierz i Jan Jagliński, Stanisław Godlewski, Witold Borusewicz oraz Puzewicz³⁷.

Spośród więźniów władze obozowe utworzyły specjalną karną brygadę. Umieszczano w niej ludzi za popełnienie jakiegoś „wykroczenia”. Z relacji świadka wynika, iż jedna z nich powstała w marcu 1946 r. Wówczas wyczytano na apelu nazwiska więźniów, nie podając powodów tego, ani nie wysuwając wobec nich żadnych zarzutów. Na liście znalazły się 32 osoby w różnym wieku. Część z nich, m.in. Stanisław i Ian Zawistowski, Ian Staniul oraz Mieczysław Rudziński posiadała przeszłość konspiracyjną. Po umieszczeniu ich w oddzielnym budynku rozpoczęto standardowe, kilkukrotne przesłuchania. Po pewnym czasie skierowano ich do pracy, jako grupę pogrzebowa. Teoretycznie było to nawet korzystne zajęcie, o czym wspomniałem wcześniej, lecz nadwerężyło psychicznie. Natomiast od maja 1946 r. (brygadziwą wyznaczono wówczas Rodzińskiego) wysłano Polaków do kamieniołomów. Pod silną eskortą nakazano im ładować na auta ciężarowe wykuty w skale urobek. Norma na jedną osobę wynosiła jeden samochód dziennie, co w praktyce było dla osłabionych więźniów niewykonalne. Polacy praktycznie mieli niską wydajność, przy całkowitej obojętności ze strony konwojentów, którzy obawiali się jedynie ich ucieczek. Dopiero rozmowy z gruzińskim kierownikiem doprowadziły do zmiany norm na trzy samochody dziennie dla całej brygady. Jednocześnie Polacy zagwarantowali, że nie będą podejmować prób ucieczek z miejsca pracy. Ostatecznie wpisywano brygadzie 101% normy. Podczas pracy zdarzył się jeden incydent. Mianowicie w kamieniołomie przypadkiem znalazła się młoda koza. Została ona szybko zabita i oporzędzona na oczach konwojenta, który przepędził nawet szukającego ją pastucha. Oczywiście, z tego mięsa skorzystał również strażnik³⁸.

Oprócz robót fizycznych więźniów angażowano do prac biurowych. Jako „normirowszczyków”, (specjaliści od ustalania norm). Za wykonywaną przez nich pracę obóz otrzymywał pieniądze, ale tylko niewielka ich część była wypłacana. Jedną z takich funkcji sprawował w składzie opału („lesoskładzie”) Stefan Bortkiewicz. Nie tylko wypełniał powierzone mu zadania, ale został zobowiązany do „tworzenia sobie pracy”, za którą obóz mógł otrzymywać kolejne wynagrodzenie.

37 A. Puzewicz, *Wspomnienia...*, s. 59-60.

38 S. Zawistowski, *Wspomnienia ...*, s. 84-89.

Ze wspomnień Polaków wynika, iż funkcję nadzorującą wiele projektów na terenie fabryki, pełnił Zdzisław Kamiński³⁹. Podobne stanowisko zajmował inż. Zygmunt Siehen.

Zakwalifikowanie więźnia do personelu technicznego (tzw. techpersonelu) prowadziło do radykalnej poprawy jego warunków bytowych oraz aprowizacyjnych. Do takiego zespołu, po okresie ciężkich prac udało się dostać m.in. Michałowi Nowickiemu. Zatrudniono go w pewnym momencie jako pomocnika księgowego. Do jego zadań należało sporządzanie wykazów, spisów, tabel itp. Następnie znalazł się w technicznej pracowni niskoprądowej, gdzie naprawiano telefony i radia. Razem z nim pracowali „wolnonajemni” Gruzini: inż. Achtazow, technicy - Georchidze i Georchelidze, Żyd ze Lwowa - Strug oraz M., technik - Polak, który przyjął obywatelstwo sowieckie. Funkcje kierownicze pełnił kpt. Stefan Konoplew.

Grupa więźniów wchodząca w skład personelu technicznego, składająca się z kilkunastu Polaków (w tym pracowników umysłowych) oraz przedstawiciele innych narodowości, została zakwaterowana w oddzielnym parterowym budynku na terenie obozu. Mieściła się tam kuchnia oraz izba mieszkalna o powierzchni 6 x 8 m dwupiętrowymi pryzmami dla 38 ludzi. Pomieszczenie wyposażono w długi stół oraz oświetlenie elektryczne. Każda z osób otrzymała odzież (krótkie spodnie, koszulę) oraz watowaną kołdrę. „Techpersonel” posiadał nieco inny status, niż pozostałe więźniowie. Nie przestrzegał dyscypliny przy rannych pobudkach, a oficerowie sowieccy nie używali wobec tych osób wulgarnych słów. Wymagano od nich profesjonalnej pracy. Najistotniejsza kwestia, różniąca tę grupę od „normalnych” więźniów dotyczyła zaopatrzenia w żywność. Każdy bowiem z „techpersonelu” otrzymywał, oprócz standardowej racji, dodatkowo 200 g chleba, co drugi dzień 50-100 g drobnej ryby oraz 28 g cukru⁴⁰. Przy wykonywaniu prac umysłowych, poprawie warunków zakwaterowania oraz zaprowiantowania, ulegała zwiększeniu szansa na przetrwanie obozu i powrót do rodziny. Jednak status ten dotyczył niezwykle wąskiej grupy ludzi.

* * *

Z początkiem 1946 r. do Kutaisi. zaczęto zwozić transportami kolejowymi wyposażenie przyszłej fabryki. W większości był to inwentarz maszynowy z niemieckiej fabryki samochodowej Opel z Magdeburga. Wyładowywanie jego 2 wagonów następowało poprzez ściągnięcie na ziemię całych skrzyń np. traktorami. Dokonywano tego pomimo umieszczonych na nich wyraźnych napisów o ostrożnym obchodzeniu się ze skrzyniami.

³⁹ List W. Kozakiewicz-Romanowskiej do autora z 19 października 2000 r.

⁴⁰ M. Nowicki, *Moja wielka...*, s. 83-84, 93.

Taki sposób rozładunku prowadził momentalnie do uszkodzenia dużej ilości urządzeń. Znajdowały się tam bardzo cenne, kosztowne i precyzyjne maszyny: obrabiarki, frezarki, szlifierki i różnego rodzaju pomniejszy sprzęt. Ustawiano je pod gołym niebem i w żaden sposób niezabezpieczane. Bardzo szybko pod wpływem warunków pogodowych ulegały zniszczeniu. Zdarzało się również, że w wagonach „odkrywano” pewne ilości sprzętu gospodarstwa domowego: naczynia, serwisy obiadowe, meble. Natrafiano również na maszyny do szycia, pisania oraz odzież. Te przedmioty były dobrze zabezpieczone i odpowiednio posegregowane. Sądzę, że pochodziły z szabru i miały służyć do prywatnych celów żołnierzy z transportu, ale z niewyjaśnionych przyczyn trafiły winne miejsce.

Niezabezpieczone części maszyn, stojące w skrzyniach i łatwe do „pozyskania” były dla wielu więźniów bardzo cenne. Starali się wykorzystywać z nich wszystkie dostępne elementy. Początkowo rozbierali skrzynie i pozyskiwane w ten sposób deski przemycano do obozu. W bardzo krótkim czasie powstały z nich podręczne, osobiste walizeczki, odsprzedawane innym więźniom. Brygady pracujące w mieście sprzedawały je ludności cywilnej na bazarach. Chętnie nabywali je też żołnierzy i oficerowie sowieccy. Handel walizkami z wolnonajemnymi, pracującymi na budowie osiągał duże rozmiary i w znacznym stopniu poprawiał sytuację żywnościową więźniów.

Obszar fabryki, otoczony drutem kolczastym i tylko na zewnątrz pilnowany przez barabosów (strażników), umożliwiał swobodne poruszanie się i nawiązywanie kontaktów na jej terenie. Wolnonajemni - Gruzini, Ormianie i inni - kupowali wiele materiałów i przedmiotów kradzionych przez więźniów - Polaków. Wykorzystywali je przede wszystkim do budowy i remontów własnych domów. Ponieważ wówczas każdy materiał należał do deficytowych, działalność więźniów przynosiła im wiele korzyści materialnych. Sprzedawali „twar” za chleb, mąkę kukurydzianą, cebulę, czosnek, pomidory, jabłka, papierosy, ruble, „czureki” (placki z sojowej mąki nadziewane fasolą), a nawet „czaczę” (samogon z winogron) oraz wódkę. Handel ten wspomina jeden z robotników:

„Na budowie panował straszny bałagan. Trafił się kupiec na pokost, którym smarowaliśmy blachy na haki. Pokost kupił Grek, który pracował jako wolnonajemny. Blachę smarowaliśmy olejem samochodowym”⁴¹.

W brygadach stolarskich, w których pracowali m.in. Stanisław Łapiński i Kazimierz Boliński, udawało się wiele „wymienić”. Gruzinom sprzedawano w dużych ilościach gwoździe. Podczas pierwszej transakcji za ich kilka kilogramów Polacy otrzymali worek mąki. Ponieważ Gruzini przyjeżdżali lokomotywą z ładunkiem, można było wywozić bezpiecznie wszystko. Doszło nawet to takich sytuacji, iż jednego z Polaków, o pseudonimie „Punza”, wywożono ukrytego poza teren fabryki. Prowadził on tam dalszą wymianę

41 L. Jankowski, Wspomnienia..., s. 18-49.

handlową. W zamian zostawał, aby stan brygady się zgadzał, jeden z Gruzinów. Działania te w dłuższym okresie mogły przysporzyć też kłopotów, gdyż:

„Stolarnia zużyła tyle gwoździ, że aż pojawiła się komisja. Wszystko skupiło się na naszym kierowniku - „prorabie”, który tutaj odbywał swój wyrok, jak inni 10 lat (...) Błagał nas ze łzami w oczach, aby już nie kraść gwoździ, bo zarzuca mu sabotaż”⁴².

Ponadto w celach handlowych wykonywano liczne przedmioty z drewna, m.in. łyżki oraz pochwy do bagnatów.

Innym procederem - pieczeniem placków w czasie pracy („lepioszek”), po gruzińsku określanym mianem „czureków”, zajmowali się trzej ludzie z brygady Ryszarda Gulbinowicza. Skierowani zostali do kamieniołomów w celu rozbijania kamieni na tłuczeń. Po znalezieniu tam żeliwnej blachy od pieca rozpoczęli wypieki placków. Kierownik przekupiony butami brezentowymi, a strażnik - rublami i „czurekami”, nie zwracali uwagi na niską wydajność.

Specyficzną produkcję prowadzili Czesław Alenowicz i K. Baliński. Z kości (wyrzucanych z kuchni) i z sody kaustycznej, znalezionej w wagonach, rozpoczęli na terenie fabryki wyrabianie mydła. Pojawiło się ono („produkcji USA”) na bazarach targowych w Kutaisi. Proceder ten nie uszedł uwagi naczelnika obozu, który wezwał Polaków i nakazał, aby połowę wytwórczości zawsze przekazywali do pralni obozowej, co zresztą nie zawsze robili⁴³.

Polacy pracowali także w kuźni, gdzie brygadierem był Jan Osiński. Stanowiła ona jedno z najlepszych miejsc dla „wytwórczości rzemieślniczej”. Jak wspomniałem powyżej, główne źródło pozyskiwania surowca stanowiły składowane na terenie fabryki maszyny. Szukano w nich przede wszystkim aluminium, doskonałego do tworzenia niezbędnych przedmiotów. Powstała wówczas mała „manufaktura” obozowa z odpowiednim podziałem pracy. Jedne osoby tworzyły formy odlewnicze, drugie odlewały stopione aluminium, a kolejne polerowały i szlifowały gotowy produkt. Wyrabiali tym sposobem różne niezbędne rzeczy, np.: rondle, garnki, łyżki, kociołki z blachy aluminiowej. Cieszyły się one dużym popytem wśród Gruzinów. Więźniowie wytwarzali również narzędzia „specjalne”: prowizoryczne noże, igły, szydełka oraz dratwy.

W bardzo dobrej sytuacji na terenie obozu byli rzemieślnicy: krawcy oraz szewcy. Tu pracowali m.in. Mieczysław Preckatło i Aleksander Wróblewski. Mogli oni naprawiać rzeczy lub szyć na konkretne zamówienie. Czynności te wykonywali dla więźniów, jak i komendantury obozowej. Wykorzystywano w tym celu używaną odzież z magazynu. Praca ta przynosiła im dodatkowe racje żywnościowe lub pieniądze.

42 K. Baliński, Pod słońcem Gruzji, „Prawo i Życie” 1989, nr 4, s. 10.

43 Tamże, s. 10-11.

Dużą pomysłowością oraz talentem przedsiębiorczym wykazywał się Stanisław Łapiński - „kierownik” zespołu szewców (postać kontrowersyjna). Każdemu z nich przydzielał szczegółowe zadania przy wyrobie brezentowych butów. Materiał zdobywali więźniowie, kradnąc plandeki z samochodów przywożących towary do obozu. Trudności nastroczało uzyskanie tworzywa na podeszwy, które jednak przezwyciężono w prosty sposób. Otóż, na budowie pracował taśmowy transporter, z którego ukradziono potrzebny materiał. Pas transmisyjny pocięto na kawałki i zatopiono w stawie, gdyż z tego powodu wybuchła wielka afera na terenie fabryki. Po kilku dniach stopniowo przeniesiono wszystko na „stanowiska pracy”. Według relacji wykonane obuwie wprawiało w zachwyt oficerów sowieckich, którzy nabywali je za wódkę lub w cenie 800 rb za parę.

Pośrednictwem w handlu i wyszukiwaniem nabywców zajmował się znany wśród Polaków i posiadający bardzo dobre kontakty z Rosjanami, wspomniany wcześniej – Łódziej, Antoni D. Organizował on także z własnej inicjatywy, wywołując na początku zdziwienie wśród Polaków, - „pomoc” dla głodnych. Gotował dla nich własnym sumptem zupy i rozdawał je. Równocześnie, jako jedyny ich żywiciel, zabierał przysyłane na ich adres obozowy paczki żywnościowe. Jak wynika z relacji, czynił to, „by się nikt nie rozchorował” i rozdawał je sam. Jego sytuacja finansowa należała do najlepszych i dość często z „elitą” urządził libacje alkoholowe. Nie stronił także od kontaktów z kobietami⁴⁴.

Nie wszyscy z Polaków mogli zdobywać (poprzez kradzież lub jakąś „produkcję”) żywność. Praca przy wykopach uniemożliwiała takie działania, o czym wspominał jeden z lekarzy, który znalazł się dyscyplinarnie na krótki czas w takiej brygadzie. Kopała ona wykopy pod kolektor doprowadzający wodę do fabryki. Ówczesną swoją sytuację tak oto opisał:

„Po takiej całodziennym mordędze wieczorem już niczego się nie chciało, tylko spać. Przyszłość nie wróżyła niczego dobrego. (...) Przez ten czas mocno podchudłem, straciłem humor, chęć do rozrywki i utrzymania higieny. Często wychodziłem do pracy nie bardzo umyty, ubrany w najgorsze łachy, przykryty podartym szynelem sowieckim”⁴⁵.

Wymiana handlowa odbywała się na terenie obozu w pobliżu baraków „czarnożupców”. Powstał tam nieformalny bazar, gdzie można było nabyć różne owoce, placki kukurydziane bądź sojowe, „wyroby rzemieślnicza”. Świadczyli tam również usługi fryzjerzy (prymitywnymi nożyczkami lub podobnymi jakościowo scyzorykami). Jednym z nich został Henryk Wiertyński. Pracę swą wyceniał na kilka rubli lub porcję chleba.

Handel kwitł również z przywiezionymi jeńcami japońskimi. Posiadali oni wiele wyposażenia wojskowego, np. menażki oraz ubrania. Oddawali je chętni za chleb, tytoń i

44 S. Zawistowski, *Wspomnienia...*, s. 95-98.

45 Ł. Perepeczko, *W łagmch...*, s. 155.

papierosy. W początkowym okresie otrzymywali systematycznie ryż, ale prawdopodobnie z powodu kłopotów aprowizacyjnych, przestano go im wydawać. Kobiety starały się uzyskiwać od Japończyków przede wszystkim odzież oraz bawełnianą bieliznę. Przerabiała ją następnie na swetry, które chętnie kupowały „wolnonajemne” Rosjanki i Gruzinki⁴⁶. Bardzo ważny dla zdrowia więźniów był uzyskiwany z wymiany czosnek i cebula, które stosowano przeciwko awitaminozie.

* * *

Na terenie fabryki i obozu oficjalnie funkcjonowały pracownie szewska oraz krawiecka. Wykonywano tam wszelkiego rodzaju naprawy obuwia oraz odzieży. Jeden z Polaków, M. Preckałto, szył w niej nawet uniformy żołnierskie i oficerskie dla kadry sowieckiej. Do pracowni ubrań wydelegowano m.in. A. Wróblewskiego.

Administracja sowiecka znajdowała nawet zajęcia dla osób uzdolnionych manualnie. Od połowy 1946 r. Jan Zawistowski, wykształcony plastycznie, pełnił rolę głównego malarza. Powierzano mu wykonywanie rozmaitych szyldów, napisów oraz rysunków na potrzeby obozu. Również oficerowie zamawiali u niego swoje portrety.

Kobiety wykorzystywano do różnych prac dorywczych oraz porządkowych. Polki były w różnym wieku - od 17 do 50 lat. W niektórych sytuacjach zmuszano je do ciężkich robót przy przenoszeniu materiałów budowlanych (cegieł, gruzu) oraz kolejowych, m.in. szyn.

Kilka brygad, w różnych okresach, skierowano na teren miasta Kutaisi, gdzie znajdowała się fabryka konserw i przetworów owocowo-warzywnych. Pracowały tam m.in. Regina Pasińska oraz Janina Chełstowska (przy czyszczeniu, sortowaniu oraz krojenia jarzyn i owoców). Inne kobiety wykonywały czynności pomocnicze w kuchniach obozowej (np. Maria Puchalska) oraz fabrycznej (np. Teresa Kulesza, Irena Titow [Bitow]). Nakazywano im obierać np. cebulę lub inne warzywa dla całego kontyngentu więźniów. Wysyłane były także do sprzątania baraków żołnierskich, jak również do prania ich umundurowania. Niektóre pracowały także w magazynie odzieżowym - przy sortowaniu odzieży wojskowej, pochodzącej z frontu, oraz bielizny przywiezionej z Niemiec⁴⁷.

Nieduże liczebnie brygady wysyłano do zbioru upraw kukurydzy, herbaty i warzyw. Kilka kobiet pracowało również w administracji obozowej, m.in. w księgowości. Czasami także tłumaczyły na język rosyjski nadsyłaną do więźniów korespondencję. Mogły one swobodnie poruszać się poza terenem obozu, jeździć nawet do Kutaisi oraz otrzymywać posiłki w stołówce pracowniczej. Inne z nich, np. Wacława Romanowska, zostały wyde-

46 F Gulbinowicz (z d. Chełstowska). Relacja 17-letniej uczennicy gimnazjum Wileńskiego, s. 9 (w zbiorach autora),

47 T. Nowiak (z d. Kulesza), Wspomnienia..., s. 34-35; R. Kuligowska (z d. Pasińska), Wspomnienia..., s. 7.

legowane do pracy w szpitalu obozowym. Do ich obowiązków należało utrzymywanie w czystości korytarza, ambulatorium, gabinetu lekarza i apteki. Ponadto rozdawały chorym lekarstwa oraz zmywały naczynia w kuchni szpitalnej.

Strażnicy generalnie patrzyli „łagodniejszym” okiem na wnoszenie przez kobiety dodatkowej żywności na teren obozu. Te pracujące w szwalni, mogły przy okazji przesywać i naprawiać swoją odzież. Prowadziły też wymianę handlową z mężczyznami. Mogły spotykać się z nimi przy kuchni lub w świetlicy obozowej. Nie chorowały tak często jak mężczyźni. Wiadomo o jednym przypadku śmierci wśród nich. W 1946 r. zmarła Irena Pożniakówna.

Z kwestiami handlowymi związana była również kategoria ludzi, określana według świadka w obozie, jako „goli i bosi”. Oczywiście, chodziło o tych więźniów, którzy nie posiadali odzieży i obuwia. Wynikało to z dwóch powodów. Po pierwsze, niektórzy z nich wyprzedawali swoje ubrania, zamieniając je na żywność. Bardzo często doprowadzeni do ostateczności pozbawiali się praktycznie wszystkiego. O takiej sytuacji wspomina jeden z więźniów:

„żałosny widok na jednej ze zbiórek zimowych, kiedy podczas niewielkiego mrozu, ale w deszczowo-śniegowej chlapaninie pojawiło się w szeregach kilkunastu nieszczęśników dosłownie w gaciach. (...) Administracja, rada nie rada, nie zwyczajna takich numerów, ubrała delikwentów w jakieś stare wojskowe łachy, chyba po zmarłych”⁴⁸.

Sprzedaż odzieży stosowano dość powszechnie, z tym wyjątkiem, iż większość pozbawiała się pojedynczych sztuk odzienia.

Druga przyczyna istnienia „gołych i bosych” wylaniała się z całkowicie innego powodu. Po prostu odzież niektórych osób uległa zniszczeniu podczas pracy lub została skradziona, wobec czego praktycznie nie mogły one wychodzić do pracy. Rzecz jasna tracił na tym obóz, który wysyłał mniej pracowników. Aby do tego nie dopuścić, po pewnym czasie przywieziono mundury sowieckie (zniszczone i brudne) i ubrane wszystkich. Z relacji wynika, że dość szybko nawet ta garderoba została sprzedana, a proces „ubierania” powtarzał się przez kilka dni. Jednak większość ludzi z tej grupy w końcu wysłano do pracy. Tylko jeden Polak nie zrezygnował, o czym tak wspominał świadek:

„mężczyzna imieniem Kazimierz (nazwiska nie pamiętam) miał nadzwyczajny talent lawirowania. Już od dłuższego czasu był „goły i bosy”. Przedtem uparcie pozbywał się ubrania. Z pracy wracał całkiem nagi, owinięty tylko w papę dachową powiązaną drucikami. Na nogach miał też buty z papy. Wyglądał jak pojazd księżycowy. Dostał trzy dni karceru, po czym został znów ubrany i wysłany na budowę, nie wygrali z nim, sprzedał. Wreszcie dali sobie z nim spokój. Tylko, że pozbawili go kolacji. Głodował strasznie, ale

⁴⁸ K. Balliński. Pod..., s. 10.

postawił na swoim⁴⁹.

Takie jak powyżej przedstawiony przypadki występowały sporadycznie. Większość osób faktycznie posiadała zniszczoną garderobę i obuwie. Reprezentowała ona taki stan, że, jak wspomina jedna z kobiet:

„Strzępy koszul u niektórych trzymały się na kołnierzykach. Kiedy bardzo przypiekało słońce lub lał deszcz zakładali (mężczyźni) sobie na plecy kawałki papy lub dykty⁵⁰.”

Prawdopodobnie od drugiej połowy 1946 r. rzadko (ale jednak) administracja wydawała więźniom odzież. Przede wszystkim dotyczyło to bielizny osobistej.

Przypuszczam, iż od początku 1947 r. w obozie funkcjonował sklepik, gdzie można było kupić wyroby konfekcyjne. W lutym ceny kształtowały się następująco: watówka - 65 rb, grube skarpety wełniane - 35 rb, rękawice - 15 rb, marynarka brezentowa - 35 rb, spodnie, bluza drelichowa - 150 rb.⁵¹ Na zakup tej odzieży mogli sobie pozwolić tylko nieliczni, którym pomagała finansowo rodzina. Ceny należały bowiem do wysokich. Jednakże, gdy ktoś dysponował gotówką, to w pierwszym rzędzie kupował produkty żywnościowe, które zaspakajały jego podstawowe potrzeby.

* * *

Oprócz złego wyżywienia położenie przetrzymywanych pogarszało w poważnym stopniu klimat kutaiskiej doliny. Był wilgotny, z częstymi deszczami, silnymi wiatrami i nagłymi przymrozkami. Panujący chłód, podmokły teren, praca, głodowe racje żywnościowe prowadziły do wycieńczenia organizmów - dystrofii. To z kolei stanowiło przyczynę masowych chorób wśród więźniów. Generalnie były to te same choroby, jak w poprzednim obozie (awitaminoza, choroby skóry). Występowało tutaj więcej przypadków malarii. Główną przyczyną śmiertelności był oczywiście „krwawy panos” (dyszenteria), spowodowany zatruciami żołądkowymi. Zapadali na niego także ludzie szukający dodatkowego źródła pożywienia w miejscach, jak w przypadku opisanym poniżej:

„ktoś pełza pod ubikacją. A tam ktoś, chyba na robocie najadł się białego grochu, ale najprawdopodobniej za dużo. Leciał do ubikacji i po drodze zwymiotował na ziemię.

A ten człowiek - W. S. - zbierał to i jadł⁵².

Właśnie wśród „katuszników” dyzenteria zbierała największe żniwo. Chorowało na nią jednak także wiele innych - „normalnych” osób, które zarażały kolejne. Praktycznie taka sytuacja istniała przez cały 1946 r.

49 S. Zawistowski, Wspomnienia..., s. 94-95.

50 T. Nowiak (z d. Kulesza), Wspomnienia..., s. 38.

51 W maju 1947 r. przed wyjazdem Polaków z obozu ceny uległy zmianie, np. para bielizny kosztowała - 60 rb, a butów 60 rb lub taniej, List I. Gieczewskiego z 2 lutego i 9 maja 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).
52 St. Tyszkiewicz, Wspomnienia..., s. 5.

Ze spożywaniem zakażonego pokarmu związane były również przypadki występowania duru brzuszego (tyfusu brzuszego). Objawiał się on stopniowo narastającą gorączką - do 40°C, odurzeniem, wysypką, zaparciem lub biegunką.

Prawdopodobnie przyczyna tej sytuacji było niewykonanie przez władze obozowe dyrektywy nr 50 NKWD ZSRR z 1 marca 1945 r. Dotyczyła ona „Profilaktycznych przedsięwzięć przeciw infekcyjnym żołądkowo-jelitowym zachorowaniom w łagrach NKWD wśród jeńców wojennych i internowanych”⁵³. Nakazywała przeprowadzanie szczepień ochronnych do 15 maja 1946 r. Jednocześnie zobowiązywała do oczyszczenia terenów w obozie, m.in. śmietników, toalet oraz utrzymywania ich we wzorowym porządku sanitarnym. Podkreślała znaczenie odpowiedniego zagospodarowania źródeł wody w obozie i zapewnienia jej dobrej jakości. Punkt czwarty nakazywał szczególną dbałość o pomieszczenia żywnościowe, przestrzeganie zasad dotyczących przewozu, przetrzymywania oraz wydawania żywności. Kolejny punkt dotyczył walki z muchami (!) i stosowania w tym celu odpowiednich środków dezynfekcyjnych. Punkt szósty polecał, by wszystkie chore na „panos” osoby odizolować w specjalnych pomieszczeniach, a siódmy nakazywał czujność w kwestii przestrzegania wśród więźniów zasad higieny: mycia rąk oraz menażek przed przyjmowaniem żywności.

Z powodu nieodpowiednich warunków sanitarnych szerzyła się także, jak w poprzednim obozie, wszawica, która spowodowała występowanie duru plamistego (duru epidemicznego). Oczywiście, nie podawano więźniom żadnych antybiotyków, jak również nie przeprowadzano szczepień ochronnych, gdyż po prostu brakowało tych medykamentów⁵⁴. W okresie zimowym następowało szczególne nasilenie chorób górnych dróg oddechowych, przede wszystkim zapalenia płuc, anginy oraz grypy. Pojawiała się również gruźlica, która często kończyła się śmiercią.

Przedstawiając warunki sanitarne, panujące w PFL nr 0331, należy zwrócić uwagę na różnice występujące w nich w podobozach nr 1 i 3.

Podstawowym źródłem do ich opisu są wspomnienia doktora Perepeczki. Zwraca on uwagę, iż w pierwszym obozie, w którym przebywał (wg autora - nr 1), warunki były nieodpowiednie.

Pacjentów przyjmowano w ambulatorium, z którego ciężko chorych kierowano następnie do prymitywnego szpitala obozowego. Tam brakowało podstawowego wyposażenia choćby w postaci łóżek, nie wspominając o innym inwentarzu. Chorzy leżeli po

⁵³ Przypuszczam, że podobnego typu rozkazy dotyczyły wszystkich kategorii obozów, w tym i PFL-ów.

⁵⁴ Sądzę, że braki te spowodowane były także kradzieżami środków medycznych przez personel sowiecki. Oczywiście, proceder ten należał do powszechnie stosowanych. Z powodu ogromnej skali tego zjawiska wydano w kwietniu 1946 r. specjalną dyrektywę. Skierowano ją m.in. do naczelników oddziałów sanitarnych w celu zwiększenia kontroli i zabezpieczenia medykamentów.

prostu na podłodze, pod ścianami. Przy braku odpowiednich środków leczniczych oraz przy niskich kwalifikacjach medycznych personelu sowieckiego, śmiertelność wśród więźniów - według relacji - była duża. Do tego stanu rzeczy przyczynił się również ogólnie niski poziom sanitarny oraz warunki bytowe w obozie. Typowy przykład obchodu lekarskiego opisał Perepeczko:

„Podczas porannego obchodu najpierw szedł etatowy lekarz sowiecki, który chorych nie badał, lecz słuchał tego, co referowała pielęgniarka. Podchodzili więc do pierwszego chorego:

- Tutaj wysoka temperatura i zapalenie płuc - mówiła pielęgniarka.
- „Margancowka”, po tyżce 3 razy dziennie - zalecał lekarz.
- Tutaj dyzenteria - referowała dalej pielęgniarka.
- „Margancowka - klizma”, 2 razy dziennie - ordynował lekarz.
- Tutaj stan ciężki, dystrofia, gorączka i chyba grypa.
- Tego chorego należy leczyć bardzo intensywnie - zalecił lekarz - na to „margancowka w chwost i w griwn”, czyli margancowka doustnie i w lewatywie. I tak ze wszystkimi chorymi (margancowka to roztwór kalium hypermanganicum)⁵⁵.

Jak widać na powyższym przykładzie, bez względu na stan chorego „leczono” ich ten sam sposób. Na wszystkie dolegliwości stosowano zazwyczaj jeden środek. Wydaje się to niemożliwe i wręcz absurdalne, lecz ten sam sposób leczenia przedstawia drugi z polskich lekarzy dr Witek. Pracował on wówczas z sowiecką lekarką pochodzenia żydowskiego oraz młodym lekarzem Gruzinem. Tak zapamiętał tamte chwile:

„Mój przyjaciel krawiec leżał w szpitalu z objawami krupowego zapalenia płuc. Lekarka sowiecka zaleciła mu ipekakuanu (lek wykrztuśny). Sprzeciwiłem się temu stanowczo, gdyż w początkowym stadium choroby wszelkie leki wykrztuśne są przeciwwskazane, a należy dać: sulfamid, środki nasercowe, a głównie witaminę C i napoje. Za to wystąpienie strażnik wsadził mnie na 46 godzin do karceru. W mojej obronie u komendanta obozu interweniował młody Gruzin - nic to nie dało. Dopiero skarga do naczelnego lekarza obozu - przyniosła efekt, powróciłem do pracy, a lekarkę ukarano surową naganą”⁵⁶.

Przy takim systemie pomocy chorym jego efektywność była znikoma, a dla wielu osób pobyt w szpitalu kończył się tragicznie. Według opinii więźniów stanowił on tylko „wykańczalnię” i nikt dobrowolnie do niego nie szedł⁵⁷. Oczywiście, człowiek pozostawiony tam samemu sobie szybko umierał, ale przy pomocy przyjaciół miał szansę

55 Po wyczerpaniu się „margancowki” podawano wszystkim hematogen, a następnie tran, L. Perepeczko, *W łagrach...*, s. 130.

56 S. Witek, *Wspomnienia...*, s. 487-468.

57 L. Perepeczko, *W łagrach...*, s. 136.

przeżyć. Jeżeli chory otrzymywał dodatkową żywność „z zewnątrz”, okres spędzony w szpitalu umożliwiał mu pewną regenerację sił i wzmocnienie organizmu. Jednocześnie pobyt w nim zwalniał czasowo z obowiązku pracy, co dla wielu osób było też niezbędne. Jednym z chorych był wówczas Marian Derlatko, który chory na dystrofię ważył 38 kg. Tylko dzięki pomocy kolegów, w tym Ryszarda Rzepko, przeżył.

W głównej mierze opieka medyczna spoczywała na barkach lekarzy - Polaków (m.in. Fleszera, Witka). Oczywiście, w miarę swoich możliwości pomagali oni chorym, ale nie mogli jednak z obiektywnych powodów zapobiec wielu przypadkom śmierci. Naczelny lekarz obozowy, Nioradze, zapowiedział im poważne konsekwencje, jeżeli nie zahamują śmiertelności. Dla niego ważne było przede wszystkim to, aby żaden więzień nie zmarł w baraku. Wszyscy chorzy winni znajdować się w szpitalu. Każdy z lekarzy nadzorował po trzy baraki, liczące ogółem około 300 osób. W szpitalu obowiązki pełniła także jedna „wolnonajemna” - Wiera Wissarionowna Kuguca. Jej pracę, charakterystyczną dla większości personelu sowieckiego, przedstawił dokładnie jeden z lekarzy:

„Zarządzono masowe szczepienia przeciw durowi brzuszemu. Wiera szczepiała wszystkich wojskowych należących do ochrony. Otóż ta pani upraszczała sobie pracę w ten sposób, że szczepionkę nabierała do dziesięciogramowej strzykawki, nakładała igłę, ustawiała w rząd do dziesięciu delikwentów i bez żadnej wymiany, tą samą igłą wykonywała zastrzyki. Potem wchodziła następna dziesiątka i powtarzała to samo⁵⁸.

Z całą pewnością personel sowiecki obowiązywał rozkaz NKWD-NKGB ZSRR nr 0226/093 z 1 września 1945 r., dotyczący zapobiegania zachorowaniom na tyfusu plamisty. Specjalne rozporządzenie nr 53/8233 z września 1945 r. wydał w celu wykonania tego gen.-mjr Szytikow oraz naczelnik Wydziału Sanitarnego PFl - ppłk służby medycznej Diemburg. Dotyczyło ono „Przeprowadzenia profilaktycznych szczepień przeciw tyfusowi plamistemu pracownikowi speckontyngentu PFl NKWD”. Oczywiście, w pierwszym rzędzie zalecane szczepienie całego pionu nadzorczego obozu, służby medycznej, ochrony itd. Prace medyczne zalecano zakończyć do 10 listopada 1945 r. Rzecz jasna, nie wykonano już żadnych szczepień więźniom⁵⁹.

Inna sytuacja zastała Polaków po przeniesieniu ich do podobozu nr 3, gdzie naczelnym lekarzem był Zjakobaszwili⁶⁰. Aptekę przyszpitalną prowadziła mgr Elijawa. Oddany do dyspozycji chorych szpital posiadał pojedyncze prycze z siennikami, prześcieradłami, kocami i poduszkami. Prezentował się zupełnie odmiennie od, oddalonego przecież tylko o kilkaset metrów, poprzedniego. W jego pobliżu umieszczono ambulatorium oraz

⁵⁸ Tamże, s. 131.

⁵⁹ Szczepienia należało przeprowadzać wg rozporządzenia PFl NKWD nr 53/1438 z 1 grudnia 1944 r.

⁶⁰ Świadek podaje, iż pierwszym naczelnikiem szpitala obozowego był dr kpt. Mardaliszwili, a następnie Sonia Jakubaszwili, L. Perepeczko, W łagrach s. 145.

łażnię. W charakterze sanitariuszek pracowały w szpitalu obozowym Polki - byłe studentki, np. Helena Sawicka (studentka IV roku medycyny), zwana „Lusią” oraz Irena Osit. Zachodziły czasami zmiany personalne w szpitalu, np. pracowało też kilku sanitariuszy-więźniów sowieckich oraz felczer - Gruzin,

Na szczególną uwagę i podkreślenie zasługuje jeszcze jeden fakt, który wyróżnił się na tle pewnej apatii oraz zobojętnienia większości więźniów. Otóż, według świadków, olbrzymie zasługi w ratowaniu życia Polaków położył lekarz łotewski - Jan Smitga. Wykazywał się on olbrzymią bezinteresownością, poświęceniem oraz oddaniem zasadom przysięgi Hipokratesa. Organizował on, w sobie tylko znany sposób, podstawowe lekarstwa dla chorych. W wielu sytuacjach, np. w przypadku Heleny Hajdukiewicz, potrafił przez dłuższy okres zatrzymać pacjentkę w szpitalu. Przeprowadzał również (wspólnie z Perepeczko), bez zgody władz sowieckich - sekcję zwłok zmarłych na dystrofię więźniów. Szukał tym sposobem odpowiedzi na pytania o przyczyny ich śmierci. Ustalił, iż głównym jej powodem była całkowita atrofia (zanik) organów wewnętrznych. Ludzie umierali bez jakichkolwiek jęków bądź objawów bólu. W jednej z sekcji uczestniczyła, jako asystentka Irena Osit.

Z relacji wynika, iż największa śmiertelność panowała wśród Łotysz, którzy byli najmniej odporni na warunki obozowe. Określane ich często mianem „żywych trupów”, ze względu na wyjątkowe ubytki masy ciała.

W obozie przeprowadzano systematyczne (prawdopodobnie co dwa miesiące) przeglądy medyczne. Uczestniczyła w nich kilkakrotnie, jako protokolantka Ositówna.

Dokumenty, który odnalazłem w LAS, związane są z pracami komisji lekarskich w podobozach nr 1 i 3. Początkowe z nich pochodzą z grudnia 1945 r. Są to wystawiane przez komisje tzw. „miski iz akta” (wyciągi z akt). Mają one istotne znaczenie dla określenia stanu zdrowia Polaków oraz chorób, na jakie zapadali w Kutaisi. Pierwszy dokument - z 6 grudnia 1945 r. - dotyczy Stanisława Lisieckiego (ur. 1914 r.). Komisja oceniła stan jego zdrowia i orzekła zwolnienie, w tym przypadku z powodu dystrofii III kategorii⁶¹. Nie oznaczało to bynajmniej natychmiastowego opuszczenia obozu przez Lisieckiego. Z jego relacji wynika, iż dopiero w lutym 1946 r. wyjechał on z Kutaisi⁶².

Dwa kolejne dokumenty, dotyczące - Stanisława Artyszewskiego (ur. 1918 r.) i Henryka Drozdowskiego (ur. 1911 r.) datowane są na 8 i 9 grudnia.. Również i w tych przypadkach komisja w składzie: przewodniczący - naczelnik podobozu - kpt. Simonian, członkowie: nacz. SAND Zarządu PFL nr 0331 lekarz Gielowani, nacz. Centralnego Ambulatorium, kpt. służby medycznej Nioradze, nacz. Oddziału OKR (Oddziału Kontrwy-

61 Lietuvos Ypatingasis Archyvas (dalej : LAS),teczka personalna (dalej: tp) 14667, k. 12.

62 S. Lisiecki, W więzieniu i sowieckim obozie..., s. 263.

wiadu) „Smiersz” - kpt. Dołgij, starszy pełnomocnik operacyjny OCZO Zarządu PFL nr 0331 - starszy lejtn. Skwira, st. inspektor ewidencyjny - Karmanow - oceniła stan ich zdrowia jako kwalifikujący do zwolnienia. Niestety, Drozdowski, jak wynika z meldunku z 18 lipca 1946 r. do zast. nacz. 2 Oddziału MBG L.SRS kpt. Borowika, zmarł w dwa miesiące po powrocie do Wilna⁶³.

Następne dokumenty pochodzą 2 lutego 1946 r., gdyż prawdopodobnie w tym okresie nastąpił kolejny przegląd zdrowotny więźniów. Kilka sporządzonych aktów nosi datę 12 lutego i dotyczy m.in. J. Kiełczewskiej-Michejdy (ur. 1923 r.), Antoniego Bartosiaka (ur. 1917 r.) oraz Aleksandra Kaczkana (ur. 1909 r.). Każdy z nich określa jako powód zwolnienia „głębokie rozstrojenie ogólne zdrowia”, ale w tych konkretnych przypadkach brak jest podanej kategorii⁶⁴. Podobne treści zawiera dokument z podoboju nr 3, dotyczący Czesława Wróblewskiego (ur. 1919 r.). Wystawiła go komisja 6 lutego 1946 r. w składzie - przewodniczący - nacz. podoboju nr 3 - kpt. Kadzaja, członkowie - pełnomocnik operacyjny OCZO PFL nr 0331 młodszy lejtn. Twalczelidze; st. inspektor ewidencyjny Szaposznikow oraz naczelnik szpitala obozowego Ziakobaszwili⁶⁵. Również w tym czasie nastąpiło zwolnienie 25-letniej brzemiennej Polki⁶⁶.

Kolejny przegląd lekarski więźniów nastąpił w kwietniu. Obowiązywał wtedy już nowy rozkaz (nr 3 z 25 marca 1946 r.) Zarządu PFL nr 0331. Dokumenty wskazują, iż na jego podstawie zwalniano kobiety m.in. 1 kwietnia, przede wszystkim z powodu chorób żeńskich. Ich stan zdrowotny określany jest mianem np. „silnych obrzmiń macicy”, „obrzmiń z krwotokiem” lub „chronicznych chorób żeńskich”. W tych konkretnych przypadkach dotyczy to kobiet w wieku 29-34 lat. Tylko w kwestii Emilii Jacewicz (ur. 1914 r.) określono jej chorobę, jako „utrata wzroku poniżej 05”⁶⁷.

Niewiele dokumentów komisji lekarskiej dotyczy okresu maja – czerwca 1946 r. i trudno jest określić, jakie kategorie osób wtedy zwalniano. Wiadomo, iż decyzji komisji z 10 czerwca podlegała 26-letnia Polka będąca w szóstym miesiącu ciąży⁶⁸. Natomiast do 22 maja w obozie przebywała Helena Szytel (ur. 1910 r.).

63 LAS, tp. 23845, k. 7; tp. 13011, k. 5, 7.

64 LAS, lp. 14678, k. 10; tp. 14488, k. 2; tp. 11463, k. 7. Z relacji). Kiełczewskiej -Michejdy wynika, iż podczas powrotu z grupy dziewięciuosobowej - dwie z nich zmarły, J. Kiełczewska-Michejda, Było nas..., (w): J. Surwillo, Rachunki... s. 32;

65 LAS, tp. 9363, k. 7.

66 Teczka personalna w LAS (nie ujawniam sygnatury).

67 Tamże, tp. 10019, k. 15; tp. 10015, k. 13; tp. 17817, k. 10; tp. 17743, k. 7.

68 Teczka personalna w LAS (nie ujawniam sygnatury). Warto nadmienić, iż w niej znalazłem dokument skierowany do Wilna przez mjr. Mientieszaszwiliego z 17 kwietnia 1946 r. potwierdzający zwolnienie, ale z powodu - choroby (!). Dokument nosi numer 457 i związany jest z przesłaniem teczki personalnej do Wilna. Nie sądzę, aby można na jego podstawie pokusić się o określenie stanu liczbowego zwolnionych więźniów z obozu.

Kolejnych informacji o stanie zdrowia kobiet w obozie w Kutaisi dostarczają nam nieliczne dokumenty z września 1946 r. - lutego 1947 r. Jeden z pierwszych (z 5 września) związany jest z Heleną Wendorf (ur. 1913 r.). Wówczas to komisja w składzie: kpt. Simonian - przewodniczący - oraz członkowie: mł. lejtn. Twalczrelidze, naczn. oddziału (planowania) lejtn. Pieradze, st. insp. (ewidencyjny) Saprikina oraz naczn. szpitala obozowego nr 1 - Żorzoliani - przedstawiła jej stan jako „głębokie rozstrojenie ogólne zdrowia”. W podobny sposób 11 listopada 1946 r. określono stan fizyczny Izabeli Pieczul (ur. 1914 r.) oraz 10 lutego 1947 r. Marii Juszkiewicz (ur. 1910 r.). W przypadku tej ostatniej zwolnienie wydała inna komisja (kpt. Kadżaja, st. oper. pełnomocnik OCZO – st. lejtn. Skwira, st. insp. Szaposznikow oraz naczn. szpitala obozowego Zjakobaszwili)⁶⁹.

Praktycznie te same określenia. komisji lekarskiej (w analogicznym okresie) dotyczą mężczyzn. Głównym powodem ich zwolnień, jak nadmieniałem powyżej, było „głębokie rozstrojenie ogólne zdrowia”. Świadczą o tym postanowienia, dotyczące m.in. Stanisława Mikołajewicza (ur. 1920 r.) z 12 kwietnia 1946 r., Ignacego Świątłowicza (ur. 1915 r.) z 12 lipca, Stanisława Szynkowskiego (ur. 1918 r.) z 29 sierpnia⁷⁰. Analogiczne treści zwolnień występują w dokumentach z 5, 9, 17, 28 września dla Edwarda Łabincza (ur. 1918 r.), Wacława Suchodolskiego (ur. 1919 r.), Jana Herbaczewskiego (ur. 1920 r.), Michała Dowczera (ur. 1912 r.), Bronisława Górskiego (ur. 1911 r.) oraz z 7 i 14 lutego 1947 r. dla Stanisława Chmielewskiego (ur. 1911 r.) i Jana Honke (ur. 1929 r.)⁷¹.

Z analizy powyższych przykładów wynika kilka wniosków. Po pierwsze - komisje zdrowotne dokonywały przeglądów więźniów średnio w dwumiesięcznych odstępach. Prawdopodobnie dotyczyło to jedynie osób znajdujących się w szpitalu. Z relacji wynika, iż obóz opuszczały osoby osłabione fizycznie, mające wyraźny tzw. zajęczy zadek. Każdemu więźniowi lekarz sprawdzał elastyczność skóry na ciele. Jeżeli nie powracała ona do swojego położenia po naciągnięcia, a ulegała „sklejeniu”, kwalifikowało to daną osobę do grupy „dystrofików”. Ten stan odpowiadał, niestety ogromnemu wyniszczeniu głodowemu. W sprawozdawczości lekarskiej określany jest jako tzw. III kategoria zdrowia (wielu świadków określa ją jako IV). Pewna część zwolnionych osób nigdy nie dotarła do miejsca zamieszkania, gdyż zmarła w czasie drogi lub wkrótce po przybyciu do domu⁷².

⁶⁹ LAS, 11127361, k. 10; tp. 30317, k. 10; tp. 32105, k. 10. Także w lutym 1947 r. zwolniono kolejną 28-letnią kobietę w ciąży.

⁷⁰ Tamże, tp. 11855, k. 6; tp. 13770, k. 4. Kserokopia dokumentu S. Szynkowskiego, przekazana przez R. Gieczewskiego w zbiorach autora.

⁷¹ LAS, tp. 33361, k. 13; tp. 314.56, k. 4; tp. 29120, k. 5; tp. 40110, k. 5; tp. 43410, k. 9; tp. 11461, k. 5; tp. 17707, s. 9. Inne wyjaśnienie - „nagły upadek ogólnego zdrowia” - w dokumencie z 12 września 1946 r. znalazło się tylko u Jana Żytkiewicza (ur. 1899 r.).

⁷² Np. ? grupy dziewięciu osób, jadących wspólnie w marcu 1946 r. do Wilna, dwóch mężczyzn zmarło J. Kiełczewska-Michejda, Było nas..., (w:) J. Surwiłło, Rachunki..., s. 32. Może dotyczy to losów braci Jundziłów (Jundziłów): Hipolita (ur. 1897 r.) i Stanisława (ur. 1902 r.), o których tragicznym powrocie wspomina także Antonina Szejnicka, tamże, s. 131.

Jak wynika z powyższych dokumentów sowieckich, Polki również zapadały na zdrowiu. Dotykała je dystrofia, a choroby typowo kobiece nie stanowiły rzadkości. W zaistniałych warunkach obozowych należały one praktycznie do chorób nieuleczalnych.

* * *

Na obecnym stanie badań z braku dostępu do odpowiednich źródeł sowieckich trudno jest określić ogólną liczbę więźniów zmarłych w Kutaisi. Znamy nazwiska tylko niewielkiej jej grupy.

W źródłach przeanalizowanych w LAS natrafiłem na kilka teczek personalnych dotyczących wypadków śmiertelnych. Pierwszym odnalezionym przeze mnie dokumentem, potwierdzającym zgon w obozie, był akt śmierci, dotyczący Stanisława Widejko (ur. 1924 r.), który zmarł 25 grudnia 1945 r.⁷³ Natomiast Rajmund Aleksandrowicz (ur. 1919 r.) zmarł 14 stycznia 1946 r., Albert Żyliński (ur. 1920 r.) 21 stycznia, a Władysław Kwaca (ur. 1910 r.) - 28 stycznia⁷⁴. Z wystawionych przez komisje lekarskie aktów śmierci wynika, że przyczyną śmierci była dystrofia, a Aleksandrowicza - paraliż serca, Kwacy - udar serca⁷⁵. Również z podobnego aktu wiadomo, iż w szpitalu przeżył tylko trzy dni Antoni Tulkiewicz (ur. 1914 r.), zmarły 9 marca 1946 r. także na paraliż serca⁷⁶.

W przypadku Litwinów odnalazłem tylko dwa dokumenty potwierdzające śmierć: Aleksandra Markunasa (ur. 1909 r.), zmarłego 10 stycznia 1946 r., oraz Michała Misiuna (ur. 1923 r.) zmarłego 15 czerwca 1946 r. Misiun przebywał w szpitalu pięć dni. Rozpoznano u niego krupowe zapalenie płuc, a zmarł na „zatrzymanie pracy serca”⁷⁷.

W 1946 r. zmarli na dystrofię, należący do AK - kapral Artur Rychter „Zan”, Władysław Stankiewicz (ur. 1920 r.) „Huk”, Zbigniew Selens (ur. 1927 r.) oraz Franciszek Kuchar (ur. 1900 r.)⁷⁸

73 LAS, tp. 11786, k. 5.

74 Tamże, tp. 47704, k. 11; tp. 17955, k. 2-6; tp. 26 251, k. 5.

75 W. Kwaca, z zawodu leśniczy, osierocił troje dzieci w wieku 4-9 lat.

76 LAS, tp. 47 697, k. 5a. Niestety, wystawiane akty zgonu są trudne do odczytania i przedstawiają zróżnicowaną wartość źródłową. U niektórych osób, np. Alberta Zylińskiego, akt zgonu w ogóle nie występuje. W przypadku kilku Polaków, m.in. Witolda Czujki (ur. 1912 r.), wiadomo z relacji świadków o jego zgonie. Niestety, w tezcze personalnej informacje o nim są znikome i brak jest jakichkolwiek z Kutaisi, LAS, tp. 31413, k. 1-3.

77 Tamże, tp. 25716, k. 5; tp. 47706, k. 15.

78 Z relacji świadka wynika, iż prawdopodobnie dla ratowania życia zmarłego Artura Rychtera (ur. 1918 r.), występującego w obozie pod fałszywym nazwiskiem (Stanisław Artyszewski), zmobilizowano wielu Polaków. Starali się mu pomóc wyleczyć. Krążyły wśród więźniów plotki o jego powiązaniach z konspiracją (jego postać przedstawiam poniżej), R. Krzewska, Łagrowe..., s. 9.

A. Rychter należał do oddziałów AK dzielnicy D w Wilnie. Wspólnie z podchorążym Jerzym Jenzem ps. „Krepdeszyn” zawieszali dwukrotnie 13 lipca 1 944 r. flagę polską na baszcie Góry Zamkowej w Wilnie, E. Banasikowski, Na zaw..., s. 254.

W przypadku Z. Selensa w opracowaniu Uwięzieni w Donbasie... błędnie podane jest nazwisko i data jego urodzenia. Warto nadmienić, iż jego ojciec Stanisław, prawnik z wykształcenia, został zamordowany w Katyniu.

Jak wspominałem wcześniej, w obozie zmarła tylko jedna Polka. Spotkało to zaledwie dwudziestoletnią Irenę Poźniakównę. Z aktu śmierci, podpisanego przez lekarza podobozu nr 1 Żorzolianiego, wynika, że przyjęto ją do szpitala 22 sierpnia 1946 r. Rozpoznano u niej zaawansowaną dystrofia, która doprowadziła do jej zgonu 4 września 1946 r.⁷⁹ Kilka jej koleżanek, w tym Wiera Zienkiewicz, próbowało ją ratować. Kupowały ryż, aby robić rzadkie kleiki, ale nie poprawiło to jej zdrowia. Ostatnie jej chwile wspomina przyjaciółka:

„Byłam z nią w szpitalu. Naczelnik zezwolił mi na jej odwiedzanie. Było już z nią bardzo źle. Zmarła na moich rękach. Trzymałam ją, gdy ona tak westchnęła trzy razy. Wiedziałam, że już kona. Zaczęłam ją tarmosić i krzyżeć: Irenka, Irenka, nie zostawiaj mnie, nie zostawiaj. Trzęsłam jej ciałem, ale ktoś przyszedł i mnie odciągnął”⁸⁰.

Wszystkie znane relacje świadków mówią, iż śmiertelność w obozie w Kutaisi była wyższa niż w Saratowie. Powodowały ją gorsze warunki aprowizacyjne, bytowe (szczególnie w pierwszym okresie), sanitarne oraz ciężka praca. Generalnie określają liczbę zmarłych na „kilkanaście osób dziennie” (w pierwszych miesiącach), co wydaje mi się mało prawdopodobne. Możemy przyjąć, że mogła umrzeć taka liczba osób, ale dotyczyła ona wszystkich więźniów, nie tylko Polaków. Lekarz obozowy w swoich wspomnieniach podaje, iż można ją szacować na 25% ogólnego stanu Polaków w PFŁ nr 0321 i 0331⁸¹. Trudno jest ocenić przedstawione przez niego informacje. Dokumentacja sanitarno-medyczna, którą odnalazłem w archiwum sowieckim dotyczy krótkiego okresu (wrzesień – grudzień 1945 r.) i wykazuje pewne braki (patrz tabela nr 3).

Tabela 3. Liczba chorych więźniów w PFŁ nr 0331 w 1945 r.

	I dekada września 1945 r.	I dekada paździer- nika 1945 r.	II dekada paździer- nika 1945 r.	III dekada grudnia 1945 r.
Liczba więźniów ogółem	2989	3116	3109	4732
Liczba chorych	166	91	128	240
Przybyło w ciągu dekady	124	139	103	181
Zdjęto z ewidencji chorych w ciągu dekady	149	82	100	7
Zmarło w ciągu dekady	3	4	5	5

⁷⁹ LAS, tamże, tp. 28205, 3. 18.

⁸⁰ T. Nowiak (z d. Kulesza), Pobyt w sowieckich łagrach, s. 7 (relacja w zbiorach autora).

⁸¹ L. Perepeczko, Na saratowskim s. 170.

	I dekada września 1945 r.	I dekada paździer- nika 1945 r.	II dekada paździer- nika 1945 r.	III dekada grudnia 1945 r.
Przyczyny śmierci:				
dystrofia	2	1		
tyfus brzuszny			1	
tyfus plamisty				
dyzenteria				
inne	1	3	4	2
Stan chorych na koniec dekady	144	166	126	223
Dystrofików	16	16	18	93
Chorych na tyfus plamisty				
Chorych na tyfus brzuszny		3		2
Chorych na dy- zenterię	3			
Pozostałych cho- rych	122	147	108	128

Źródło: GARF, sygn. 9414-1-2800, k. 230-233, 235-236, 240.

Wynika z niej, iż w omawianym okresie (brak statystyki z listopada i połowy grudnia) zmarło jedynie 17 więźniów. Doliczając jeszcze np. kilkunastu, szacunki objęłyby około 40-50 osób. Dane te, w porównaniu ze wspomnieniami świadków, są całkowicie sprzeczne. Z dokumentu archiwalnego wynika, iż sytuacja w obozie wyglądała zgoła odmiennie, niż relacjonują to Polacy. Ich wspomnienia wydawać by się mogły wyolbrzymione, przesadzone, gdyż władze PFL zapewniały odpowiednią opiekę medyczną, czego dowodem jest stosunkowo niewielka liczba zgonów.

Sądzę, że należy poddać jednak pod wątpliwość wiarygodność źródeł sowieckich. Jeżeli źródła polskie, choćby w pewnym stopniu, uznamy jako potwierdzające faktyczną sytuację w Kutaisi, to jest mało prawdopodobne, aby w obozie panowała tak niska śmiertelność. Rodzi się zatem pytanie, czy przedstawiona statystyka sowiecka odpowiada prawdzie?

Jeden z odnalezionych dokumentów sowieckich stawia pod znakiem zapytania po-

wyższe zestawienie. Na jego podstawie chcę zakwestionować przedstawioną statystykę obozową. Moje wątpliwości popieram projektem rozkazu MWD ZSRR z kwietnia 1946 r., dotyczącym wyników inspekcji przeprowadzonych przez GUŁAG MWD ZSRR w trzech obozach PFL, w tym nr 0331⁸².

Projekt rozkazu stwierdza, iż w wyniku inspekcji ustalono fakty poważnych naruszeń przepisów mieszkaniowo-bytowych, reżymu i wykorzystaniu fizycznej siły „speckontyngentu” w Kutaisi. Więźniowie mieszkali w wielkim ścisku, pozbawiano ich indywidualnych miejsc do spania i bielizny pościelowej. Podobozy nie posiadały łaźni, pralni, suszarni oraz komór dezynfekcyjnych. Większość podobozów nie została przygotowana do okresu zimowego 1945-1946. Nie przeprowadzono remontów oraz ociepleń budynków mieszkaniowych i komunalno-gospodarczych. Nie zgromadzono zapasów opału, a jednocześnie systematycznie nie realizowano harmonogramu prac sanitarnych. Żywność przygotowywano w sposób nieodpowiedni, a baraki, ogrzewano nieregularnie. Stan sanitarny większości skontrolowanych podobozów oceniono jako niezadowalający.

Inspekcja ustaliła, iż wśród więźniów panowało powszechne zauszenie, a pomieszczenia mieszkalne były zapluskwione. Środki medyczne, stosowane dla poprawy zdrowia więźniów używano w sposób nieodpowiedni i nieefektywny. Pomoc lekarską zorganizowano na niskim poziomie.

Podczas kontroli ustalono, iż wśród żołnierzy ochrony obozu brak jest dyscypliny wojskowej. Występowały przypadki snu na posterunkach, samowolnego oddalania się, pijaństwa, zakupów odzieży do „speckontyngentu”. Z powodu nieprzestrzegania przepisów i rozkazów służbowych w 1945 r. doszło do wielu ucieczek z obozu, a znacznej części zbiegów nie zatrzymano. Ponadto stwierdzono, iż władze obozu w sposób nieumiejętny wykorzystywały speckontyngent do pracy, a znaczący odsetek więźniów nie realizował norm wydajności.

W związku z wykrytymi niedostatkami i nadużyciami naczelnikom obozów nakazano: bezzwłocznie poprawić warunki mieszkaniowe więźniów, zagwarantować dla każdego człowieka 2 m² indywidualnego miejsca do spania oraz odpowiednią ilość obiektów komunalno-gospodarczych (stołówek, łaźni, suszarni, komór dezynfekcyjnych), a także transport i opał na terenie obozu.

We właściwym czasie polecano podejmować kroki w celu przygotowania obozów do wiosenne-lętniego okresu - zgodnie z dyrektywą GUŁAG NKWD ZSRR nr 9/1796 z 6 lutego 1946 r. Naczelników obozów zobowiązywano do uruchomienia odpowiedniej ilości placówek szpitalnych, zapewnienia w nich należytego porządku oraz poprawy jakości

82 O nadzwyczajnej komisji z Moskwy, przybyłej w lutym 1946 r. do obozu, wspominają również świadkowie. Miała ona na celu „rozładowanie łagru od osób nie nadających się do pracy”, J. Kielczewska-Michejda, *Było nas...*, (w:) I. Surwillo, *Rachunki...*, s. 32.

postępowania lekarskiego i zwiększenia stosowanych środków medycznych.

W związku z częstymi uciezkami z obozów nakazywano zaostrenie kontroli więźniów zgodnie z rozkazem NKWD ZSRR nr 149 z 1946 wskazywano, iż do głównych zadań władz obozowych należało odpowiednie odizolowanie więźniów. Ucieczki z obozu i z „produkcji” polecano rozpatrywać jako nadzwyczajne zdarzenie.

Ponadto projekt zarządzał zwiększenie dyscypliny wojskowej, a winni ucieczek żołnierze ochrony obozu mieli podlegać odpowiedzialności karnej. Nałożono także na naczelników obowiązek zaktywizowania poszukiwań zbiegów z okresu 1945-1946 r. Wymagano, aby odtąd po każdej ucieczce więźnia przeprowadzać w przeciągu pięciu dni szczegółowe dochodzenia. Materiały śledztwa z wnioskami o winowajcach i przedsięwziętych środkach zaradczych, po ustaleniu przyczyn - wysłać do GUŁAG-u MWD ZSRR. Polecano również, aby wspólnie z Oddziałem Kontrwywiadu „Smiersz” władze obozu przyspieszały zakończenie filtracji „speckontyngentu”, a rehabilitowanych w procesie filtracji, byłych żołnierzy ACZ, zdatnych do służby wojskowej, zarezerwować do uzupełnienia ochrony wojskowej GUŁAG MWD.

Projekt kończył się stwierdzeniem, że odtąd za błędy w zabezpieczeniu należytych reżymowo-bytowych warunków przetrzymywanego „speckontyngentu” na winnych naczelników PFl będą nakładane surowe kary⁸³.

Jak wynika z przytoczonego dokumentu, zaniedbania w PFl nr 0331 należały do poważnych, o czym świadczy ton rozkazu. Oczywiście, nie ujawnia on wskaźnika śmiertelności w obozie, ale nasuwa kilka spostrzeżeń.

Po pierwsze, w świetle zaprezentowanego przez sowieckie władze zwierzchnie stanu warunków bytowych i sanitarnych niska liczba zgonów w Kutaisi w 1945 r. wydaje się wielce wątpliwa. Osłabieni i chorzy więźniowie, otrzymujący niskokaloryczną żywność i zmuszani do pracy, najtrudniej musieli przechodzić okres zimowy. Jak już wiadomo, obóz nie został do niego przygotowany. Sądzę, że w tym czasie, pomimo stosunkowo łagodnych zim w Gruzji, występowała największa liczba zgonów. Jednocześnie podobne skojarzenia dotyczą liczby osób chorych na dystrofię i dyzenterię, a jak wiadomo ze źródeł polskich, stanowiły one podstawowe choroby więźniów. Za bardzo enigmatyczne uważam również stwierdzenie „inni chorzy” zamieszczone w prezentowanej tabeli. Czyżby panowały w Kutaisi choroby o szerokim zasięgu, o których nie wspominają polskie źródła? Rzecz jasna, więźniowie cierpieli na szereg chorób: grypę, zapalenie płuc, choroby skórne itd. w moim przekonaniu nie tłumaczą one całkowicie zamieszczonych w tabeli liczb. Obejmują one dość sporą grupę ludzi i w każdym przypadku

⁸³ Dokument ten nie został podpisany jednak przez gen. Krugłowa, choć jest na nim jego nazwisko. Nie znamy oczywiście pełnych konsekwencji wynikających z inspekcji obozu, GARR sygn. 9414 -1-1226, k. 39-40; tamże, sygn. 9414-1-445, k. 46.

dotyczą ponad 100 osób. Uważam, iż w tych danych, w pewnej mierze, znajdują się chorzy na dyzenterię i dystrofię. Myślę, że zaniżanie rejestru liczby chorych oraz zmiany kwalifikacji choroby dokonywano w obozie. Świadczą choćby o tym wspomnienia dr. Perepeczki. Manipulacja danymi lekarskimi kamuflowała zaniedbania medyczne w obozie. Jednocześnie w pewien sposób chroniła przed konsekwencjami i odpowiedzialnością spadającą np. na naczelnika obozu i pion medyczny. Nie znamy nawet podpisu osoby sporządzającej powyższe uogólniające statystyki (prezentowane w tabeli 3), a tym bardziej brak jest dokumentów, na podstawie których je sporządzano. Również i świadkowie, przede wszystkim polscy lekarze, nie przedstawiają choćby przybliżonej liczby zgonów w Kutaisi.

Ustalenie na obecnym etapie badań konkretnych danych, dotyczących śmiertelności obywateli polskich w obozie w Kutaisi jest niemożliwe. Mogę analogicznie, jak w poprzednim obozie, przedstawić tylko szacunkowy wskaźnik. Opieram go na czterech źródłach, przedstawionych poniżej, dotyczących bezpośrednio Polaków.

Z dokumentów sowieckich wiadomo, iż z obozu saratowskiego w 1945 r. przybyło do Kutaisi 1693 więźniów. Większość z nich – 1666 osób - należała do tzw. drugiej grupy ewidencyjnej (osób cywilnych, którym nie zarzucano kolaboracji z Niemcami). Bez ryzyka większego błędu można przyjąć, iż była to grupa wileńska.

Z ważnego dla niniejszej pracy tzw. „Miesięcznego zestawienia o składzie przebywającego „speckontyngentu” w PFL 0331 wg stanu na 1 czerwca 1946 r.”, wynika, że przetrzymywano wówczas 1271 Polaków.

Trzeci dokument (z 28 lutego 1947 r.) informuje o przebywających w obozie 1 lutego 1073 Polakach, obywatelach sowieckich⁸⁴. Czwarte zestawienie z maja 1947 r. dotyczy 1067 osób odesłanych do kolejnych obozów⁸⁵. Różnica pomiędzy liczebnością przybyłych w 1945 r., a opuszczających obóz w 1947 r. wynosi 599 osób. Ile z nich zmarło w Kutaisi, a jaką część zwolniono w latach 1946-1947 r. - trudno oszacować. Moim zdaniem śmierć poniosło co najmniej 150 obywateli polskich.

* * *

84 Dodatkowo przybyło z tzw. pierwszej grupy ewidencyjnej (prawdopodobnie byłych żołnierzy ACZ - jeńców niemieckich) 91 ludzi: 26 sierżantów oraz 65 szeregowców, GARR sygn. 9408-1-18, k. 96-97 ; Centralne Archiwum Wojskowe, zespół akt: Kolekcja materiałów z archiwów rosyjskich dotyczących losów Polaków jeńców wojennych i internowanych na terytorium ZSRR w latach 1939 - 1956 (dalej: CAW), t. 689, k. 1-2; Z archiwów sowieckich, T. V: Powroty ..., s. 33; F. Gryciuk, P. Matusek, Represje NKWD..., T. 11, Siedlce 1995, s. 214-215.

85 Uwięzieni w Donbasie..., s. 28-29.

Brygada pogrzebowa, która składała się z kilku więźniów (m.in. Czesława Jelińskiego), prawie każdej nocy wywoziła zmarłych poza teren obozu. Przewożono ich w prowizorycznych skrzyniach - trumnach, Pomimo zachęty w postaci dodatkowych racji chleba i „zupy” - ochotników do tej pracy nie było wielu, a liczebność grupy ulegała zmianie. Makabryczne sceny, które rozgrywały się na „cmentarzu”, prowadziły do psychicznego załamania nawet najodporniejszych grabarzy. Ponieważ podłoże w dolinie było twarde i gliniaste, a grzebiący nie mieli dużo siły, groby były bardzo płytkie. Zmarłych chowano nago (rzadko w prowizorycznych trumnach).

Często jednak zamiast mogił grabarze widzieli rozgrzebane groby i sprofanowane przez szakale zwłoki ludzkie. Wywoływało to jeszcze większy szok u ludzi, którzy znali zmarłych, z którymi utrzymywali kontakty w Wilnie lub dzielili wspólnie prycze w baraku. Szakale nie bały się ludzi i w nocy podchodziły blisko pod obóz. Według relacji Polaków urządzały sobie nocne „koncerty”, przypominające płacz dziecka. Niektórych więźniów doprowadzało to do depresji nerwowych. Szakale szukały pożywienia i znajdowały je na pobliskim „cmentarzu”. W jednej „ceremonii” pogrzebowej uczestniczył Witold Strebek, któremu utkwiała ona w pamięci na lata:

„Po przybyciu na miejsce (trumnę nieśliśmy na barkach), stwierdziliśmy, że dół jest za krótki, chcieliśmy go powiększyć, ale nasz konwojent, młody chłopak stwierdził, że nie ma czasu, bo umówił się na randkę z dziewczyną. Kazał wstawić trumnę z ciałem. Stała ona ukosem. Wskoczył z butami i w takt melodii „Rozkwitały jabłonie i grusze”, skakał tak długo, aż się ona osunęła na pół metra i można było ją jakoś zasypać.”⁸⁶

Cmentarz obozowy zlokalizowany w pobliżu starego młyna, nie został ogrodzony, ani w inny sposób zabezpieczony. Brak było na nim krzyży, a mogił nie można było zidentyfikować. Zastniał jeszcze jeden moment w świadomości ludzkiej, który dotyczył tego miejsca. Otóż, po pewnym czasie na istniejące groby wjechały spychacze i całkowicie wyrównały teren. Następnie postawiono tam baraki⁸⁷.

Powyższe działania władz obozowych były sprzeczne z obowiązującymi zasadami pochówku zmarłych. Tryb, sposób oraz zabezpieczenie mogił wyraźnie określało polecenie nacz. GUŁAG-u NKWD ZSRR gen.-lejt. Wiktora Nasiedkina z 21 września 1946 r. Wynika z niego m.in., że zmarłych należało chować w pojedynczych grobach w białym (nie wcześniej niż w 24 godziny i nie później niż 36 godzin od momentu śmierci), na cmentarzu obozowym lub ogólnym, w wyznaczonych, specjalnie ogrodzonych miejscach. Głębokość mogiły powinna wynosić nie mniej niż 1,5 m, szerokość 1 m, a długość 2 m. Dla każdego zmarłego winien być wystawiony akt z datą pochówku, numerem

⁸⁶ W. Strebek, Kartki s. 6.

⁸⁷ Tamże, s. 6; Cz. Jeliński, Łagry w Saratowie, Kutaisi i Stalingradzie, AW, sygn. II/2812, s. 13; S. Bortkiewicz, Wspomnienia..., s. 6; H. Krzyszczak, Wspomnienia żołnierza..., s. 29.

cmentarza i mogiły. Wszystkie przypadki śmierci nakazywano odnotowywać w specjalnej książce, w chronologicznym porządku z podstawowymi danymi zmarłego, przyczyną i czasem śmierci oraz lokalizacją mogiły na cmentarzu⁸⁸. Jednakże do żadnych z powyższych punktów nie zastosowały się władze w obozie nr 0331.

* * *

Jak można sądzić z relacji, prawdopodobnie na terenie podobozu nr 1 w jednym z murowanych budynków była świetlica - duża sala z estradą, w której odbywały się „spotkania” z politrukiem. Występował tam również zespół muzyczny utworzony przez więźniów. Miał on charakter międzynarodowy, po części profesjonalny. Kierownikiem tej 15-osobowej grupy artystycznej został Rosjanin - Aleksander Basow, aktor z Leningradu. W jej skład wchodziło m.in. dwóch Łotyszy (w tym Ewald Syłynisz), Ormianin - Borys Sarkisow - baletmistrz oraz Rosjanka – Sonia Michajłowna. Tej samej narodowości był aktor - Wołga. Stroną polską reprezentowali: Krystyna Truskowska, Stefania Rudak, Franciszek Czesnowicz, Albert Narkiewicz, Kazimierz Zienkiewicz, p. Kazimiera z Warszawy (z wykształcenia choreograf). Według relacji, aktorzy sowieccy pracowali podczas wojny w teatrze w Wiedniu i zostali później zatrzymani przez NKWD⁸⁹.

Grupa nosiła nazwę „Ansambł pieśni i plaski” (Zespół pieśni i tańca). Przy zespole istniał także chór. Jego repertuar był różnorodny. Składał się ze skeczki, pieśni oraz wierszy. Instrumenty (m.in. akordeon, skrzypce, trąbka, bęben) - otrzymał od władz obozowych. Dekoracje i kostiumy zrobili we własnym zakresie jego członkowie. Generalnie „koncerty” prowadzono w języku rosyjskim, lecz niekiedy także po polsku. Właśnie one wywoływały największe poruszenie wśród widzów. Grupa ta nie tylko występowała dla więźniów, lecz organizowano jej także wyjazdy poza Kutaisi. Prezentowała swój program m.in. w znanym ośrodku sanatoryjnym - Cchałtubie dla rekonwalescentów wojennych⁹⁰. Występowała również dla jednostki wojsk lotniczych, zlokalizowanej w pobliżu granicy tureckiej. Przy każdym przemieszczaniu się zespołu towarzyszyła mu kobieta - oficer NKWD. Funkcjonował on około roku, do momentu otrzymania przez artystów sowieckich wyroków skazujących.

Drugą odskocznią od obozowego życia było kino zorganizowane w świetlicy. Dość często, czasami dwa razy w tygodniu odbywały się seanse filmowe. Przedstawiane za-

88 O realizacji tych postanowień wiadomo na przykładach typowych obozów dla jeńców wojennych.

89 K. Kucharska (z d. Truskowska), *Młodość...*, s. 5-6; S. Bortkiewicz. *Wspomnienia...*, s. 7; K. Zienkiewicz, *Wspomnienia...*, s. 11.

90 Od lat pięćdziesiątych XX w. Gruzja stała się jednym z centrów leczniczych i sanatoryjnych W Związku Sowieckim. Właśnie między przedgórzem kaukaskim & Niziną Kolchidzką utworzono kompleks sanatoriów reumatologicznych. Cchałtubo stanowi obecnie jego centrum. Szerzej zob.: W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2000.

zwyczaj filmy (parokrotnie te same) gloryfikujące władzę ludowo-sowiecką, wysoką wydajność i produkcję w kolchozach, „towarzysza Stalina” oraz sukcesy gospodarki sowieckiej. Prezentowały typowo propagandowy charakter i miały związek z pracą pionu polityczno - oświatowego w obozie. Projekcje miały na celu uświadamianie „elementu kontrrewolucyjnego”, za który uważano Polaków. Według wspomnień - w większości filmy były „nudne i nieciekawe”. Budziły wśród oglądających dużą niechęć i gorycz. Bywały również interesujące, np. „Parada zwycięstwa”, „Car Iwan Groźny”, „Przysięga”. Wyświetlano nawet i amerykańskie: „15-letni kapitan”, „Primabalerina” czy „Biały Kieł”⁹¹.

Wszystkie te imprezy umożliwiały mężczyznom przede wszystkim spotkanie się i porozmawianie z kobietami, wymianę informacji oraz najnowszych plotek. Przeprowadzano w ich trakcie także transakcje handlowe.

* * *

Korespondencja więźniów - Polaków z rodzinami była bardzo utrudniona. Oficjalnie zabroniono im wysyłać listy. Można to było jednak uczynić drogą nielegalną, wykorzystując pomoc robotników wolnonajemnych. Dzięki temu np. bracia Gieczewscy utrzymywali stały kontakt z rodziną w Wilnie już od grudnia 1945 r. Jednocześnie uzyskali od rodziców przed Nowym Rokiem dwie pocztówki oraz trzy przekazy pieniężne.

Sytuacja uległa radykalnej zmianie od 8 czerwca 1946 r., kiedy to władze sowieckie wydały oficjalne zezwolenie na pisanie listów - kartek, ale tylko w języku rosyjskim⁹². Było ono i tak w dużym stopniu uzależnione wyłącznie od nastrojów enkawudzystów. Natomiast trasa nielegalna korespondencji - od życzliwości ludności gruzińskiej. Polacy mogli pisać do rodzin, ale nigdy nie mieli pewności, czy listy dotrą do celu. Wiele bowiem z nich nie przeszło przez cenzurę obozową i zostało przez nią zatrzymane. Naczelnikiem urzędu pocztowego, funkcjonującego w ramach obozu, był starszy cenzor Kuraszwili. Jeszcze do dziś, w listach z 1946 r., można przeczytać: Prasmatrieno. Wojennaja cenzura 15 456 (Przejrzano. Cenzura wojskowa).

Bardzo często oficerowie sowieccy wyrzucali i niszczyli listy - a czasami specjalne druki, wypisywane przez więźniów. Podobnie działało się z listami przysyłanymi do obozu. Wiele z nich znalazło się u mjr. Mientieszaszwilego - naczelnika OCZO. Wspomina o tym T. Kulesza, która sprzątała u niego w biurze:

„Pałitał u niego w piecu, dawał do podpałki listy, które przychodziły Polski. Serce mi się ścisnęło. Widziałam polskie listy i znaczki, ale on stał mi nad głową i wołał: „By-

91 M. Nowicki, *Moja wielka...* s. 78.

92 List R. Gieczewskiego do rodziców z 9 czerwca 1946 l. (kserokopia w zbiorach autora). Porównaj M. Nowicki, *Moja wielka...*, s. 80.

stro! Bystro!⁹³”.

Dzięki pomocy ludności gruzińskiej, część korespondencji docierała do adresatów. Wolnonajemni Gruzini brali bowiem od Polaków kartki i wrzucali je bezpośrednio do skrzynek pocztowych w Kutaisi, a nawet zgodzali się na przyjmowanie listów na swój domowy adres. Taką pomocą wykazał się wobec Polaka S. Bortkiewicza np. Dawid Meschi, pracujący na „lesoskładzie”. Było to jednak działanie ryzykowne i wymagało odwagi.

Oczywiście, Polacy szukali wszelkich możliwych dróg wysyłania wiadomości do domu. Jedną z nich było również przekazywanie listów osobom zwalnianym z obozu. Wykorzystywano także Polaków zatrudnionych w mieście Kutaisi. Przesyłano również korespondencję na adresy znajomych, sąsiadów pozostających jeszcze w Wilnie. Taką skrzynką kontaktową było mieszkanie rodziny Gieczewskich, do których dochodziły listy od kolegów swoich synów, m.in. od Czesława Russa, Jana Radzikowskiego czy Jana Staniula.

Dzięki temu Polacy w obozie mogli otrzymywać wiadomości, paczki oraz przekazy pieniężne od bliskich. Pieniądze odgrywały dużą rolę w utrzymywaniu stanu zdrowia, gdyż m.in. pozwalały zakupić dodatkową żywność. Oczywiście prawie najwyższą cenę posiadał chleb, który w sierpniu 1946 r. kosztował 12 rb za kg, a od września już od 15 do 20 rb. Droższa była mąka kukurydziana, gdyż kosztowała 20 - 22 rb za kg, a pszeniczne nawet 25 rb. Wykorzystywano ją nie tylko do wypieku placków, ale także do przyrządzania „zup” tzw. wypełniaczy. O wiele niższe ceny obowiązywały na warzywa, gdyż za kg cebuli należało zapłacić 12 rb, jabłek 2 - 6 rb, pomidorów 5 - 7 rb. Od września ceny na te produkty wzrosły średnio o 2 rb za kilogram. Można również było kupować owoce podtundnia, np.: figi 8 - 9 rb za kg, winogrona 8 - 10 rb, granaty, kawony, melony, mandarynki, figi, brzoskwinie, śliwki oraz hurmę⁹⁴.

Paczki żywnościowe, mimo plądrowania ich przez enkawudzystów, często ratowały więźniom życie. Jest rzeczą charakterystyczną, iż konfiskowano opakowania po nich. W wielu przypadkach otwierano je w obecności adresata. Z korespondencji wynika, iż niektórym oddawano nawet znalezione w nich pieniądze, lecz tylko do wysokości 100 - 200 rubli. Występowały także przypadki kradzieży przesyłek. Ten problem wystąpił u Lucjana Pietruszki, któremu dopiero 14 stycznia 1947 r. wydano pozwolenie (nr 145) na otrzymywanie paczek. Pomimo systematycznego wysyłania ich przez jego matkę, nie

93 T. Nowiak (z d. Kulesza), *Wspomnienia...*, s. 44. Niektóre listy były przemycane z administracji sowieckiej do obozu przez Polki tłumaczące je dla znajomych, do przeczytania w ciągu nocy.

94 Hurma kaukaska - hebanek jagodowy, zwany figami kaki z dużą zawartością taniny. Owoce tego gatunku zawierają dużo witaminy A i C. Korespondencja braci Gieczewskich z 17 lipca, 21 sierpnia, 17 września i 7 listopada 1946 r. (kserokopie w zbiorach autora); M. Nowicki, *Maja ..*, s. 85-86; S. Zawistowski, *Wspomnienia...*, s. 105. Przed wyjazdem Polaków ceny na artykuły żywnościowe wzrosły, np. 1 kg maki kosztował 40 rb, a 300 g chleba 8 rb, List braci Gieczewskich z 9 maja 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

otrzymał on nigdy żadnej z nich⁹⁵.

Oficjalna procedura wysyłania przekazów pieniężnych z Polski i uzyskiwania informacji o ich losie należała do długotrwałych. Potwierdza to przykład K. Balińskiego, któremu przesłano z Olsztyna w marcu 1947 r. kwotę 200 rubli. Jego matka próbowała się dowiedzieć, czy suma ta dotarła do syna. Napisała (23 września 1947 r.) w tej sprawie list do Narodowego Banku Polskiego w Warszawie. Ten w oficjalnym piśmie z 22 października 1947 r. poinformował ją, iż przekaz został zrealizowany, o czym zawiadomiła powyższą instytucję Ambasada RP w Moskwie pismem z 16 kwietnia 1947 r. Tak więc ambasada w ciągu niecałego miesiąca potwierdziła przekaz, natomiast NBP pomimo otrzymanych informacji już w kwietniu, dopiero na interwencję osoby zainteresowanej, odpowiadał. Ułynęło już wówczas sześć miesięcy, w ciągu których Boliński mógłby otrzymać kolejne pieniądze⁹⁶.

Generalnie od połowy 1946 r. władze sowieckie nie czyniły poważniejszych problemów z przekazywaniem paczek, przychodzących z terenów Litwy i Białorusi. Wydawano je bez większych ograniczeń. Duży ich napływ nastąpił właśnie od tego okresu. Potwierdza to również relacja M. Nowickiego. Wspomina on, iż w sierpniu 1946 r. pozwolono oficjalnie otrzymywać paczki⁹⁷. Myślę jednak, że sprawa obowiązkowych zaświadczeń nie była do końca wyjaśniona prawidłowo, gdyż sytuacje więźniów wskazują na fakt, iż „sprawki” były potrzebne urzędom pocztowym, z których wysyłano paczki żywnościowe. Wyraźnie pisze o tym w liście do synów przebywających w obozie Feliks Gieczewski:

„O ile ciocia paczki nie wyśle, to płakać trzeba za przetrzymywanie sprawki, bo gdybyśmy sprawkę mieli, to ta dzisiejsza paczka byłaby wysłana o wiele wcześniej, co najmniej 10 dni. Otóż macie za zadanie starać się sprawek i nam je wysłać. Jak pisałem, dla Was na każdą paczkę potrzebna jest sprawka. Naczelnik poczty śmieje się, że Was jakiś Naczelnik tak fałszywie informował”⁹⁸.

Zgodnie z prośbą ojca jeden z braci otrzymał takowe pozwolenie, co czynili też inni Polacy (patrz s. 219).

Przesyłki stanowiły naprawdę bardzo ważne źródło utrzymania się dla wielu więźniów. Znajdowały się w nich nie tylko artykuły żywnościowe, ale także przemysłowe.

95 Kserokopia dokumentu w posiadaniu autora. o zaginięciu przesyłek informują także bracia Gieczewscy, Listy z 2 i 8 sierpnia 1946 r. (kserokopie w zbiorach autora).

96 Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie posiadało w 1946 r. dokładne informacje (outрудnieniach czynionych przez stronę sowiecką w przekazywaniu paczek z pomocą Polakom przebywającym w PFL. Jak wynikało z umowy polsko-sowieckiej podpisanej 20 marca 1946 r., dotyczącej pocztowej i telefoniczno-telegraficznej łączności między obu krajami, obejmowała ona przesyłki (nadawane w formie listów poleconych) do 2 kg wagi. Ambasada polska w Moskwie wystosowała 23 października 1946 r. specjalną notę stronie sowieckiej, w celu wyjaśnienia zaistniałych kłopotów, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej: AMSZ), sygn. 27-169, k. 3.

97 M. Nowicki, *Moja wielka...*, s. 80.

98 List z 24 marca 1947 (kserokopia w zbiorach autora).

Puzewiczowi przesłano np. słoninę, suchary, cebulę oraz dużą szpulkę nici z ukrytą w niej sumą 800 rubli. Paczka, którą przekazali z Wilna znajomi Ludwikowi Jankowskiemu, zawierała m.in. 4 kg mąki, kawałek słoniny oraz kilka liści tytoniu. W przypadku M. Nowickiego pierwszy list oraz przekaz otrzymał on w Kutaisi 7 lutego 1946 r. W marcu drogą nieoficjalną doręczono mu depeszę z informacją o wysłaniu dla niego paczki na adres obozu. Otrzymał ją dopiero miesiąc później - w kwietniu (!). Przesłane mu wówczas tłuszcz, witaminy, herbatniki, landrynki, koszulę, ołówek, papier oraz obrazki religijne. Przybory do pisania skonfiskowano mu. Listy do żony pisał na papierze pakowym na nieoficjalny adres zwrotny. Pośredniczył w tym Kazimierz S., mający w swoim miejscu pracy kontakt z ludźmi miejscowymi.

Drogą nieoficjalną można było także otrzymywać polskie książki, które wywoływały prawdziwe emocje wśród więźniów. W tej bardzo dobrej sytuacji znalazł się powtórnie Nowicki. Książki przekazywali mu przede wszystkim znajomi z Wilna, oczywiście nieoficjalnie i w kilku paczkach (37 różnych tytułów). Zawierały one m.in. główne dzieła Jana Kochanowskiego, Antoniego Młaczewskiego, Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Władysława Syrokomli. Znalazły się także dwa tomy „Historii świata” Herberta G. Wellsa, „Makbet” Williama Szekspira, kilka książek religijnych (w tym modlitewnik) oraz z zakresu matematyki. Według jego relacji do obozu zaczęła przychodzić również prasa, także bezpośrednio z Polski. Jego kolegom przysyłane, rzecz jasna sporadycznie i w postaci wycinków, m.in. „Wieczór Warszawski”, „Dziennik Ludowy”, „Głos Ludu”,

„Rzeczpospolitą”, „Odrę”, „Głos Anglii” (?), „Wiadomości Mazurskie”, „Pielgrzyma Polskiego”, „Chłopską Drogę”, „Przekrój Tygodnia”, „Dziennik Krakowski”, „Muczę” oraz „Szpilki”⁹⁹.

Oceniam, na podstawie zebranych relacji, iż był to prawdopodobnie jedyny i tak „ogromny” zbiór polskich książek we wszystkich obozach z „saratowskiego szlaku”.

Oczywiście, jak wspominałem w poprzednim rozdziale, w dobrej sytuacji znajdowały się osoby posiadające jeszcze rodziny na Wileńszczyźnie. U pozostałych, którym przesiedlono bliskich do Polski, korespondencja oraz pomoc aprowizacyjna była utrudniona, a dla wielu wręcz nieosiągalna. Doskonale sytuację tę widać na przykładzie dziesiętnastoletniego Edwarda Drozda. Ten chłopak otrzymał pierwszy list od matki z Łodzi dopiero 30 lipca 1946 r. Czytamy w nim m.in.:

„Dziecino moja najdroższa, synu mój jedyny - kochany. Otrzymałem dopiero Twój list teraz tj. 26 lipca. (...) Teraz Tatusiowi będzie łatwiej dowiadywać się o Ciebie mając Twój adres. Ja wyjechałam 6 sierpnia 1945 r. Jesteśmy zdrowi, tylko brak jest Ciebie.

Zwracam Ciebie opiece Boga, niech matka Najświętsza ma Cię w swojej opiece, a

⁹⁹ M. Nowicki, *Moja wielka...*, s. 90-91.

wszystko Będzie dobrze”¹⁰⁰.

W dalszym ciągu Drozd szukał kontaktu z rodziną. Udało mu się napisać kartkę pocztową 8 listopada 1946 r., ale przechwyliła ją cenzura sowiecka. Przepuszczam, iż jego matka nigdy nie przeczytała jej treści.:

„Jestem zdrow i żyw. Pracuję w Kutaisi w łagrze. Jestem zdrow, ale głodny, co najważniejsze. Myślałem, że nie mam w ogóle, gdzie szukać ratunku, ale okazuje się, że moi kochani odnaleźli swego syna, który w ogóle nie spodziewał się, że znajdzie jakiś kontakt z domem. Moi kochani po otrzymaniu tego listu dajcie znać telegrafem, czy listy moje dochodzą i napiszcie, jak wy żyjecie. Moi kochani, jeżeli możecie pomóżcie mnie pieniędzmi, wyślijcie jakieś 300 rubli, bo paczek z Polski nie można wysyłać. Moi kochani, niech was to nie dziwi, ale głodnemu chleb na myśli”¹⁰¹.

O swoich kłopotach zdrowotnych i utrudnionych kontaktach z rodziną w Polsce, tak pisał na adres kontaktowy w Wilnie kolejny więzień, Czesław Russ:

„Szanowny Panie !

Dziękuję uprzejmie za kartkę. Zdrowie moje Bardzo słabe. Wieczorem absolutnie nie nie widzę. Siły odmawiają. Dystrofia i awitaminoza. Czuję się bardzo słabo.

O warunkach życia nie muszę powiadamiać, gdyż Pan i tak dobrze wie. Od Rodziców miałem w ub. r. (w 1946 r. - D. R.) kartę pocztową. Otrzymałem okazjnie, gdyż adres nie prawidłowy. Proszę im napisać o mnie. Niech piszą do mnie i jeżeli mogą to jakoś pomogą mi. Bardzo potrzebuję pomocy”¹⁰².

Poważny problem dla wszystkich istniał natomiast w kwestii przekazów pieniężnych, które można było otrzymywać zazwyczaj tylko raz w miesiącu. Wpłacano je nieregularnie i tylko do wysokości 150 rb.

Każdy więzień starał się informować o swojej sytuacji najbliższą rodzinę. O pogarszającej się kondycji fizycznej pisał do domu zwolniony już przez komisję lekarską Kazimierz Szejnicki:

„Kochana Tosio!

Miałem jechać z p. Brzezińskim, lecz jak zwykle coś mnie trzyma z dala od ciebie i nie daje połączyć się. Ostatnio zachorowałam na biegunkę. Nie wiem, czy wygrzebię się z tego. Choroba bardzo wycieńcza, a sił mam mało. Jestem zdany na łaskę losu. Ostatnia

100 LAS. tp. 9226, k. 23. E Drozd został aresztowany w listopadzie 1944 r., mając siedemnaście lat. Tekst ten, przetłumaczony na język rosyjski jest dołączony doteczki personalnej.

101 Tamże, s. 10. Sądzę, iż ten list również nie doszedł do Polski. Został także przetłumaczony i włączony doteczki. E. Drozd przeżył czteroletni pobyt w obozach. Został skierowany w 1947 r. do kolejnego z nich w - Stalingradzie, skąd powrócił do Polski w styczniu 1949 r., już jako dwudziestodwuletni mężczyzna. Dalsze losy są mi nieznane.

102 List adresowany 23 marca 1947 r. do Feliksa Gieczewskiego, ojca braci Gieczewskich. Warto nadmienić, (o czym wspominałem już w tekście. iż właśnie u nich w domu zorganizowano punkt kontaktowy dla rodzin i osób zwalnianych z obozów „saratowskiego szlaku”. Przekazywano tam informacje o innych więźniach oraz wysyłano korespondencję na adresy rodzin przebywających już w Polsce.

prośba: Módlcie się¹⁰³.

Kontakt listowy był dla Polaków bardzo istotny i wielu trzymał przy życiu. Oto fragment z listu Mieczysława Kleczkowskiego, datowanego na 21 czerwca 1946 r., do rodziny:

„Pisz do mnie, jak Twoje zdrowie, jak się mają dzieci. Biedny Tadzio tyle musi pracować, czy nikt go nie krzywdzi. Jak się czuje Krysia i maleńka Lunia. Już chyba chodzi. Bardzo stęskniłem się do was, jakbym 10 lat nie widział¹⁰⁴.

Ludzi często ogarniała nostalgia i przychodziły na myśl wspomnienia o rodzinie. Pomimo wielu trudnych dni nie zapominali o rodzinnych świętach. Właśnie w dzień urodzin swojej matki wysłała list do niej jedna z córek:

„Moja daleka Mamo!

Posyłam Ci bukietek zasuszonych fiołków, przyjmij ten skromny prezent. Ach, gdyby te kwiatki mogły Ci wszystko powiedzieć, to byś mówiła, że to największy i najszczęśliwszy prezent, który otrzymałeś kiedykolwiek. Gdybyś wiedziała, co się dzieje, w moim sercu, gdy widzę Cię odświętnie ubraną w przyjemnym gronie najbliższych, w którym niegdyś byłam i ja. Ach, to wie jeden Bóg, tego nawet ludzie nie rozumieją¹⁰⁵.

Prawie wszyscy mieli nadzieję na powrót i wierzyli w taką możliwość. Wiele osób przeżywało jednak chwile słabości i apatii. Wówczas otrzymywana korespondencja i paczki z domu poprawiały ich stan psychiczny, potwierdzając zarazem więzi rodzinne. Większość listów wywoływała wzruszenie i wspomnienia szczęśliwych chwil :

„Łzy tylko ścisnęły gardło, oczy zaszyły mgłą. Boże, ja w tym wieku (22 lata - D. R.) potrzebuję niepokoić swoich Najdroższych – potrzebuję pomocy, zamiast im ją dać. Najdrożsi, może Bóg da i połączymy się kiedyś. Przecież stale tak być nie może. On na pewno słyszy nasze jęki, modły i głosy rozpaczliwe, które wołają o pomoc niewinnym.

Najdrożsi, tak już staram się podtrzymać na duchu i tak trudne bywają chwile, że mam wszystkiego dość, tylko myśl o Ukochanych podtrzymuje mnie, błady uśmiech przeleci po twarzy, iskierka nadziei wstąpi w serduszko, muszę wrócić¹⁰⁶.

Jak wynika z przedstawionej korespondencji, dla wielu osób kontakt z rodziną był bardzo ważny. Pozytywnie wpływał na kondycję psychiczną więźniów. Przy utrzymywaniu stałego kontaktu listownego, więźniowie zdawali sobie sprawę, że najbliżsi pamiętają o nich i czekają na ich powrót.

103 Trzydziestodwuletni K. Szejnicki nigdy nie doczekał zwolnienia z Kutaisi oraz już nie zobaczył swojej żony. Zmarł w Kutaisi 10 marca 1946 r. tuż przed wyjazdem z obozu.). Surwilło, Rachunki..., s. 130.

104 M. Kleczkowski zmarł 19 czerwca 1947 r. według oficjalnej wersji na gruźlicę w Astrachaniu, tamże, s. 151.

105 List T. Nowiak (z d. Kuleszy); z 19 marca 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

106 List W. Kozakiewicz (z d. Romanowskiej) z 13 sierpnia 1946 r. do rodziców mieszkających w Ejszyszkach (kserokopia w zbiorach autora).

Warto zwrócić uwagę na stosunki panujące między więźniami a strażnikami obozowymi. Ze wspomnień wiadomo, iż niektórzy wywodzili się także z byłych sowieckich więźniów tegoż obozu¹⁰⁷.

Po przeprowadzonych śledztwach - „filtracji” część Rosjan przeznaczono do objęcia funkcji wartowniczych. Właśnie oni wyróżniali się na tle pozostałych większą surowością podczas przeprowadzanych rewizji w barakach i przy wejściu więźniów na teren obozu. Wielu z nich było pochodzenia azjatyckiego z charakterystycznymi rysami twarzy. Ich postępowanie wynikało, jak sądzę, z prostej przyczyny: musieli zasłużyć się ponownie władzy i uzyskać pełną wiarygodność. Pozostali strażnicy wykazywali na ogół obojętność wobec Polaków. Nie występowały przypadki szczególnego okrucieństwa bądź przemocy z ich strony. Niektórzy wspólnie z więźniami prowadzili transakcje handlowe, bądź nawet umożliwiali nielegalne wykonywanie drobnych prac rzemieślniczych. Ich pozycja materialna, a przede wszystkim aprowizacyjna, była również trudna.

Na podstawie wykorzystanych źródeł można generalnie mówić tylko o jednej osobie, która prezentowała wrogi stosunek do Polaków. Był to naczelnik ochrony obozu - lejtn. Dżikja, Gruzin. Bardzo często podczas apeli porannych odnosił się agresywnie do więźniów. Używał wobec nich niecenzuralnych, wulgarnych słów.

Na podkreślenie zasługuje fakt dobrych kontaktów Polaków z ludnością gruzińską. Nawiązali z nią ożywione kontakty handlowe, które przynosiły obopólne zyski. Wymiany te często odbywały się podczas pracy na terenie fabryki samochodowej. Jak już wcześniej wspomniałem, miejscowa społeczność pozytywnie odnosiła się do Polaków. Miała do nich raczej serdeczny i życzliwy stosunek. Jedno z przypadkowych spotkań K. Zienkiewicz charakteryzuje następująco:

„Poprosiliśmy raz naszego wartownika, żeby zezwolił nam iść do Gruzinów i poprosić o coś do jedzenia. Zgodził się i weszliśmy na jedno z podwórek. Tam pod drzewem były rozstawione stoły i całe zastawione jedzeniem. Chcieliśmy się szybko wycofać, ale zatrzymali nas i zapytali, kim jesteśmy. My odpowiedzieliśmy, że jesteśmy Polakami. Tam był oficer w mundurze i powiedział: „jak zestrzelono mnie nad Polską, Polacy pomogli mi i ukryli mnie”. Ludzie ci, dali nam dużo owoców, mięsa i poczęstowali dużym kieliszkiem wódki”¹⁰⁸.

Wiele brygad prowadziło roboty pod kierownictwem gruzińskim, które korzystnie dla więźniów, oceniało ich pracę. Oczywiście, mogły zdarzać się także przypadki kontaktów negatywnych, ale należały one do sporadycznych.

¹⁰⁷ Tę funkcję pełnił nawet jeden człowiek z transportu wileńskiego - Fiodor S.

¹⁰⁸ K. Zienkiewicz, Wspomnienia..., s. 12.

Również i w tym obozie zdarzały się ucieczki. Na podstawie przeanalizowanych dokumentów i relacji można stwierdzić, iż ich liczba była większa niż w Jęlszance. Na powyższą sytuację składało się niewątpliwie kilka przyczyn, a dla każdego zbiegłego więźnia były one inne.

Po pierwsze - Polacy przestali wierzyć w częste zapewnienia naczelnika o rychłym ich zwolnieniu. Trwał już dla większości pierwszy rok od momentu aresztowania, rozłąki rodzinnej z mglista perspektywą powrotu. Po wtóre - wiele osób nie mogło zaakceptować istniejących warunków życia obozowego. Rzecz jasna, prawie dla wszystkich były one trudna do zaakceptowania. Jedni popadali w depresję, która doprowadzała do ich śmierci, a drudzy walczyli o przeżycie i funkcjonowali w zastej rzeczywistości. Przyczyn ucieczek można upatrywać w różnorodności charakterów i osobowości ludzkich. Bez wątplenia wielu mężczyzn nurtowała trudna sytuacja bytowe pozostawionej na Wileńszczyźnie rodziny lub przesiedlonej do Polski. Wpływ na decyzje o ucieczce miały również cechy młodości, przeszłość partyzancka oraz zwykła brawura. Szansę zmiany tej niekorzystnej dla nich sytuacji stwarzała jedynie ucieczka.

Każdy zdawał sobie sprawę z konsekwencji podjęcia tego ryzyka. W przypadku nieudanej próby ucieczki, złapanego więźnia bito, skazywano na pobyt w karcerze i kierowane do karnego plutonu (brygady). Podczas ucieczki mógł również zostać zastrzelony lub zginąć przypadkowo. Wiadomo było więźniom, iż przebywanie w karcerze, przy minimalnej racji żywnościowej, prowadziło do osłabienia organizmu i komplikacji zdrowotnych. Praca w karnej brygadzie należała natomiast do ciężkich i wyczerpujących. Tylko nielicznym udawało się szczęśliwie zbiec z obozu. Więźniowie zdawali sobie sprawę komu powiodło się, gdyż uciekinierzy - ich koledzy - nie powracali już z powrotem.

Do udanej ucieczki nie wystarczała tylko determinacja, ale jej odpowiednie przygotowanie i przeprowadzenie. Jednym z podstawowych problemów była duża odległość od Wilna. Można ją było pokonać wyłącznie koleją, na której gęsto było od posterunków wojskowych oraz milicyjnych.

Bezspornie priorytetową sprawą było przygotowanie odpowiedniego zapasu żywności lub zorganizowanie wystarczającej ilości waluty. Każda z tych dwóch kwestii narażała na trudności. Jak wiadomo, z obozowych racji żywnościowych trudno było przeżyć, a co dopiero mówić o „odłożeniu” z niej np. kromki chleba. Łatwiej udawało się pozyskać walutę.

Pierwszy sposób polegał oczywiście na sprzedaży części swojej garderoby, np. płaszcza bądź marynarki. Przygotowywano sobie w zamian stare, sowieckie szynele wojskowe lub kurtki watowe, masowo noszone przez ludność cywilną. Druga możliwość zgromadzenia gotówki wynika także z handlu, polegającego na sprzedaży różnego ro-

dzaju „wyrobów rzemieślniczych” lub deficytowych „towarów”, pochodzących m.in. z terenu budowy fabryki. Naturalnie, można było otrzymać walutę ukrytą w paczkach żywnościowych.

Istniał również dylemat, czy uciekać samemu, czy ze współtowarzyszem. Każda z tych opcji miała swoje pozytywne i negatywne skutki. Samotny uciekinier mógł łatwiej podróżować nie wzbudzając większych podejrzeń. Jednak wspólna ucieczka - niosła większe szanse przeżycia w momencie np. kontuzji bądź choroby.

Niemal w każdym obozie (ale nie we wszystkich), jego władze organizowały specjalne grupy operacyjno-poszukiwawcze¹⁰⁹. Działania ich regulował specjalny rozkaz NKWD ZSRR nr 515 z 1944 r. Wysyłano je kilka równocześnie, na prawdopodobną trasę ucieczki więźniów. Przeprowadzały one kontrolę stacji kolejowych, dróg oraz zbierały informacje o podejrzanych w okolicy nowych przybyśszach. Dowództwo ochrony obozu zobowiązane było także do wysyłania listów gończych, nie tylko do terenowych organów MWD, ale również do miejsc stałego zamieszkania uciekinierów. W każdym zawiadomieniu znajdowały się podstawowe dane personalne zbiega oraz opis jego wyglądu.

Pierwsze ucieczki z Kutaisi podejmowano już podczas kwarantanny. Według M. Preckały zbiegło wówczas 10 więźniów, w tym dwóch jego znajomych (bracia Henryk i Wojciech Balcewiczowie). Brak dalszych informacji o nich z kolejnych obozów „saratowskiego szlaku” wskazuje, iż nie zostali oni złapani¹¹⁰.

Pierwszą zbiorową ucieczkę, potwierdzoną w dokumentach sowieckich, przygotowali w grudniu 1945 r.: Edward Łabiniacz (ur. 1915 r.), Edward Pietrzyk (ur. 1917 r.), Józef Nowosielski (ur. 1903 r.), Henryk Wertyński (ur. 1920 r.) oraz Stanisław lub Antoni Oponowicz (lub Stanisława Apanowicz)¹¹¹. Datę ucieczki wyznaczono na 28 grudnia 1945 r., jednak na skutek zdrady jeszcze jednego jej uczestnika - Henryka Kamokina - wszyscy zostali aresztowani. Poinformował on bowiem o niej naczelnika podobozu nr 1 - Simoniana. Na podstawie obszernych zeznań Kamokina wiadomo, iż Polacy przygotowali się do ucieczki starannie. W posiadaniu Apanowicza znajdował się ponoć plan ucieczki, pieniądze oraz złoto. Przed jego aresztowaniem przekazał plan Nowosielskiemu. Podczas rozmowy ze śledczym - st. lejtn. Gadiczkeskim, Kamokin informował, iż główną osobą w grupie stanowił Łabiniacz, a sprawami finansowymi zajmował się Apanowicz. Zamierzano podróżować koleją i kupować żywność od miejscowej ludności.

109 O poważnych zaniedbaniach w Wielu PŁ w kwestii organizowania oddziałów poszukiwawczych informuje pismo naczelnika Zarządu Ochrony i Reżymu GUŁAG MWD ZSRR pulk. I. Smirnowa GARF, sygn. 9414-1-2529, k. 49.

110 M. Preckały, *Wspomnienia...*, s. 10. Niestety, nieznanne są ich dalsze losy, ale nie pojawiają się ich nazwiska w następnych obozach.

111 W jednym dokumencie wymieniane jest nazwisko Oponowicza, a w drugim Apanowicza. Z powodu braku dostępu do teczek personalnych w archiwach moskiewskich utrudnione jest dokładne ustalenie nazwisk.

Kamokin wskazał również na dwóch innych Polaków, myślących o ucieczce z Kutaisi. Wymienił nazwisko Wróblewskiego z 3 rot 7 batalionu oraz Bartulewicz z 8 batalionu¹¹².

W tej sprawie jako podejrzanego przesłuchiwał H. Wertyńskiego 29 grudnia 1945 r. mł. lejtn. Twałczrelidze. Wertyński stanowczo zaprzeczył jakoby wiedział o planach ucieczki i z nikim nie rozmawiał na ten temat. Stwierdził, że znaną przy nim podczas rewizji kartę ewakuacyjną (przystaną prawdopodobnie z Wilna) nie zamierzał wykorzystać do żadnego celu¹¹³.

Kolejną grupową ucieczkę próbowali zorganizować 23 maja 1946 r. Romuald Jackiewicz (ur. 1924 r.) oraz Edward Brzozowski (ur. 1923 r.), pracujący w kuchni 1 „dywizjonu”. Naczelnikowi OCZO Mientieszaszwilemu meldował o tym incydencie mł. lejtn. Twałczrelidze. Wymienieni Polacy starali się namówić do niej 21 maja prawdopodobnie swojego bliskiego kolegę, z którym razem pracowali. Okazał się nim zwerbowany agent o pseudonimie „Osipow”. Złożył on 22 maja meldunek władzom sowieckim o proponowanej mu przez nich ucieczce. Wyjaśniał w nim, iż Jackiewicz i Brzozowski mieli zamiar uciec w nocy, w czasie pracy w kuchni. W tym celu przygotowali dużą ilość pieniędzy, które Jackiewicz nosił ukryte w torbie wewnątrz kieszeni, a Brzozowski w torbie na szyi. Wspólnie z nimi szykowali się do opuszczenia obozu Henryk Czyż, Sosnowski, Osipowicz, Bolesław Czechowicz (ur. 1926 r.) oraz dwóch mężczyzn o nazwiskach Mačka i Jaska¹¹⁴. Ponieważ donos uprzedził władze sowieckie o zamiarach Polaków, przygotowały one zadania dla pionu operacyjno-czekistowskiego. Przede wszystkim postawiono za cel wykrycie głównego organizatora ucieczki, ustalenie brakujących dwóch nazwisk oraz stałą, systematyczną obserwację podejrzanych i wykrycie kierunku zamierzonej ucieczki. Do przedsięwziętych środków należało również: uprzedzenie dowódcy podobozu oraz przeprowadzenie rewizji w celu odebrania pieniędzy. Wiadomo nam jest o wykonaniu tych zadań tylko w pewnej mierze, gdyż nocą 23 maja 1946 r. Jackiewicz i Brzozowski

112 Dalsze ich losy potoczyły się różnie: E. Łabnicza zwolniono z Kutaisi w 1946 r. z powodu złego stanu zdrowia. J. Nowosielskiego oraz S. Oponowicza skierowano do obozu w Borowiczach, skąd pierwszego zwolniono w 1948 r., a drugiego dopiero w 1949 r. Do Astrachanu trafił H. Wertyński - wypuszczony w 1948 r., oraz E. Pietrzyk, skąd uciekł w październiku 1947 r. Do Stalingradu skierowano Stanisława Apanowicza. Losy Kamokina, który znał Polaków jeszcze z Saratowa (prawdopodobnie Rosjanina), oraz powody jego postępowania nie są na razie znane. LAS, tp. 26500. k. 24. Jest rzeczą charakterystyczną, iż zapis przesłuchania Kamokina oraz informacje o planowanej ucieczce znajdują się w teście personalnej Pietrzyka. Brakuje natomiast przesłuchania jego samego. Identyczna sytuacja jest u Łabnicza, gdyż brak jest w jego teście personalnej protokołu przesłuchania, ale jest przesłuchanie H. Wertyńskiego. Trudno jest wyjaśnić ten stan rzeczy.

W wykazie Uwięzieni W Donbasie.... nie występuje nazwisko Bartulewicz.

113 LAS, tn. 33361. k. 4-5.

114 W obozach przebywało kilku Sosnowskich: Stanisław (ur. 1908 r.), Franciszek (ur. 1921 r.), Leon (ur. 1919 r.) oraz bracia Stanisław (ur. 1923 r.) i Michał (ur. 1928 r.). Wszyscy oni potem zostali skierowani do obozu w Astrachaniu. Trudno jest wyjaśnić, kogo ten meldunek dotyczy. Podobna sytuacja dotyczy Osipowiczów: Feliksa (ur. 1896 r.), Bronisława (ur. 1924 r.) i Mariana (ur. 1925 r.). Przypuszczam, iż chodzi o dwóch młodszych mężczyzn, których skierowano do obozu w Borowiczach, Uwięzieni w Donbasie.... s. 241-242, 230, 272.

wano zebranie w baraku. Uczestniczył w nim również starszy żony Siuta (Michała), Jakiel (Bronisław) oraz inni, których nazwisk świadek nie pamiętał. Podczas zebrania twierdzili oni, że cały kontyngent Polaków następnego dnia, tj. 5 lipca, będzie przeniesiony w małych grupach do kolejnych obozów i skierowany do robót katorżniczych. Noniewicz ponadto stwierdził, iż „trzeba uciekać z łagru, bo jutro wszystkich skierują do ciężkich prac i z nami wszystkimi będzie koniec i nie zobaczymy już więcej domu”. Wieczorem zebrali się ponownie wszyscy, oderwali deski we własnej zonie i o godzinie 12-iej w nocy weszli do ogólnej strefy.

Jak wynika z protokołu, tamtej nocy uciekło w grupie co najmniej czterech Polaków. Przesłuchiwanemu więźniowi nie pozwolono się do nich przyłączyć. Powziął on jednak decyzję o ucieczce śladami kolegów i wyruszył wspólnie z Norbertem Szyszło. Zostali jednak bardzo szybko, gdyż już następnego dnia (tj. 5 lipca) ujęci¹¹⁹.

Jedyną ucieczką kobiet z podobozu nr 1 zorganizowały 13 sierpnia 1946 r.: Sabina Żukówna (ur. 1927 r.), Anna Żukowska (ur. 1920 r.) i Irena Ositówna (ur. 1921 r.)¹²⁰. Dwie z nich pracowały poza obozem w pracowni krawieckiej w charakterze sprzątaczek. Mogły opuszczać obóz bez konwoju, tylko na podstawie przepustek. Potrzebną ilość pieniędzy w wysokości 1000 rb. posiadała od swojej rodziny S. Żuk. Otrzymała je z pominięciem władz obozowych. Polki przygotowały się do ucieczki starannie. Dobrały sobie i uzupełniły odpowiednio odzież, a I. Osit, władająca doskonale językiem rosyjskim, uzyskała informacje dotyczące trasy ucieczki. Posiadała także dar nawiązywania kontaktów, co ułatwiało im później podróżowanie. Przypadkowym samochodem ciężarowym dojechały do miasta Zugdidi - 120 km na północny-zachód od Kutaisi. Tam przenocowały na cmentarzu i następnego dnia dotarły do Suchumi, a stamtąd trzeciego dnia do Soczi. W tym mieście zakupiły, dzięki znajomości języka przez I. Osit i uprzejmości sowieckiego oficera, bilety kolejowe do Moskwy. Niestety, w tym mieście zostały aresztowane przez żołnierzy przybyłych z obozu w Kutaisi. Rzecz wydawałaby się dziwne, iż przy odległości ok. 300 km trwały jeszcze ich poszukiwania. Jednak ten kierunek ucieczki Polek uważano w obozie za najbardziej prawdopodobny. Już podczas powrotu udało się I. Osit włożyć bilety kolejowe do kupionych pomidorów i wyrzucić ten dowód obciążający. Po przyjeździe do obozu zostały skierowane do karceru i poddane rutynowym przesłuchaniom. Przedstawiały na nich wcześniej ustalone odpowiedzi. Twierdziły przede wszystkim, iż nie planowały ucieczki, a tylko zwiedzanie pięknej Gruzji. Ponieważ nie udowodniono im zamiaru ucieczki, A. Żukowską i S. Żukównę osadzono w karcerze na 14 dni. Przy wydatnej pomocy koleżanek, które dostarczały im żywność, przetrwały ten okres.

¹¹⁹ Protokół śledczy sporządził 5 lipca 1946 r. mł. lejtn. Sawinych LAS, (nie ujawniam sygnatury teczki personalnej).

¹²⁰ O równoległej ucieczce tego samego dnia kilku mężczyzn wspomina M. Nowicki, *Moja wielka...*, s. 80.

Z powodu rany nogi Osit skierowano do szpitala, a następnie do karnej brygady, gdzie w nocy naprawiała odzież¹²¹.

Z relacji Antoniego Puzewicza (ur. 1925 r.) wiadomo o ucieczce jego, wspólnie ze Stanisławem Godlewskim (ur. 1927 r.) i Witoldem Borusewiczem (ur. 1924 r.) z podobozu w centrum Kutaisi. Przeprowadzono ją w połowie 1946 r. Nie planowano jej wcześniej i nie przygotowano na drogę prowiantu. Jednemu z uciekinierów (A. Puzewiczowi) przesłano w paczce, zwinięte w szpulce nici, 800 rubli. Podczas ucieczki żywili się niedojrzałą kukurydzą zbieraną z pól i owocami fig. Maszerując tylko nocą i unikając osiedli mieszkaniowych, przez cztery doby oddalili się od Kutaisi o około 100 km. Wkrótce i oni, z wyjątkiem S. Godlewskiego, zostali złapani przez milicję. Po spędzeniu kilku dni w miejscowym komisariacie, przetransportowano ich do obozu. Otrzymali po 20 dni karceru. Podawano tam 200 g chleba i porcję wody na cały dzień. Puzewicz nie miał szczęścia, gdyż po odbyciu kary zbliżył się, przypadkowo do „zapietnej zony” i skazano go na kolejnych 10 dób karceru¹²².

Prawdopodobnie indywidualną i udaną ucieczkę przeprowadził 5 stycznia 1946 r. Benedykt Jarmułkiewicz (ur. 1922 r.). Z całą pewnością na przełomie lipca - sierpnia 1946 r. Zbiegł; przypuszczalnie z powadzeniem brygadziста Aleksander Dzikiewicz (ur. 1908 r.)¹²³. Nieudaną ucieczkę zorganizowali; Mieczysław Gryniowicz i Antoni Michniewicz. Uciekali kanałem melioracyjny, ale jego wyjście było zabezpieczone kratą. Potem ukryli się w skrzyniach z maszynami., ale że ich znaleźiono¹²⁴. Jak widać z powyższego materiału, ucieczek z Kutaisi zdarzało się o wiele więcej niż z Jęlszanki. Fakt ten wydaje się z pozoru dziwny, chociażby z powodu odległości dzielącej Kutaisi do Wilna. Sądzę jednak, że duży wpływ na to miał brak realnej perspektywy powrotu do rodziny. Krążące w obozie plotki, np. o wywóźce Polaków do innych obozów, zwielokrotniały tylko te odczucie.

Naczelne czynniki sowieckie zdawały sobie sprawę z problemu ucieczek. Większość z nich wynikała z zaniedbań wartowników i ogólnego zabezpieczenie obozu. W celu zapobieżenia ucieczkom GUŁAG wydał szereg rozkazów i rozporządzeń. Jedno z nich z (15 lutego 1946 r.) dotyczyło m.in. obowiązku. regulowanie obciążeń służbowych dla żołnierzy pododdziałów ochrony. Stwierdzało, iż wielu żołnierzy, wyznaczających siebie na dodatkowe nocne warty, jest przemęczonych i nie może w pełni realizować powie-

121 I. Osit, Wspomnienia..., s. 12; S. Żak „Witamina”, Wspomnienia z łagru, s. 3-5; Relacja otrzymana od H. Krzyszczaka (w zbiorach autora). Wydarzenie to uważam za ewenement, gdyż w dotychczasowych badaniach nie natrafiłem na podobny przypadek,

122 A. Puzewicz, Wspomnienia. Gryciuny, Mejszugola... s. 76-84.

123 Uwięzieni w Donbasie..., s. 105. List R. Gieczowskiego z 8 sierpnia 1946 r. (kserokopia w zbiorach autora). Wacław Pujszno pisze o próbie nieudanej ucieczki Kuteckiego, J. Surmillo, Rachunki..., s. 144. W spisie „Uwięzieni w Donbasie...” . brak jest jednak tego nazwiska.

124 M. Gryniewtacz. Wspomnienia z... s. 4.

rzonych im zadań. Nakładało ono na dowódców obowiązek całkowitego przestrzegania przepisów służbowych, m.in. w kwestii wypoczynku i pełnego ośmiodzinnego snu dla żołnierzy¹²⁵.

Kolejnym problemem, wskazywanym przez GUŁAG, a występującym w PFT była kwestia przekazywanie „speckontyngentu” do prac gospodarczych - bez żadnego konwoju. Osoby te otrzymywały jedynie specjalne dokumenty zwalniające, bez konkretnych zleceń (rozdzielników) roboczych. Problem ten prawdopodobnie nie istniał na szerszą skalę w Kutasi, aczkolwiek wiadomo z relacji więźniów o występujących pojedynczych takich przypadkach¹²⁶.

* * *

Przebywanie w obozie sprawiło, że większego znaczenie (niż w normalnych warunkach) nabierały dla więźniów okresy świąteczne. Warto jeszcze zwrócić uwagę na uroczystości świąt Bożego Narodzenia obchodzone w Kutaisi przez więźniów w 1945 i 1946 r. Stanowiły one bardzo ważne wydarzenia w ich monotonnym i szarym życiu. Przypominały i podtrzymywały polską tradycję. Jednocześnie:

„niepomierne wzrastało uczucie nostalgii za rodziną, za domem, za krajem. Wspomnienia i myśli krążyły po głowie, nocami wytrącając sen. Stawały, jak żywe obrazy z dawnych lat. Dzieciństwo, Boże Narodzenie, choinka, wieczerza wigilijna, śpiewanie kołęd... Teraz nie było ani rodziny, ani domu, ani ojczyzny, ani kościoła, ani kołęd, prezentów, opłatków. Z rozpaczy można było oszaleć”¹²⁷.

W okresie świąt następowało pewne ożywienie wśród ludzi. Niektórzy mężczyźni na tę okoliczność przygotowywali się specjalnie, np. prali i czyścili ubrania. Poprawiali swój wygląd zewnętrzny, obcinali włosy, golili zarost z twarzy. Czynności te stanowiły oczywiście z pozoru błahostki, ale dla poprawy stanu psychicznego odgrywały ważną rolę. Dla pań święta nabierały większego znaczenia, a przygotowania do nich zaczynały się wcześniej. Starły się, aby chociaż kolacja wigilijna miała wyjątkowy charakter. Sowiecki naczelnik wyraził zgodę na nieliczne, wspólne spotkania mężczyzn i kobiet tego wieczoru. Jego przebieg zaskakiwał męskich uczestników, gdyż:

„Nie przyznawały się, ale myślę, że wymieniły coś ze swoich rzeczy i chleb na mąkę oraz owoce. Były tam najsmaczniejsze, jakie jadłem, kiedykolwiek w życiu przedtem i potem, torty z upieczonych placków kukurydzianych lub sojowych ozdobione owocami. Stała też pseudo choinka ze świeczkami. Byliśmy w siódmym niebie, tylko wszy gryzły. A przecież drapać się nie wypadało”¹²⁸.

125 Polecenie wydał zastępca naczelnika GUŁAG NKWD ZSRR gen.-mjr. Georgii Debrynin.

126 GARF, sygn. 9414-1-2529, k. 50.

127 L. Perepeczko. W łagrach..., s. 141-142.

128 S. Zawistowski, Wspomnienia..., s. 79.

Oczywiście nie wszyscy mieli, jeszcze z Wilna, znajome sąsiadki czy koleżanki. W obozie przebywały także rodzeństwa, dla których te uroczystości nabierały szczególnego znaczenia. Wspólnie znaleźli się tu np. Kazimiera Puksza z bratem Bolesławem, Aniela Oganowska z przyrodnim bratem Antonim Michniewiczem.

Generalnie święta obchodzono w niewielkich gronach koleżeńskich w swoich barakach. Odbywały się w nastroju przygnębienia i nostalgii za rodzinnymi stronami. Źródła podają, iż w 1945 r. w okresie poprzedzającym Boże Narodzenia (przez około dwa tygodnie) więźniowie nie otrzymywali w ogóle chleba¹²⁹. Tylko Polacy zostali jednak zwolnieni z pracy od południa 24 grudnia i w pierwszy dzień świąt. Nie skierowano ich do pracy także w Wielkanoc 1946 r., ale wykonywali roboty porządkowe na terenie obozu.

Święta w 1946 r. posiadały trochę odmienny charakter niż poprzednie. Wynikało to z faktu, iż w obozie tworzyły się już wspólne grupy towarzyskie i zawiązywały się przyjaźnie. Po wtóre - stosunek władz sowieckich do Polaków uległ złagodnieniu. Również w tym okresie nieliczne brygady otrzymały bieliznę osobistą oraz niektórzy sienniki. Więźniowie mieli także większe możliwości w zdobywaniu żywności. Na ten szczególny okres oszczędzane i przechowywano produkty, które miały podkreślić wyjątkowość świąt. Niektóre kobiety przygotowywały z dostępnych składników prowizoryczne placki i ciasta. Obdarowywano się prezentami, np.: bluzkami, żywnością bądź drobnymi pamiątkami własnego wyrobu. W wigilię Bożego Narodzenia 1946 r. administracja zorganizowała Polakom seans kinowy, na którym zaprezentowano amerykański film pt. „Piętnastoletni kapitan”. Wydawano również tego dnia paczki żywnościowe, które dotarły w okresie przedświątecznym w dużych ilościach do obozu. Wieczór spędzano w gronach przyjaźni i kolegów. Tak zorganizowali wigilię bracia Gieczewscy wraz z rodzeństwem Bartaszewiczów oraz z sześcioma kolegami, wywodzącymi się ze wspólnej brygady pracy. Przygotowali „babkę” z mąki kukurydzianej, kompot z jabłek oraz chleb z wieczornego przydziału. Atmosferę ówczesnej sytuacji oddaje nam fragment z korespondencji:

„Najrzewniejsza była chwila, kiedy tamaliśmy się opłatkami życząc sobie, jak najszybszego powrotu. Ucałowaliśmy się po bratersku, ale jakoś nie płakaliśmy, bo i tak też dużo płynie, a wszyscy Rodzice nasi na pewno płakali z tą chwilą. Myśleliśmy tylko, co zrobić, aby przyszłe pokolenie nie spotkał ten los, co spotkał nas.

Tak spędziliśmy święta my, a byli tacy, którzy mieli tylko suchy chleb i leżąc na narach (pryczach - D. R.) mogli tylko pomyśleć o opłatku”¹³⁰.

W okresie od 26-31 grudnia 1946 r. w prawie każdy wieczór wyświetlano w obozie filmy, a w Nowy Rok urządzono nawet przedstawienie teatralne. Ostatnie dwa dni 1946

¹²⁹ Zmarło wówczas wiele osób, szczególnie Łotyszy, List J. Gieczewskiego z 17 lipca 1946 r. (kserokopia w zbiorach autora).

¹³⁰ List J. Gieczewskiego z 30 grudnia 1945 r. (kserokopia w zbiorach autora).

r. oraz 1 styczeń 1947 r. uznano za wolne od pracy i zezwolono na widzenia z kobietami. Niektórzy urządzali wówczas niewielkie przyjęcia.

* * *

Oprócz standardowych rewizji przeprowadzanych przy wchodzeniu więźniów na teren obozu, dokonywano tych działań na szerszą skalę. Rewizje organizowano kilkakrotnie w ciągu roku, ale przede wszystkim w przededniu najważniejszych świąt państwowych w Związku Sowieckim. Mam tu na myśli obchody 1 Maja oraz Rewolucji Październikowej.

Każdemu z tych wydarzeń towarzyszyło nadzwyczajne wzmocnienie kontroli i ochrony w obozie. Regulowały je specjalne i bardzo szczegółowe polecenia naczelnika GUŁAG-u, gen.-mjr. Nasiedkina. W archiwach sowieckich odnalazłem dwa z nich dotyczące 1946 r. W jednym, mówiącym o świecie 1 Maja, złożonym z 19-tu podpunktów, nakazywano najpóźniej do 20 kwietnia usunąć wszystkie braki w zabezpieczeniu zewnętrznym obozu, oświetleniu, łączności oraz sygnalizacji. Polecano wzmocnić ochronę najważniejszych i najniebezpieczniejszych z dywersyjnego punktu widzenia, obiektów, np. elektrowni, radiostacji, węzłów telefonicznych itd. Zakazywano wyznaczanie w dniach 30 kwietnia - 3 maja do ochrony ważnych obiektów oraz miejsc sprzyjających ucieczkom, byłych jeńców wojennych oraz niedoświadczonych wartowników. Zobowiązywano także (najpóźniej do 28 kwietnia) przygotować trzydniowe zapasy produktów żywnościowych. Zabraniano przeprowadzania więźniów w okresie 30 kwietnia - 3 maja ulicami miast.

Punkt 9. nakazywał w dniach 29 i 30 kwietnia dokonywać powszechną i staranną rewizję więźniów, pomieszczeń mieszkalnych oraz gospodarczych. Należało odbierać więźniom przechowywane, a zakazane przedmioty. Jednocześnie należało dokonywać skrupulatnej kontroli terenów zon i usuwać z nich przedmioty mogące służyć do ucieczki lub do innych przestępstw. Inne punkty polecenia dotyczyły zwiększonej czujności przy wykonywaniu obowiązków służbowych, wyznaczania specjalnych dyżurów dla dowództwa obozu, kontroli broni oraz środków przeciwpożarowych.

Praktycznie te same postanowienia, rozszerzone o jeden punkt, dotyczyły zabezpieczenia świąt Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej. Jedyne punkt 13. został rozszerzony o konieczność wykluczenia jakiegokolwiek możliwości dostępu więźniów do broni. Nowy punkt 14 dotyczył intensyfikacji działań agenturalnych wśród zatrzymanych. Zalecał także organizowanie dla nich w dni świąteczne kulturalno-masowych imprez¹³¹.

¹³¹ Prawdopodobnie był to jeden z rozkazów, których przestrzegano skrupulatnie w większości obozów.

Realizację powyższych zaleceń przez władze PFL nr 0331 potwierdza w pełni wiele relacji świadków. Oto np. z okazji obchodów rewolucji zwolniono wszystkich z obowiązku pracy. W wyznaczone dni więźniów z „dobytkiem” dokładnie liczono i kierowano poza obręb obozu. Przeprowadzano najpierw skrupulatną kontrolę baraków. Wywracano prycze, odrywano deski z podłóg. Później sprawdzano więźniów, ustawionych w kolumnach. Odbierano im np. listy, prymitywne noże. Szczegółowa rewizja obejmowała przede wszystkim pierwsze szeregi więźniów. Im trwała dłużej, tym częściej strażnicy okazywali znużenia wykonywaną pracą. Ostatnich przeszukiwano już bardzo pobieżnie.

* * *

Ciężka sytuacja w obozie i brak perspektyw na szczęśliwy powrót odbierały niektórym więźniom wiarę w możliwość przeżycia. Załamywali się i umierali wówczas bardzo szybko. Przypadki te dotyczyły w dużej mierze chłopów z wileńskich wsi. Podatni byli na depresję i często popadali w stan przygnębienia. Wykazywali jednocześnie małą odporność na głód. Starali się dużo pracować i otrzymywać dodatkowe racje żywnościowe. Jednakże prowadziło to w konsekwencji do osłabienia ich kondycji fizycznej. „Stachanowskie” normy żywieniowe nie równoważyły bowiem utraty spalonych kalorii. Z grona mieszkańców wsi wywodziło się wielu „katuszników”.

Odrębną grupę stanowili także chłopci, pochodzący z ziem białoruskich. Nazywano ich „Hanakami” (od używanych przez nich słów „hanyj”). Otrzymywali oni dużo paczek żywnościowych i przekazów pieniężnych. Według świadków wyróżniali się na tle pozostałych więźniów dobrym zdrowiem i wyglądem fizycznym. Większość z nich była odpowiednio odżywiona (dzięki przesyłkom), a wielu przyjęło obywatelstwo sowieckie.

Można wskazać na jeszcze jeden aspekt życia obozowego. Otóż, z wykorzystanych relacji wynika, iż szansą przeżycia dla inteligencji było zdobycie pracy na stanowiskach umysłowych. Jeżeli nie uzyskano takiej możliwości, osoby te szybko podupadały na zdrowiu. Generalnie można stwierdzić, iż stanowiły one grupę odporniejszą na załamania nerwowe i apatię.

Oczywiście, istniały pewne różnice w zachowaniu się w obozie ludzi wykształconych od pozostałych. Przejawiało się to m.in. w utrzymywaniu, choćby niewielkiego poziomu higieny osobistej, używaniu odpowiedniego słownictwa, pomocy koleżeńskiej. Tutaj wyraźne różnice istniały pomiędzy kobietami a mężczyznami. Wśród pań stosunkowo spory odsetek stanowiły dziewczęta z gimnazjów wileńskich lub już po studiach - pracujące. Określano je mianem „szpagatowej inteligencji”. Staraly się w miarę możliwości dbać o swój wygląd zewnętrzny i o odzież. Pomagała im w tym, rzecz jasna, ich pra-

ca, m.in. w magazynach odzieżowych, skąd kradły ubrania. Z części z nich, po spruciu, robiły nowe bluzki i swetry. Wiele z nich ograniczało swoje racje żywnościowe, gdyż za ich część kupowały np. mydło. Natomiast niewielką grupę, o czym wspomniałam w poprzednim rozdziale, stanowiły prostytutki określane potocznie mianem „hartapany”. Tworzyły one zamkniętą, aczkolwiek dość krzykliwa społeczność. Postępowały według swoich „zasad” i przekonań, posługiwały się siarczystym i dosadnym językiem. Jednak ich działania wywoływały duże zaskoczenie u pozostałych:

„Niektóre z kobiet pracowały w administracji. Otóż jedna z nich mając dostęp do korespondencji, sprzeniewierzyła pieniądze przesłane przez rodziców jej najbliższej koleżance. Gdy się to wydało, oburzenie było ogromne. Kobiety ją bojkotowały, koleżanka była skłonna wybaczyć, ale tylko półświatek wymierzył w sposób doraźny sprawiedliwość: każda z nich spoliczkowała publicznie złodziejkę, dodając oczywiście soczysty epitet. Zaś ofiarę objęły swymi specjalnymi względami i przyjaźnią w imię której zaproponowały jej pomoc, a także sprzeciwiały się wybaczeniu, bo w ich pojęciu można wybaczyć kradzież, ale zdrady nigdy”¹³².

Kobiety z tej grupy posiadały dobre i bliskie kontakty z ludźmi na odpowiedzialnych stanowiskach w obozie, m.in. z kucharzami i magazynierami.

„Pewnego dnia przyłapano jedną z naszych kobiet (nawiasem mówiąc jedną z najmłodszych i najładniejszych) na niedwuznacznej sytuacji z pewnym Rosjaninem. Gdy nasi mężczyźni o tym się dowiedzieli, urządzili jej publiczną demonstrację. Stanęli tłumnie (około 200 osób) przy drodze, a gdy przechodziła, obsypano ją obelgami i przewiśkami. Musiała tak predefilować wzdłuż zebranego tłumu mężczyzn”¹³³.

Takie wydarzenia należały do sporadycznych. A jeżeli się zdarzały, spowodowane były przede wszystkim młodzieńczym temperamentem.

Generalnie można scharakteryzować kobiety-więźniarki jako grupę bardziej przedsiębiorczą od mężczyzn-więźniów. Lepiej znosiły i przystosowywały się do warunków obozowych. Jednocześnie organizmy ich były bardziej odporne na głód. Przyczyna tego stanu rzeczy może tkwić w tym, iż nie pracowały tak ciężko fizycznie, jak mężczyźni. Wykonywały prace np. w magazynach odzieżowych, żywnościowych, w kuchni bądź szpitalu. Umożliwiało im to pozyskiwanie dodatkowych produktów żywnościowych, bądź innych, przeznaczanych następnie do wymiany handlowej. Dzięki temu ich wygląd zewnętrzny wyraźnie różnił się (odzieżą) od mężczyzn. Uważam także, iż były o wiele bardziej odporne psychiczne i lepiej potrafiły organizować sobie „wolny” czas. Nie ulegały tak częstym załamaniom nerwowym, jak mężczyźni.

132 S. Zawistowski, *Wspomnienia...*, s. 98–99.

133 M. Nowicki, *Moja wielka...*, s. 97.

Bez mała wszyscy pragnęli znaleźć się w domu rodzinnym. Niektórzy jednak, o czym nadmieniałem wcześniej, załamywali się i umierali. Ci, którzy wierzyli w powrót, dzielili się na dwie grupy: optymistów i pesymistów. Pesymiści widzieli możliwość wyjścia z obozu jako „dochodiagi” - ludzie z IV kategorią zdrowia. Niezdolni do żadnej pracy, z całkowicie wyniszczonym organizmem, określani mianem „muzulmanów”. Uważali, iż jeśli nie będą mogli pracować, staną się bezużyteczni i władze sowieckie odeślą ich do domów.

Niektórzy morzyli się głodem z premedytacją, używając różnych sposobów, by wyniszczyć organizm, np. Jedząc mydło, pijąc surową wodę, paląc duże ilości papierosów. Czekali na wyniszczający biegunkę - „panos”. Ogromna masa faktycznie jednak „zawdzięczała” swój stan zdrowia wyłącznie warunkom obozowym. Więźniowie byli tak wycieńczeni, że w wielu przypadkach nawet nie mogli ustać na nogach. Umierali tuż przed wyjazdem, np. pobierając czystą odzież, myjąc się w strumyku, w trakcie powrotnej drogi lub wkrótce po dotarciu do domu. Jednakże większość osób za wszelką cenę walczyła o przetrwanie i utrzymanie zdrowia.

Również i w przypadku PFL nr 0331 z braku dostępu do jego sprawozdawczości obozowej trudno jest ustalić całkowicie kwestię zwolnień z niego. Na podstawie kwerend przeprowadzonych w LAS można wysunąć jedynie kilka wniosków.

Po pierwsze, proces zwolnień przebiegał w podobozach nr 1 i 3 prawie równocześnie. Opierał się na dyrektywie NKWD ZSRR nr 135 z 11 sierpnia 1945 r. (podobnie jak w PFL 0321). Uzupełniał ją rozkaz nr 2 Zarządu PFL 0331 z 23 sierpnia 1945 r., a następnie rozkaz nr 3 z 25 marca 1946 r. Powołane na ich podstawie komisje zdrowia funkcjonowały od grudnia 1945 r. i zwalniały więźniów do lutego 1947 r. Dotyczyło to wyłącznie osób starszych, bądź z III kategorią zdrowia oraz kobiet brzemiennych (od szóstego miesiąca ciąży). W jednym przypadku zwolniono również Polkę, która wyszła za mąż za Ormianina - więźnia.

W pierwszym okresie obóz opuścili Litwini, nie tylko z Wilna, ale również i pozostali (bez względu na stan zdrowia). Miało to związek z postanowieniem Rady Ministrów ZSRR nr 843-34235 z 13 kwietnia 1946 r. Wypełniał je rozkaz MWD ZSRR nr 00336 z 19 kwietnia 1946 r., mówiący o „powrocie do ojczyzny Łotyszy, Estończyków i Litwinów”¹³⁴.

¹³⁴ Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw (dalej: RGWA), zespół (fond) 1-8, inwentarz (opis') 12,

Jak wynika z informacji ppłk. Aleszynskiego - naczelnika Wydziału ds. Ewidencji i Rejestracji osadzonych w GUŁAG-u, według stanu na 10 maja 1946 r., na budowie fabryki samochodów w Kutaisi przebywało 1031 osób wspomnianych trzech narodowości. Po zakończeniu okresu kontrolnego należało ich zwalniać z obozów i kierować, jako pracowników wolnonajemnych, do robót, które wykonywali będąc, w obozie (z perspektywą odesłania do „własnego” kraju)¹³⁵.

Zgodnie z powyższymi rozkazami z Wileńskiego transportu zwolniono i skierowano np. 16 lipca 1946 r. do „Wydziału Kadr” (OK) 11 Zarządu Budowy w Kutaisi - Juozasa Winiawiczusa (ur. 1927 r.), a 29 lipca - Franciszka Tyzenhauza (ur. 1928 r.). Prawdopodobnie na mocy tej samej decyzji odesłano do Wilna już w maju - Gienię Gajdamowiczute (ur. 1922 r.), a z całą pewnością po 30 sierpnia - Stanisława Saulenasa (ur. 1919 r.)¹³⁶.

Sprawę zwolnień w pełni potwierdza zachowana korespondencja oraz wspomnienia więźniów. Wiadomo, iż w czerwcu 1946 r. odsyłane Litwinów z IV (III) kat. zdrowia. Zachodziły już poważne zmiany w obozie, a w sierpniu:

„Litwini i Łotysze prędko mają wyjechać i już dużo odjechało. Mołdawianie wyszli do roboczego batalionu. Litwini chodzą bez konwoju, lecz śpią w łagrze”¹³⁷.

Cały ten proces, jak wynika ze źródeł, zakończono w październiku 1946 r. Odjeżdżającym więźniom wydawano nową odzież oraz pieniądze. Niektórym z nich Polacy przekazywali swoje listy. Warto również nadmienić, iż podobne działania objęły pozostałych więźniów narodowości rosyjskiej oraz kaukaskiej. Przepuszczalnie prowadzone je równoległe, ale wiadomo tylko, iż:

„W tych dniach (początek lutego 1947 r. - D. R.) odszedł transport ruskich (1290 ludzi) do Stalinbadu (obecnie Duszanbe - D. R.) do Średniej Azji. W każdym dniu zwalnialiśmy z łagru”¹³⁸.

Wiele z tych osób, już jako wolnonajemni, pozostawało dalej w Kutaisi. Niektóre z nich obejmowały funkcję konwojentów w „swoim” byłym obozie. Wynikało to pośrednio z dyrektywy MWD ZSRR nr 97 z 20 kwietnia 1946 r. Dotyczyła ona zakończenia filtracji repatriantów, służących w niemieckich formacjach do 1 czerwca 1946 r. i przekazania ich na spiecposilenije. Czas takiego pobytu określano na sześć lat. Zgodnie z prawem, jak wyjaśniano w dokumencie, winni podlegać surowszym wyrokom, ale ze względu na zwycięstwo nad Niemcami, okazano im wyrozumiałość. Każda z tych osób przy odmowie pracy, naruszeniu reżymu i ucieczce z obozu podlegała odpowiedzialności sądowej i wyrokom Trybunału Wojskowego”¹³⁹.

teczka (dielo) 49, karta (list) 52.

135 CARE sygn. 9414—1-1248, k. 57.

136 IAS, tp. 11768, k. 4; tp. 9533, k_6; tp. 38672, k. 17; tp. 18983, k. 10.

137 List braci Gieczewskich z 21 sierpnia 1946 r. (kserokopia w zbiorach autora).

138 List braci Gieczewskich z 2 i 6 lutego 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

139 Prawdopodobnie większość z nich przebywała w Kutaisi na takich zasadach, ale część wywieziono w głąb

Jak nadmienilem wcześniej, Polaków obejmował generalnie rozkaz NKWD nr 135 z 1945 r. Proces zwolnień rozpoczął się od stycznia 1946 r. i wynikał z decyzji komisji lekarskich. Przebiegał on bardzo wolno i obejmował prawie wyłącznie osoby z poważnymi komplikacjami zdrowotnymi. Dotyczyło to głównie ludzi starszych. Wiadomo m.in., że: w sierpniu 1948 r. z powodu dystrofii obóz opuścili Franciszek Biwan (ur. 1903 r.) i Czesław Rekcć (ur. 1899 r.). Do kategorii III zaliczono także Eugeniusza Chelińskiego (ur. 1915 r.) zwolnionego pod koniec lutego 1947 r.. Prawdopodobnie należał on do grupy ostatnich Polaków wyjeżdżających z Kutaisi. przed marcowym buntem¹⁴⁰.

Jeden z nielicznych wyjątków dotyczył Grzegorza Kobockiego (ur. 1921 r.), który jako Karaim został wypuszczony 10 stycznia 1947 r. (nie był dystrofiem).

Powyższe działania władz sowieckich są zrozumiałe. Przede wszystkim zależało im na maksymalnej liczbie darmowych pracowników. Po wtóre, odsyłanie ciężko chorych osób powodowało zmniejszenie śmiertelności w obozie. A wskaźnik ten w Kutaisi nie należał do najniższych. Oczywiście, próbowano leczyć w szpitalach, ale, jak wiadomo, możliwości ich były ograniczone. Natomiast śmierć więźnia w czasie drogi do domu nie obciążała już w żadnym. stopniu administracji obozowej.

Początkowo zwalniano w większych grupach. Później zaniechano tego i odsyłano pojedynczo lub po kilka osób. Przyczyna mogła wynikać z informacji, którą podał oficer polityczny na jednym ze spotkań w obozie.

„Nadeszła wiadomość z Moskwy, że Stalin zabronił zwalniać chorych Polaków z obozów, bo ci wyglądają, jak kościotrupy, a jadąc przez Moskwę wchodzili do polskiej ambasady po zapomogę i swoim wyglądem na ulicach Moskwy oskarżali władzę Stalina, jak traktuje niewinnych Polaków”¹⁴¹.

Sądzę, że jest w tej wypowiedzi odrobina prawdy - o wyglądzie więźniów i ich kontaktach z ambasadą polską. Jednocześnie stanowi ona idealne wytłumaczenie powodu przetrzymywania Polaków w obozie, pomimo odsyłania z niego innych grup narodowościowych.

Są pewne informacje o wypuszczaniu ludzi, którzy zgodzili się przyjąć obywatelstwo sowieckie i pozostać na terenie ZSRR. Z braku dokładnych danych nie można jednak określić liczebności tej grupy. Przykładem może służyć jedynie L. G.¹⁴² - z zawodu dziennikarz, zwolniony z Kutaisi 14 lutego 1947 r. na mocy postanowienia GKO nr 9871-s z

Związku sowieckiego. Tej kategorii więźniów dotyczyło jeszcze kilka postanowień GKO oraz rozkazów NKWD. 140 LAS, tp. 10422, k. 6.

141 A. Puzewicz, Wspomnienia... s. 86..

142 Uznano bowiem, iż L. G. przeszedł filtrację według pierwszej kategorii, jaka obywatel sowiecki, Skierowano go do miesięcznej pracy w Oddziale Kadr 11 Zarządu Budowy GUAS; Decyzję o jego zwolnieniu podpisał 31 stycznia 1947 r. mjr Mientieszaszwili, a zatwierdził 5 lutego naczelnik OCZO UITĘK płk Mieladze.

Z względu na jego późniejszą działalność agenturalną w Wilnie, od marca 1947 r., nie ujawniam sygnatury archiwalnej LAS.

18 sierpnia 1945 r. i dyrektywy MWD ZSRR nr 97 z 20 kwietnia 1946 r. Powyższe postanowienie dotyczyło przekazywania do „stałych kadr przemysłu” m.in. byłych żołnierzy ACz wyzwolonych z niemieckiej niewoli, którzy odbyli filtrację oraz określonej kategorii repatriantów sowieckich z zachodu Europy. Z Polaków dotyczyło to osób, które uważano za obywateli sowieckich¹⁴³.

Ogólnie z wykorzystanych źródeł wynika, iż do końca 1946 r. i w początkach 1947 r. odsyłano generalnie z obozu ludzi chorych i w podeszłym wieku. Szacuje, iż mogło być to ponad 350 osób.

Również w okresie przebywania Polaków w Kutaisi nie ustawał napływ prośb, wniosków rodzin osób przetrzymywanych - o zwolnienie ich krewnych z obozu. Rzecz jasna, procedura „odwoławcza” należała do skomplikowanych. Listy, kierowane zazwyczaj do Stalina, przechodziły standardową procedurę służbową i nigdy do niego nie docierały. Trafiły do jego Sekretariatu, a następnie do Wydziału Operacyjnego MWD GUŁAG-u w Moskwie. Stamtąd, podpisywane m.in. przez zastępcę naczelnika Wydziału płk. Kogienmana, oraz zast. nacz. 7 oddziału tegoż Wydziału, st. lejtn. Sadikowa, wysyłano do odpowiednich republik związkowych, w których były zlokalizowane obozy. Przesyłano je na ręce naczelników OCZO UITŁK. W tym konkretnym przypadku otrzymywał je płk Mieladze w Tbilisi. Po zapoznaniu się z nimi przekazywał je do odpowiednich obozów dla wiadomości miejscowych organów OCZO.

Właśnie taką drogę z Polski odbyło podanie z 2 grudnia 1946 r. siedemdziesięciosześcioletniego Franciszka H. w sprawie jego syna Alfonsa. List ojca, pełen żalu, niepokoju i troski o syna, przedstawiający trudną sytuację rodziny i starych rodziców, nie mógł przynieść spodziewanego rezultatu¹⁴⁴.

Większość rodzin otrzymywała tylko odpowiedź wyjaśniającą cel przetrzymywania np. ich dzieci. Taka sytuacja zaistniała np. u rodziny Gieczewskich. Podanie F. Gieczewskiego w sprawie jego dwóch synów dotarło do Prokuratora UITŁIK MWD Gruzińskiej SRR - starszego radcy sądownictwa Kadugina. W piśmie wysłanym przez władze obozowe poinformowano, iż Romuald i Juliusz G. przechodzą gosprowierkę (państwową filtrację) i po jej odbyciu, będą zwolnieni do domu¹⁴⁵.

Oczywiście, w obozie w Kutaisi, podobnie jak w poprzednim, prowadzone były przesłuchania więźniów. Rozpoczęły się one prawdopodobnie wkrótce po przybyciu tu Polaków. W większości wypełniano ankiety Oddziału Kontrwywiadu „Smiersz”

143 Dotyczył tego postanowienia również wspólny rozkaz NKWD-NKGB oraz „Smiersz” nr 001027/00381/00169 s“cz” z 8 września 1945 r.

144 LAS, tp. 23947, k. 8—10.

145 Dokument podpisany 28 sierpnia 1946 r. przez zastępcę naczelnika Zarządu PŁŁ nr 0331 pplk. Kobieszawidze i naczelnika Oddziału Ewidencyjnego lejtn. Sierenko. Brak informacji. w piśmie, kiedy kończył się filtracja.

NKWD, którego dowódcą do grudnia 1945 r. w podobozie nr 1 był kpt. Dołgij, a pracownikiem operacyjnym st. lejtn. Konjuchow. Funkcję naczelnika OCZO PŁ nr 0331 pełnił do połowy lutego 1946 r. mjr Sudżyaszwili, a następnie mjr Mientieszaszwili. Ponadto pracownikami OCZO byli: st. lejtn. Skwira, Asatiani, Twalczrelidze, mł. lejtn. Sawinych oraz st. sierżant Tuliani.

Jednym z pierwszych (już 31 października 1945 r.), przesłuchanych był Feliks Utorowicz. Proces śledztw przebiegał stopniowo. Poważne zmiany w zwiększeniu ilości przesłuchań nastąpiły z początkiem 1946 r. Szczególne ich nasilenie nastąpiło od lutego, gdy przypuszczalnie przybyła komisja w składzie co najmniej kilku oficerów śledczych. Prowadzili oni „badania” prawdopodobnie większości więźniów. Wypełniali, tak jak w poprzednim obozie, kwestionariusze personalne i dodatkowe ankiety. Zadawali standardowe pytania w kwestii Armii Krajowej oraz najbliższej rodziny. Niektórych pytano o plany powrotu (do Wilna, bądź wyjazdu do Polski). Potwierdza to w pełni kwerenda archiwalna teczek personalnych w LAS, w szczególności dotycząca kobiet. Wynika z niej, iż śledztwa trwały na pewno od lutego do końca marca. Nie natrafiłem jednak w dokumentach z tego okresu na protokoły przesłuchań.

Po zakończeniu śledztw - w kwietniu 1946 r. - orzeczono ponoć (?), iż cały kontyngent Polaków podlega zwolnieniu¹⁴⁶. Jak wynika ze źródeł sowieckich, wraz z początkiem 1946 r. nasilono i przeprowadzano filtrację drugiej grupy ewidencyjnej. Przypuszczam, że w niej znaleźli się Polacy. Trudno w obecnej chwili stwierdzić, czy działania te związane były z ogólną „filtracją” Polaków i czy niosły ze sobą jakiegokolwiek zmiany dla tej grupy. W tych kilkunastu przypadkach kobiet, gdzie ankiety wypełniano w marcu 1946 r., zwolnienia ich z obozu odbywały się w okresie kwietnia - czerwca 1946 r. Sądzę jednak, co przedstawiłem powyżej, iż miały one związek przede wszystkim ze złym stanem ich zdrowia.

Niemniej przesłuchania odbywały się w dalszym ciągu i wobec niektórych osób nabrały szerszego zasięgu. Przykładem może posłużyć sprawa np. Grzegorza Kobeckiego, który, jako Karaïm, uważał się z całą stanowczością za obywatela polskiego. Motywował to również w piśmie z 25 maja 1946 r. do władz obozowych. W kwestii Kobeckiego śledztwo objęło kilka osób. Pytania o jego pracę w okresie okupacji niemieckiej zadawane 14 i 30 października 1946 r. współwięźniom, np. Bolesławowi Głowackiemu oraz Czesławowi Naruckiemu, z którymi Kobecki pracował wspólnie w Wilnie. Przesłuchania 16 i 19 listopada 1946 r. wykonały także organy bezpieczeństwa w Wilnie. Przesłuchiowano tam trzy osoby z rodziny Kobeckiego pozostające na wolności, m.in. siostrę Olę (Kobecką)

¹⁴⁶ CARE sygn. 9401-1-173, k. 38. Tak zostało to sformułowane 28 maja 1947 r. w piśmie Polaków, już z kolejnego obozu - z Astrachania, do ministra MWD - Krugłowa. Autor ma jednak wątpliwości, czy rzeczywistość komisja mogła poinformować o takich wnioskach więźniów.

Jutkiewicz. Ostatnie „badania” G. Kobeckiego nastąpiło 24 grudnia 1946 r. i nie ujawniło żadnych „kompromitujących” go materiałów¹⁴⁷.

Dla oceny wielu więźniów przez władze obozowe dużego znaczenia nabierały prawdopodobnie dwa dokumenty. Pojawiają się one, jako źródła, dopiero w początkach 1947 r. Pierwszy - tzw. proizwodstwenaja horaktieristika (charakterystyka produkcyjna), był podpisywany przez kpt. Kadżają oraz zastępcę nacz. obozu ds. produkcji st. sierżanta Knyszowa. Stanowi on krótki opis sprawowanej przez więźnia w obozie funkcji, określa jego zdyscyplinowanie oraz wypełnianie powierzonych mu zadań produkcyjnych.

Drugi z nich - to „sprawka” z pełnymi danymi osobowymi, wypełniana zwykle w kilka dni po „charakterystyce”, podpisywana przez mjr. Kałantarowa. Określano w niej przeszłość danego więźnia i podstawę skierowania do obozu (np. jego stopień i działalność w AK, podejrzenie o kontakty z gestapo, uchylanie się od poboru do ACz, jego stosunek do władzy sowieckiej itd.). Zawiera ona informacje o „jakości” zgromadzonego materiału śledczego - zazwyczaj braku dowodów „kompromitujących” - oraz pozytywną bądź negatywną ogólną „administracyjną charakterystykę”. Bez wątplenia Kałantarow musiał dokonywać dokładnego przeglądu materiałów śledczych w taczkach personalnych. Może pomagały mu w tym informacje kpt. Kadżaja. Trudno jest jednak określić faktyczny cel sporządzania tych dokumentów oraz stopień ich wykorzystywania przez władze obozowe¹⁴⁸.

Warto również zwrócić uwagę na działania agenturalne w obozie. Niektóre ich aspekty przedstawiłem w omawianej kwestii zbiegów. Likwidowanie tych zagrożeń - ucieczek przed terminem ich realizacji, należało do głównych zadań pionu wywiadowczego. Zwracał na to szczególną uwagę naczelnik OCZO mjr Mientieszaszwili. Innym aspektem pracy donosicieli była kwestia stosunku do Związku Sowieckiego i ujawnianie wrogich wobec niego ludzi. W jednym z meldunków z 11 marca 1945. r. o takiej sprawie informował „Darkus” (pisownia oryginalna):

„Agent donosi, iż w PFl 0331 w drugim baraku mieszka M. W. i M. L., one są siostrami. M. W. wrogo nastawiona jest do władzy sowieckiej i często wykazuje niezadowolone, wychwala faszystowskie porządki i mówiła, że „przy Niemcach żyłam dobrze, oni nas karmili, ubierali, dawali wolność.” (...) My tutaj z głodu poumieramy, goli i bosi chodzimy”¹⁴⁹.

147 Kobeckiego zwolniono 10 stycznia 1947 r. i wyjechał prawdopodobnie do Polski. Większość jego rodziny, oprócz żony, opuściła Wilno już w 1945 r., LAS, tp. 9881, k. 23, 33—44.

B. Głowacki (ur. 1906 r.) trafił w 1947 r. do obozu w Astrachaniu, & Cz. Narucki (ur. 1912 r.) do obozu w Borowiczach. Zwolniono pierwszego w 1948 r., a drugiego w początkach 1949 r., Uwięzieni w Donbasie..., s. 187, 271. Dalsze ich losy są mi nieznane.

148 Nie odnalazłem żadnych dodatkowych informacji o mjr. Kałantarowie, który jawi się jako postać dość enigmatyczne. Nie wymieniają jego nazwiska świadkowie oraz inne dokumenty sowieckie.

149 LAS (nie ujawniam treści personalnej).

Tego rodzaju meldunek nie należy do odosobnionych. Podobne treści zawiera doniesienie agenta Jakubowa z 20 sierpnia 1946 r.:

„Agent 12 sierpnia 1946 r. rozmawiał w kantorze „drugiego obiektu” z L. G. Mówił on, że jeżeli go nie zwolnią w ciągu pół roku, to będzie uciekał. Agent próbował się dowiedzieć, kiedy ma zamiar uciec i z kim, ale G. nie podjął rozmowy.

(...) L. G. z PFl 0331 oddziału nr 3 rozmawiał z jakimś Polakiem, ale kiedy agent podszedł, oni milczą. G. przebywał razem z technicznym personelem na „drugim obiekcie”. Rozmawiał tam o tym, jak żyją ludzie w Polsce, Niemczech, a jak w Rosji i to porównuje. (...) Ma dobre stosunki z ludźmi, a do jego bliskich przyjaciół należą: Z. K., Popow N., Dimitrijew A. K.”¹⁵⁰.

Oceniając ogólnie działania pionu agenturalnego w PFl nr 0331 w Kutaisi, należy stwierdzić, iż osiągnął on pewne „sukcesy”. Sowieci (poprzez donosicieli) udaremniili kilka uciezek Polaków i w dalszym ciągu zbierali materiały „kompromitujące” ich. Dotyczyły one przede wszystkim wrogiego nastawienia do Związku Sowieckiego i braku akceptacji panującego w nim systemu władzy. Z dostępnej dokumentacji archiwalnej wiadomo, iż oficjalnie z obozu zwolniono (z powodu choroby) kobietę o ps. „Czarnaja”.

* * *

Chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na jedno z bardzo istotnych i najważniejszych wydarzenie w obozie. Jego podłoże wynikało ze stanu i położenia Polaków. Obrót wypadków na początku zaskoczył całkowicie władze obozowe, ale w późniejszym okresie i samych więźniów.

Sprawa dotyczy mianowicie buntu w obozie rozpoczętego 24 marca 1947 r. Oczywiście, jego przyczynę stanowiła narastająca frustracja i zniechęcenie panujące wśród osadzonych Polaków.

Przez wiele miesięcy sytuacja w Kutaisi nie wróżyła żadnej poprawy Polakom. Prawie nikogo nie zwolniono, a warunki bytowe w obozie należały do trudnych. Rosła apatia i zniecierpliwienie więźniów. Pojawiło się wśród nich wiele przypadków depresji nerwowych. Jednocześnie od lutego 1947 r. pogorszyła się jeszcze bardziej, choć nigdy nie była odpowiednia, jakość żywności. Równocześnie z tymi wydarzeniami, wciąż na zebraniach z więźniami i oddzielnie z brygadzystami, oficerowie polityczni informowali o rychłym wyjeździe Polaków z Kutaisi. Deklarowali również zmiany w zakresie rozliczeń finansowych za pracę. Na jednym ze spotkań mówiono, iż:

¹⁵⁰ LAS (nie ujawniam treści personalnej). L. G. został zwolniony 1947 r., ale sam w Wilnie podjął współpracę agenturalną pracując w jednej z gazet „wileńskich”.

„Od 25 lutego mamy (więźniowie — D. R.) otrzymywać po odliczeniu kosztów utrzymania zarobione pieniądze na rękę. Oprócz tego stale „brzęczą”, że my jednakowoż wyjedziemy z kochanego Kutaisu. Politrak mówił jeszcze, że możliwe, że zdejmy z nas konwój. (...) Zapiszcie się kochani Rodzice na wyjazd do Polski i czekajcie z przyjazdem nas”¹⁵¹.

W związku z tym fragmentem listu należy wyjaśnić dwie kwestie. Po pierwsze - Polaków oczywiście w dalszym ciągu pilnowali uzbrojeni wartownicy i pozostawali oni pod strażą. Nigdy to się nie zmieniło. Po drugie - uposażenia pieniężne za okres pracy w Kutaisi (jak wynika z relacji) wypłacano tylko nielicznym. Dotychczas zetknąłem się z czterema takimi przypadkami. Uważam, iż dotyczyło to przede wszystkim pracowników umysłowych i pionu technicznego. Oczywiście, podstawę wypłaty stanowiło polecenie czynników wyższych. Prawdopodobnie na wniosek kierownika robót niektórym brygadam za szczególne osiągnięcia w realizacji planów także wypłacano pieniądze. Wypłat na pewno dokonywano w okresie sierpnia - września 1946 r. Jeden z więźniów za czerwiec 1946 r. (po odliczeniu kosztów utrzymania w wysokości 209 rb) otrzymał w sierpniu - 90 rb Natomiast Nowickiemu przekazano we wrześniu 75 rb ale obiecywano regularne pobory. Sądzę (brak jest informacji w źródłach), że większość Polaków przez okres pobytu w Kutaisi nie otrzymywało jakichkolwiek pieniędzy.

Kolejna kwestia, która „podgrzewała” i tak już napięte nastroje, związana była ze zwolnieniami obywateli sowieckich, prowadzonymi przez cały okres 1946 r. (o czym nadmieniałem powyżej). Ludzie ci, narodowości litewskiej, łotewskiej, ukraińskiej oraz przede wszystkim wywodzący się z azjatyckich republik Związku Sowieckiego systematycznie opuszczali obóz w 1946 r. Dla Polaków stanowiło to dość niezrozumiałą sytuację, bowiem część z tych osób służyła w formacjach proniemieckich. Oczywiście, wielu po skończonym śledztwie otrzymało wyroki i wywieziono ich dalej w głąb państwa sowieckiego. Jednak część odesłano w rodzinne strony.

Wśród Polaków rodziły się wówczas pytanie: Dlaczego oni, a nie my? Jak długo będziemy przetrzymywani bez żadnego wyroku lub choćby oskarżenia? Walczyliśmy pierwszy z okupantem niemieckim, nie współpracowaliśmy z nim, a osadzono nas w obozie. Wojnę zakończono dwa lata temu, a my, bez oficjalnej przyczyny, jesteśmy w odosobnieniu. Pracujemy ciężko pod eskortą uzbrojonego konwoju, przebywamy w złych warunkach bytowych oraz cierpimy ustawiczny głód - dlaczego? Wiele osób zmarło, a prawie wszyscy przeszli różnego rodzaju choroby – czym sobie na to zasłużyli?

Oczywiście, w omawianym okresie krążyło mnóstwo plotek, związanych z wyjazdami Polaków, których tylko niewielką część faktycznie zwolniono. Na zebraniach pro-

¹⁵¹ List braci Gieczewskich z 25 lutego 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

wadzonych przez oficerów sowieckich mówiono, iż następni w „kolejce”, po Litwinach i Łotyszach, są na pewno Polacy. Z relacji świadków wynika, że przede wszystkim na tych właśnie spotkaniach obiecywano szybkie zwolnienia. Bardzo często takowe twierdzenia wygłaszał na apelach naczelnik obozu.

Minął rok 1946, a sytuacja Polaków nie uległa żadnej zmianie. Rozpoczął się kolejny - 1947 rok, ale oni słyszeli w dalszym ciągu tylko puste słowa administracji. Więźniowie przestali już wierzyć we wciąż deklarowane hasła i obietnice szybkiego opuszczenia obozu. Narastała wśród nich złość i zniecierpliwienie. Zaczęli rozmawiać i postulować podjęcie konkretnych działań. Ludziom stawało się już obojętne, czy umrą z głodu, czy zginą w inny sposób.

Z powodu rozbieżności w wykorzystanych źródłach trudno jest na obecnym etapie badań, ustalić, która grupa, mężczyźni lub kobiety¹⁵², rozpoczęła protest. Te same problemy dotyczą ustalenia organizatorów oraz członków kierownictwa buntu, aczkolwiek pojawia się tu kilka nazwisk¹⁵³.

Generalnie jednak większość świadków buntu wspomina spontaniczny udział wszystkich Polaków w proteście. Prawdopodobnie jego przebieg wyglądał następująco. Kolejne, ogólne spotkanie z politrukiem (23 marca 1947 r. w niedzielę) zorganizowano przypuszczalnie z powodu protestu kobiet. Dyskusja z więźniami potoczyła się wyłącznie na temat powrotu do Polski¹⁵⁴. Na zadawane z sali pytania, dotyczące zwolnień i dalszych losów Polaków, oficer sowiecki wypowiadał się enigmatycznie i udzielał zdawkowych odpowiedzi. Sytuacja stawała się napięta, a ludzie wzburzeni. Ówczesne wydarzenia w świetlicy obozowej wspomina S. Bortkiewicz:

„Padło wówczas pytanie z sali:
= Czy trzyma nas robota, czy nie?
On zastanowił się chwilę i powiedział:
- Robota was nie trzyma.
Reakcja sali była natychmiastowa.

152 S. Zawistowski wskazuje, iż od kobiet wyszła 21 marca (w piątek) inicjatywa protestu, a dokładnie „od grupy Polek zwanej przez inteligentki „kołchozem”. Jako najbardziej przebojowej część społeczności”. Mężczyźni dołączyli do nich w poniedziałek, S. Zawistowski, Wspomnienia..., s. 110. Podobną wersję przedstawia M. Nowicki, *Moja wielko...*, s. 95; K. Zienkiewicz, *Wspomnienia...*, s. 13-14; W. Romanowska (z d. Kozakiewicz), *Najsmutniejsze wspomnienia...*, s. 15.

153 Wymieniane są jako organizatorzy protestu następujące osoby: Michał Szpytło, Leszek Kołakowski, Zawistowski oraz Wróbel, P. Szwabowicz, Zachowaliśmy godność, (w:) J. Surwiłło, *Rachunki...* s. 42; J. Jankowski, *Wspomnienia...*, s. 21. Należy wyjaśnić, iż brak jest nazwisk Kołakowskiego i Wróbla w oficjalnym spisie zamieszczonym w *Uwięzieni w Donbasie...* Stanisław Zawistowski, gdyż prawdopodobnie o niego chodzi. W swoich wspomnieniach nie potwierdza własnego uczestnictwa.

Wskazywano są także w tej kwestii osoby: Eugeniusza Zamachowskiego. Edwarda Pniewskiego oraz Władysława Piworowicza, List R. Gieczewskiego do autora z 6 czerwca 2000 r.

154 Datę 23 marca 1947 r. podaje także W. Piworowicz, *Trudno wierzyć w to, co się przeżyło*, (w:) J. Surwiłło, *Rachunki...* s. 7. Wielu świadków określa początek buntu na koniec marca - początek kwietnia 1947 r.

- To my na roboty więcej nie pójdziemy!¹⁵⁵"

Następnego dnia, w poniedziałek, trębacz obozowy - K. Zienkiewicz, po sygnale wyjścia do pracy, zagrał bojowy sygnał Wojska Polskiego: Bracia do bitwy nadszedł czas... Polacy ustawieni na placu apelowym w brygady robocze nie drgnęli nawet na rozkaz wyjścia. Wszyscy pozostali na swoich miejscach¹⁵⁶. Przybył natychmiast naczelnik obozu kpt. Kadzaja, który:

„z miejsca ostro zakrzyknął „wychodzić szybciej do roboty. Co wy sobie myślicie, że wami będziemy się bawić? Was garstka Polaków, chcecie się buntować przeciw władzy radzieckiej? Możemy was wystrzelać, powywieszać i nikt się za wami nie ujmie, ani się nie dowie. Jeżeli chcecie żyć, to szybciej ruszajcie się do roboty”¹⁵⁷.

Dalszy przebieg tego protestu znamy praktycznie na podstawie relacji świadków oraz nielicznej korespondencji z tego okresu. Wiadomo, że wśród enkawudzistów zapanało duże zdenerwowanie. Rosyjskie brygady normalnie wyszły do pracy, natomiast Polacy rozbiegli się po barakach. „Kombat” wraz z zastępcami wchodził do nich i namawiali więźniów do podjęcia pracy. Grozili poważnymi konsekwencjami karcerem, wstrzymaniem wydawania żywności. Komendant obozu, po wyraźnym niepowodzeniu metody zastraszania, zmienił ton i próbował pertraktować. Rozpoczął negocjacje z „buntownikami” i obiecywał poprawę warunków życia, zwiększenie racji chleba, pieniądze za pracę oraz wypłatę zaległych poborów. Proponował zmniejszenie wysokości norm pracy oraz po pięć rubli zapłaty za każdy przepracowany dzień. Twierdził, że zwolnienia Polaków z obozu - to kwestia kilku dni, gdyż odnośne dokumenty jakoby zostały już wysłane z Moskwy. A problem wynika także z kwestii transportowych. Do tego czasu wszyscy powinni pracować, gdyż obecna sytuacja może tylko ten proces przedłużyć. Podobnych argumentów używała delegacja zarządu fabryki, która na ogólnym zebraniu z więźniami namawiała ich do podjęcia pracy.

Rosjanom zależało na zlikwidowaniu buntu z kilku przyczyn. Po pierwsze - komendantura protestującego obozu mogła mieć poważne problemy z władzami zwierzchnimi oraz z dyrekcją fabryki, na terenie której zatrudniano więźniów. Obóz otrzymywał bowiem pieniądze za wykonywaną przez nich pracę, a nie wywiązywał się z powierzonych zadań. Po drugie - trwał sezon budowlany, a bunt powodował zwolnienie tempa robót, co groziło poważnymi konsekwencjami. Nagły brak ponad tysiąca pracowników musiał mieć wpływ na harmonogram pracy. Jednocześnie termin zakończenia robót i oddania

155 S. Bortkiewicz, Wspomnienia..., s. 7. Zobacz: L. Perepeczko, W łagrach..., s. 168—170.

156 W wielu relacjach więźniów wystąpienie to określane jest mianem strajku. W moim przekonaniu strajk spowodowany jest dążeniem do poprawy np. warunków socjalnych bądź płacowych. W przypadku Polaków podstawowym żądaniem było określenie daty ich powrotu do Polski. Z tego powodu protest ten określam mianem buntu.

157 A. Puzewicz, Ucieczka po pobycie w trzech łagrach sowieckich, „My Sybiracy” 1998, nr 9, s. 188.

fabryki wraz z kompleksem budynków pomocniczych ulegał wydłużeniu. A taka sytuacja w sowieckim systemie gospodarczym była nie do przyjęcia. Mogła grozić nawet oskarżeniami kierownictwa fabryki o sabotaż.

Trzeci ważny argument związany był z obawami o rozszerzenie się protestu na inne narodowości i całą kilkutyśieczną rzeszę więźniów. Przykład i postawa Polaków mogły spowodować nieobliczalne skutki¹⁵⁸.

Wszelkie rozmowy kierownictwa obozu z Polakami nie przynosiły jednak rezultatów. Żądali oni stanowczo podania konkretnej daty zwolnienia oraz określenia ich statusu prawnego (na jakich podstawach są przetrzymywani i dlaczego). Drugim ich postulatem było usunięcie uzbrojonego konwoju.

Po fiasku rozmów komendant obozu rozpoczął śledztwo. Szukano przywódców i organizatorów protestu. Zaczęto przesłuchania od „kombata” i jego pomocników. Jednak te działania nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Według relacji świadków żaden z więźniów nie „sypał”. Każdy wiedział bowiem, co groziło donosicielowi. Już niewielkie przewinienie wobec współwięźniów, np. kradzieże, były karane przez nich „kocem” – tęgim leniem. Co prawda, wśród Polaków nie było kryminalistów, którzy wykonywali wyroki śmierci, ale w tej wyjątkowej sytuacji, wszystko mogło się zdarzyć. Napięte stosunki w obozie i atmosferę wśród ludzi potwierdza postępowanie niewielkiej liczby osób:

„Po jakimś czasie niektórzy zaczęli łamać strajki chodzić do roboty. Tamci (władze - D. R.) ich skusili, płacili po pięć rubli, to się złakomili. No to dostał każdy z nich morдобicia i przestali chodzić. A konwojentom nawet się nie odważyli poskarżyć. Bali się, że jeszcze więcej dostaną lania. A może by i zabili. (...) Byli tam tacy, co by bez wahania zatłukli”¹⁵⁹.

Jest to dość wymowny przykład naprężonych stosunków i zróżnicowania środowiska więźniów. Osobiście przypuszczam, że faktycznie brak było organizatorów buntu i dlatego nikt nie mógł ich wskazać. Jeżeli naprawdę istnieli, musieli być głęboko zakonspirowani, co w ówczesnych warunkach obozowych uważam za mało realne. W moim mniemaniu potwierdza to w pewnej mierze fakt choćby donosów agenturalnych na organizatorów ucieczek z Kutaisi, na co wcześniej zwróciłem uwagę. Istnieje prawdopodobieństwo, iż mogła funkcjonować grupa ludzi, wywodząca się z inteligencji, która w pewien sposób kierowała postępowaniem Polaków, ale sądzę, że planów buntu nie przygotowywano¹⁶⁰.

158 Jednak do protestujących Polaków nie dołączyli pozostali więźniowie. Z braku dostępu do źródeł sowieckich, trudno jest wyjaśnić tę sytuację. Myślę, że duży wpływ miały tu działania władz obozowych i zastraszanie więźniów. Wskazuje to również na fakt, iż nie było pomiędzy nimi porozumienia i współdziałania. Sądzę, że wynikało to z dużego zróżnicowania przebywających tam ludzi.

159 S. Tyszkiewicz, *Moja...*, s. 6.

160 Z relacji wynika, iż na rozmowy do Tbilisi jeździło kilku Polaków, w tym Zdzisław Kamiński, R. Krzewska, *tagrowe...*, s. 7.

W pierwszych dniach protestu przybyło dodatkowo do obozu kilku wysokich rangą oficerów śledczych NKWD. Rozpoczęły się kolejne przesłuchania. Tym razem zaczęto od ludzi z wyższym i średnim wykształceniem, szukając w tych kręgach przywódców buntu. Według świadków, stosowano wypróbowaną metodę nocnych zeznań. Przy świetle lampy, skierowanej prosto w twarz, zasypywano więźnia pytaniami. Przepuszczalnie w dalszym ciągu nie uzyskano żadnych konkretnych nazwisk, czy innych ważnych informacji. Uczestnicy buntu nie potwierdzają bowiem wywożenia kogokolwiek w tym czasie z obozu. Wszyscy solidarnie milczeli. Oczywiście, wiele osób obawiało się konsekwencji swojego postępowania. Uważały, przynajmniej w pierwszym okresie, iż może dojść do użycia siły wobec protestujących. Niepokój wzbudzała perspektywa wywiezienia całej grupy do obozów syberyjskich, a takiego argumentu także używali niektórzy oficerowie sowieccy. Należy przy tym pamiętać o dużym zróżnicowaniu społecznym i wiekowym więźniów – Polaków. Bardziej radykalnie nastawieni byli ludzie młodzi i wykształceni. Jednakże wywózka zapewne objęłyby wszystkich więźniów.

Podczas buntu więźniowie otrzymywali normalne racje żywnościowe, z wyjątkiem dodatkowych „stachanowskich”¹⁶¹. Nie stosowano również wobec nich żadnych represji fizycznych. Kuchnia, szpital działały normalnie. Wolny czas organizowano, grając w karty lub opalając się na słońcu (kwiecień był wyjątkowo ciepły). Kobiety prowadziły poranne ćwiczenia pod kierownictwem jednej z nich, nauczycielki wychowania fizycznego. Więźniowie wspólnie obchodzili Święta Wielkanocne, trwające od 5 do 7 kwietnia. W pierwszy dzień świąt władze obozowe pozwoliły kobietom, które miały braci lub mężów, na spożycie wspólnego z rodziną śniadania. W następnym urządzano nawet tradycyjny dyngus, w czasie którego:

„Obóz przez kilka godzin oszalał. Czerpaliśmy wiadrami wodę z rzeczki i oblewaliśmy się wzajemnie. Na pierwszy ogień poszły oczywiście kobiety, a później wszyscy inni, kto się znalazł na drodze. Gdy tego było jeszcze mało, zaczęliśmy się po prostu wrzucać wzajemnie w ubraniu do rzeki. Nie uniknął tego nawet nasz doktor Leonard P., którego wyciągnięto z przychodni i wykąpano”¹⁶².

Pojawił się ogólny optymizm u więźniów i wiara w zmianę dotychczasowej sytuacji. Jednocześnie działania prowadzone przez aparat administracyjny utwierdzały Polaków w tych przekonaniach. Bardzo szybko wymieniono im zużytą bądź zniszczoną odzież i obuwie. Kobiety otrzymały także sukienki drelichowe, buty sznurowane oraz dodatkowo białe podkoszulki, które wykorzystywały do gimnastyki. Ogółowi przekazano ponad-

161 Według niektórych świadków przez krótki okres zmniejszono Polakom racje, a nawet nie przyjmowali ich. Zob. K. Zienkiewicz, *Wspomnienia...*, s. 1.4; M. Preckałto, *Wspomnienia...*, s. 9; R. Kuligowska (z d. Pasińska), *Wspomnienia...*, s. 7; K. Romeiko, *Wspomnienia* s. 16.

162 M. Nowicki, *Moja wielka...*, s. 97.

to - materace, prześcieradła, krótkie kalesony i drelichowe spodnie. Wydzielono także każdemu po 250 g mydła, dzięki czemu można było korzystać z łaźni i prać swoją bieliznę. Wyraźnie poprawiło się samopoczucie ludzi - wszyscy posiadali w miarę czystą odzież. Zmiany na lepsze, aczkolwiek niewielkie, zaistniały także w kwestii aprowizacyjnej. Polacy otrzymywali dwa razy dziennie zupełę, 600 g chleba i przede wszystkim regularnie 14 g cukru. Poprawiła się sytuacja z otrzymywaniem paczek żywnościowych. W okresie przedświątecznym przywieziono ich 186, m.in. dla Ignacego Zwolińskiego i Stanisława Wojniczka. Wydawano także bez ograniczeń przekazy pieniężne (do tej pory jednorazowo wypłacane tylko po 100—150 rb). Pozytywny zwrot nastąpił w zachowaniu żołnierzy konwoju:

„Ogólny reżym trochę zelżał. Konwojenci chodzą, jak na palcach. Naczelnik łagru też jakiś miękki”¹⁶³.

Działania te mogły być spowodowane przez administrację obozu, zmierzającą do złagodzenia nastrojów wśród Polaków poprzez poprawę ich sytuacji bytowej. Możliwe również, że stanowisko to zostało narzucone rozkazami dowództwa z Tbilisi. Przybyło ono do obozu w pierwszych dniach protestu, w celu zapoznania się z zaistniałymi wydarzeniami. Polacy ustawili się na specjalnie zwołanej w tym celu zbiórce w szczególnie sposób i:

„W pierwszym szeregu stanęli ci z nas, którzy mieli najgorsze ubrania i obuwie i ci, którzy już w ogóle ubrania nie mieli, a wyszli tylko w bieliznie i to brudnej i porwanej, której już nie można szyc i myć. (...) Był to obraz nędzy i rozpaczony”¹⁶⁴.

Polacy nie pozostawali bierni wobec własnego położenia. Starali się zwrócić uwagę oraz poinformować najwyższe władze sowieckie o swojej sytuacji. Z zachowanej korespondencji braci Gieczewskich dowiadujemy się, że więźniowie wystali pisma - prośby nie tylko do MSW Gruzjińskiej SRR, MSW ZSRR, ale również do Stalina (drogą nieoficjalną). Wystąpili także do „posta polskiego w Moskwie”¹⁶⁵. Domagali się w nich nie tylko „rozkonwojowania”, ale przede wszystkim wyznaczenia terminu zwolnienia z obozu. Oczywiście, żadnej odpowiedzi nie otrzymali.

Jednym z ważnych źródeł, odzwierciedlających przebieg rozmów toczonych przez władze sowieckie z Polakami, jest kolejny list więźniów z kwietnia 1947 r., w którym czytamy:

„Powiedzieliśmy, że do (czasu otrzymania - D. R.) odpowiedzi z Moskwy nie pójdziemy i koniec. Siłą nas nie zmuszali do wyjścia do pracy. Ze słów Nacz. łagru okazało się, że w maju 1946 r. skończyliśmy „prawierkę” i jesteśmy teraz na prawach internowanych.

163 Listy braci Gieczewskich z 3 i 7 kwietnia 1947 r. (kserokopie w zbiorach autora).

164 A. Puzewicz, Wspomnienia..., s. 90.

165 List braci Gieczewskich z 26 marca 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

Przez ten okres okazuje się, że z utrzymania państwowego, przeszliśmy na własne, to znaczy, że karmiliśmy siebie i otrzymywaliśmy konwój. Jak to się skończy, nie wiadomo. (...) Módlcie się za nas, bo my tu nie mamy możliwości”¹⁶⁶.

Nie mam podstaw przypuszczać, aby powyższa relacja nie odpowiadała ówczesnym wydarzeniom. Sądzę, że faktycznie odbyła się taka dyskusja z Polakami. Jest bardzo istotne, iż uległ zmianie status więźniów w obozie - zakładając prawdziwość słów komendanta. Do tej pory, o czym wcześniej pisałem, traktowano ich jako „tymczasowo zatrzymanych” obywateli sowieckich narodowości polskiej. Na tej podstawie trafili do obozów śledczych. Zmiana statusu na kategorię internowanych powodowała uznanie ich za obywateli polskich. Powinno nieść to konsekwencje w sprawie np. ich traktowania, wyżywienia, a przede wszystkim zwolnienia¹⁶⁷.

Z relacji Polaków wynika jednoznacznie, że jednak żadne zmiany w obozie nie zachodziły. Z braku dostępu do odpowiednich dokumentów sowieckich nie możemy wyjaśnić tej kwestii.

W ciągu tych kilku tygodni trwania buntu, od 23 marca do 10 maja, stan fizyczny i psychiczny ludzi w obozie wyraźnie poprawił się. Uległa zmniejszeniu liczba chorych w szpitalu, a wiele osób nabrało tężyzny fizycznej. Nie niszczyli już zdrowia pracą i regenerowali siły. W dalszym ciągu krążyły plotki o szybkim zwolnieniu do Polski, a oficjalnie władze poinformowały o tym Polaków wieczorem 22 kwietnia. Ogłosiły, iż wszyscy wyjadą z Kutaisi w grupach w okresie od 1 do 20 maja. Do pierwszej z nich zaliczono kobiety oraz mężczyzn z III kategorią zdrowia, którzy mieli opuścić obóz do 10 maja. Pozostali, zdrowi będą odesłani w II grupie - do 20 maja¹⁶⁸. Naczelnik obozu Dżikja (prawdopodobnie jednak Kadżaja), ogłaszając te wiadomości, wręcz prosił, aby do tego czasu wszyscy wychodzili systematycznie do pracy. Jednak Polacy stanowczo odmówili obawiając się, iż po jej podjęciu nastąpi wstrzymanie wyjazdu¹⁶⁹.

Słowa komendanta potwierdził w pierwszych dniach maja wysokiej rangi oficer MWD - pułkownik, reprezentujący gruziński resort bezpieczeństwa. Przybył na teren obozu i wygłosił przemówienie do Polaków. Poinformował o rychłym ich zwolnieniu na mocy rządowego porozumienia polsko-sowieckiego. Dał słowo sowieckiego ofice-

166 W tym czasie bracia wysyłali listy codziennie do Wilna. Ważne jest w nich jeszcze jedno zdanie: „Proszę koniecznie na ten list odpisać z podaniem, który to list przyszedł, żebym wiedział, że on doszedł, bo są w nim ciekawe wiadomości”, List braci Gieczewskich z 2 kwietnia 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

167 Na obecnym etapie badań nie dysponujemy źródłami sowieckimi, wyjaśniającymi powody zmiany statusu Polaków.

168 Listy braci Gieczewskich z 22, 25, 28 kwietnia i 5 maja 1947 r. (kserokopie w zbiorach autora).

169 List braci Gieczewskich z 9 maja 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora). W liście podane jest nazwisko naczelnika Dżikja, ale na pewno do stycznia 1947 r. naczelnikiem podobozu nr 3 był kpt. Kadżaja. Możliwe, iż w późniejszym okresie nastąpiły zmiany na tym szczeblu.

ra (!), zapewniając o szybkim powrocie¹⁷⁰. Przeczytał brygadziście rozkaz o odesłaniu całej grupy do Polski w okresie do 20 maja¹⁷¹. Jednak już nikt nie uwierzył w obietnice sowieckie. Tym razem na przekór przeświadczeniom osadzonych, rozpoczęły się przygotowania do wyjazdu. Przeprowadzano kolejny przegląd bielizny osobistej i odzieży wśród więźniów oraz uzupełniano ich garderobę. Odebrano zniszczoną i zużytą. Mężczyzn ostrzyżono i skierowano (m.in. 5 maja) do łaźni, wydając uprzednio każdemu po 200 g mydła. Dokonano także ogólnej dezynfekcji więźniów (7 maja). Grupie około 100 więźniów wypłacono zarobione przez nich w 1946 r. pieniądze. Tak np. R. Gieczewski otrzymał 110 rb, a jego brat Juliusz - 212 rb. Nie sposób jest wyjaśnić, jakimi kryteriami kierowano się przy tych obliczeniach. Wiadomo jest tylko, iż każdemu za okres buntu teoretycznie odliczono z „wypłaty” po 10 rb za dzień. Oznaczałoby to, że każdy z Polaków zarobił przez cały 1946 r. po niecałe 500 rb, co zostało następnie wliczone w koszt ich żywienia podczas protestu¹⁷².

* * *

Polaków podzielono na trzy grupy. Trudno jest dociec jakimi kryteriami kierowali się. Sowieci dokonując tej selekcji. Polacy uwierzyli w możliwość wyjazdu do Polski. Czynności władz sowieckich napawały optymizmem, a na potwierdzenie rzeczywistego zwolnienia. z obozu wpłynął jeszcze fakt iż:

„zjawił się w obozie jeden z oficerów obozowych (major), zapytując, czy nie ma wśród nas kogoś, kto wraca do Bydgoszczy. Znalazłszy takiego więźnia, wręczyli mu list do znajomego w Bydgoszczy. Tego znajomego w Bydgoszczy poznał, jak mówił, przebywając tam podczas wojny. Podobne listy zostały wręczone niektórym z nas jeszcze przez kilku innych oficerów, również z prośbą o doręczenie w Polsce. Wiadomości o tych listach rozeszły się lotem błyskawicy po całym obozie, wzmacniając nasze przekonanie o upragnionym wreszcie wyjeździe”¹⁷³.

Uważam, że powyższe działania sowieckie, np. przekazywanie korespondencji oficerów sowieckich do Polski, odgrywały wyłącznie psychologiczną, uspokajającą rolę. Miały podkreślić atmosferę wyjazdu i uwiarygodnić powrót do Polski. Wpływały bardzo pozytywnie na rozbudzone nastroje panujące wśród ludzi. W rzeczywistości głównym i jedynym ich celem była wyłącznie dezinformacja Polaków. Swoje wnioski mogę po-

170 H. Sipowicz-Bogowski, Droga Łódź 1994, s. 135. Inną wersję przyjazdu gen. NKWD podaje F. Rukszta, Nasi chłopcy strajkowali w Kutaisi, (w:) J. Surwillo, Rachunki..., s. 34.

171 CARE sygn. 9401-1473. k. 37; List braci Gieczewskich z 9 maja 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

172 List braci Gieczewskich z 9 maja 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

173 Tamże, s. 98.

twierdzić, niestety jedynym, ale bardzo ważnym dokumentem sowieckim. Jest to pismo gen.-lejt. Leona Safrazjana, zastępcy ministra w Ministerstwie Budowy Przedsiębiorstw Paliwowych (MSTP) do Berii¹⁷⁴. Zwracał się on 25-26 kwietnia 1947 r. z prośbą o:

„wywiezienie 1050 polskich obywateli, odmawiających wychodzenia do pracy na budowie kutaiskiej fabryki samochodów i zamienienie ich innymi więźniami”.

W kwestii tej udzielił odpowiedzi Wasilij Czernyszow oraz szef MWD ZSRR Siergiej Krugłow W okresie od 28 do 29 kwietnia. Bez wątpienia o całej sprawie wiedział Beria¹⁷⁵.

W tym dokumencie brak jest choćby jakiegokolwiek wzmianki o zwolnieniu Polaków. Decyzje w ich sprawie, przypuszczam, musiały zostać podjęte w połowie kwietnia na najwyższych szczeblu władz sowieckich. Należało bowiem wyznaczyć z odpowiednim wyprzedzeniem kolejne obozy w celu ich przygotowania do przyjęcia nowych więźniów, zorganizować transport oraz konwój, rozwiązać problemy aprowizacyjne i przysposobić ludzi do „podróży”. Tak więc budzi wątpliwość fakt, aby wysocy rangą oficerowie sowieccy z obsługi obozu nie znali celu wyjazdu Polaków.

Wiara w przyjazd do kraju była ogromna wśród Polaków w obozie. Świadczy o tym fakt, iż:

„Są między ruskimi plotki, jakoby nas wiozą na Sybir, ale są one celowo puszczone, bo i tak pozostała wielka dezorganizacja w łagrze i na fabryce, że my strajkiem wywalczyliśmy zwolnienia, a ruskich trzeba przecież zastraszyć. Dokładnie, dokąd nas powiozą, nie wiadomo. Jeżeli na jakiś punkt rozdzielczy, to ja z Romkiem jedziemy do Polski, jeżeli przez Wilno, to naturalnie do domu zabiegniemy, żeby się nareszcie zobaczyć z kochaną mamusią i tatusiem i zaraz wyjeżdżamy.

(...) Nareszcie zbliża się moment tak oczekiwany przez nas”¹⁷⁶.

W krótkim czasie komenda obozu wytypowała pierwszą grupę więźniów do wyjazdu. W dużym stopniu poprawiło to nastroje Polaków. Ludzie zaczęli wierzyć, że w końcu spełnią się ich marzenia.

Twierdzenia sowieckie na temat zwolnienia z obozu okazały się tylko kolejnymi obietnicami. Na przyjazd Polaków czekały już następne miejsca odosobnienia...

Pierwsza grupa liczyła 300 osób i wyjechała z Kutaisi i 11 maja 1947 r. do obozu jenieckiego nr 204 w Astrachaniu. Druga, również tak liczna, tegoż samego dnia - do

174 MS'1'P – Ministerstwo stroitelstwa topliwnych priedprijatij (Ministerstwo Budowy Przedsiębiorstw Paliwowych). Powstało 15 marca 1946 r. na czele z Aleksadrem Zadiemidko. Na swoją funkcję gen.-lejt. L.;B. Safrazjan zastał powołany 5 lutego 1946 r. i pełnił ją do 27 grudnia 1948 r. Wcześniej Safrazjan. był naczelnikiem GUAŚ oraz zastępcą komisarza NKWD ZSRR Ławrientija Berii oraz jego następcy Siergieja Krugłowa.

175 Archiv Nowiejszej Istorii Rossii, T. IV, Osobaja Popka Ł. P. Berii. Iz materialow Siekrietariata NKWD MWD SSSR 1946-1949, Katalóg dokumentow ried.. W. A. Kozłow i S. W. Mironienko, Moskwa 1996. Dokument ten znajduje się w GARF, ale nie został odtajniony i odmówiono mi udostępnienia go.

176 List braci Gieczewskich z 9 maja 1947 r. (kserokopia w zbiorach autora).

obozu nr 108 w Stalingradzie (obecnie: Wołgograd). Trzecią najliczniejszą 467 osób, w tym 134 kobiety, skierowano do Borowicz. Tam znajdował się zespół obozów nr 270.

Należy zwrócić uwagę na fakt, iż bunt nabrał szczególnego znaczenia. Należał bowiem do nielicznych, szczególnie w obozach filtracyjnych. Podobne wypadki miały miejsca w obozach dla internowanych, ale przede wszystkim w poprawczych obozach pracy, przeznaczonych dla osób z orzeczonymi wyrokami¹⁷⁷.

Sam przebieg i trwanie protestu wskazuje na olbrzymią determinację, odwagę i solidarność panującą wśród Polaków.

* * *

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na działania dyplomatyczne rządu polskiego w sprawie zwolnień Polaków osadzonych w obozach sowieckich. Jak nadmieniałem w poprzednim rozdziale, rozmowy w tej kwestii prowadził od września 1945 r. ambasador polski w Moskwie Henryk Raabe. Swoje działania podejmował zgodnie z instrukcją otrzymaną 16 października 1945 r. z MSZ w Warszawie¹⁷⁸. Wielokrotnie spotykał się z sowieckimi przedstawicielami dyplomatycznymi. Podczas jednej z rozmów (15 listopada 1945 r.) z Andriejem Wyszynskim (zastępcą szefa MID - W. Mołotowa) poinformowano go, iż:

„władze wojskowe otrzymały polecenie zlikwidować 361 Pułk zapasowy stacjonowany pod Kaługą”. Jak wiadomo, w jednostce tej zebrano kilka tysięcy b. Akowców, rozbrojonych swego czasu w Wilnie. Zostaną oni do końca b. roku wysłani do kraju”¹⁷⁹.

Otrzymane wiadomości były bardzo pozytywne, ale kwestię repatriacji obywateli polskich (aresztowanych jesienią 1944 r. i wiosną 1945 r.) poruszył Raabe na spotkaniu (21 listopada 1945 r.) z W. Mołotowem. Nadmienił mu wówczas, iż:

„chodzi o odesłanie tych ludzi możliwie szybko do kraju, gdyż w istocie zostali wywiezieni ze względów prewencyjnych i bez specjalnej winy. Mołotow: „tak chto-że, wy chatitie, czto-by wam wsiech ich wozwratit?”. Odpowiedziałam: „niet, zaszuđionych na 10 let i podobnych nie chotim, tolko tych, na kotorych niet osobiennoj winy”¹⁸⁰.

W czasie trwania tej rozmowy Raabe wręczył również Mołotowowi wykaz kilkunastu obozów, w których przebywali Polacy. Po raz kolejny poruszył temat akowców osa-

177 Mam tu na myśli np. strajk głodowy żołnierzy Armii Krajowej przeprowadzony wiosną 1947 r. w obozie dla internowanych nr 178 w Diagilewie. Wiele buntów często krwawo tłumiona, miało to miejsce w okolicach np. Workuty, Norylska i Kingiru. Szerzej zob: T. Gleb, M. Strasz, Czarne chorągwie, „Karta” 1992, nr 8; tychże, Bunt w Kingirze, „Karta” 1994, nr 13.

178 Przedstawienie szczegółowych działań dyplomacji polskiej w sprawie zwolnień Polaków z obozów sowieckich wykracza poza ramy niniejszej pracy.

179 AMSZ, sygn. 22-248, k. 2. Transporty z żołnierzami AK z Kaługi dotarły do Białej Podlaskiej w styczniu 1946 r.

180 Tamże, sygn. 27-183, k. 177.

dzonych w Kałudze i podziękował za ich rychłe zwolnienie. Mołotow jednak nie podjął rozmowy w tej materii.

Rozmowy w kwestii przyjazdu do Polski osób, przebywających w obozach filtracyjnych prowadził attache wojskowy w Moskwie, ppłk Juliusz Bardach. Poruszał ten temat wielokrotnie z Pełnomocnikiem Rady Ministrów ZSRR do Spraw Repatriacji gen.-lejt. Konstantym Gołubiewem. W wyniku obustronnego porozumienia uzgodniono, iż osoby zwalniane z obozów będą przekazywane stronie polskiej przez wojskowe punkty przesiedleńcze. Jak wynika z raportu Bardacha, skierował on ponadto specjalną notę w kwestii zwolnień Polaków. Równocześnie ambasada polska w Moskwie prowadziła indywidualne interwencje w sprawie osób przebywających w PFL. Przyjmowała ona podania prośby od rodzin oraz sporządzała szczegółowe listy uwięzionych, które kierowała do gen.-lejt. K. Gołubiewa¹⁸¹. Tylko w okresie od 1 października 1945 r. do 1 maja 1946 r. wpłynęło ogółem do ambasady ponad 9000 podań z prośbą o interwencję w sprawie aresztowanych Polaków. Wnioskami tymi zajmował się Wydział Prawny placówki na czele z dr. Stanisławem Lindbergiem.

Jednak starania polskie, mające na celu uzyskanie zgody od władz sowieckich na zwolnienie większej liczby Polaków, nie przynosiły pozytywnych wyników. Jednocześnie oficjalne zakończenie repatriacji Polaków ze Związku Sowieckiego (połowa 1946 r.) uniemożliwiało im dalsze przyjazdy do Polski¹⁸².

Alarmujące informacje o losach Polaków w Kutaisi docierały do Generalnego Pełnomocnika Rządu do Spraw Repatriacji w Warszawie - Władysława Wolskiego. Wynikały one z napływających od krewnych przebywających w Polsce, prośb o interwencję i zwolnienie. Wolski wiedział na ich podstawie, że do Gruzji:

„w październiku 1945 r. przewieziono z obozu z Saratowa około 2009 Polaków z Litewskiej SRR, przeważnie mieszkańców miasta Wilna.

Polacy tam pracujący nie mają skazujących wyroków sądowych, zostali oni wywiezieni z Litewskiej SRR w czasie trwania pierwszej rejestracji na wyjazd, są też w większości umieszczeni na spisach ewakuacyjnych. Z obozu w Kutaisi zwalnia się tylko chorych i w połowie lutego br. (1946 - D. R.) ogół przebywających tam Polaków nie miał żadnej nadziei na powrót do Polski”¹⁸³.

Pełnomocnik Rządu podjął kroki, zmierzające do wyjaśnienia sytuacji Polaków w Kutaisi oraz możliwości powrotu tej grupy do Polski. 16 marca 1946 r. wysłał w tej sprawie (przez MSZ w Warszawie) specjalne pismo do ambasady polskiej w Moskwie. Stwierdził w nim m.in.:

¹⁸¹ Tamże, sygn. 6-487, k. 50.

¹⁸² Ogólnie do początku 1946 r. zwolniono z obozów sowieckich jedynie 12 289 Polaków, Powrót..., s. 10

¹⁸³ AMSZ, sygn. 22-248, k. 40.

„Przyjmując, że likwidacja obozów, w których „pracują Polacy, odbywać się musi stopniowo, należy jednak uznać za nieuzasadnione i niekorzystne odsuwanie na plan dalszy likwidacji tych obozów, gdzie pracują Polacy z za Bugu. Są to bowiem obywatele polscy w większości (...) zarejestrowani na wyjazd do kraju. Rodziny ich albo ewakuowały się już do Polski i nie mogą już wobec tego przysyłać zesłanym do obozów żadnej pomocy, albo w celu niesienia dalszej pomocy zwlekają z wyjazdem, hamując w ten sposób ogólną akcję ewakuacyjną¹⁸⁴.”

Jak wynika ze sprawozdania Wydziału Prawnego ambasady W Moskwie, na skutek działań Wolskiego oraz zarządzenia MSZ, placówka polska w Moskwie wystosowała 11 września 1946 r. notę do strony sowieckiej w sprawie obywateli polskich znajdujących się w Kutaisi. Według posiadanych przez Wydział Prawny wiadomości:

„pierwsze grupy Polaków z Kutaisi już powróciły do Wilna, skąd wyjeżdżają do Polski¹⁸⁵.”

Pozytywne rozwiązanie kwestii Polaków przebywających w PFŁ uznawano za sprawę priorytetową w działalności dyplomatycznej RP w Związku Sowieckim. Potwierdza to pismo przesłane przez dr. Henryka Wolpego, charge d'affaires ambasady polskiej w Moskwie, do ministra Józefa Olszewskiego. Stwierdzono w nim, iż ambasada uważała zwolnienia Polaków przebywających W obozach filtracyjnych za:

„sprawę zasadniczej wagi, szybkie zaś załatwienie tej sprawy za zagadnienie polityczne o ogromnym znaczeniu (pogłębienie przyjaźni narodu polskiego do ZSRR, sytuacja przed wyborami w Kraju) Ambasador wystosował szereg not do Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRR. (...) W sprawie obywateli polskich z obozów filtracyjnych wysłano nadto odpowiednie pismo do gen. Gołubiewa¹⁸⁶.”

Jednakże pisma oraz rozmowy wciąż nie przynosiły spodziewanych rezultatów, a „Strona Radziecka zdaje się nie doceniać wagi omawianego zagadnienia”. Z braku możliwości dalszego działania w tej sprawie ambasada zwracała się z prośbą o przystanie do Moskwy specjalnej Delegacji Rządowej do prowadzenia dalszych negocjacji. Kwestię tę podjęła Polska Misja Repatriacyjna, która rozpoczęła swoją działalność 1 października 1946 r. Na jej czele stanął mjr Grzegorz Dzierzgowski, który prowadził rozmowy ze stroną sowiecką m.in. w sprawie zwolnień Polaków z obozów filtracyjnych. Nie zawsze strona sowiecka akceptowała wszystkie kroki podejmowane przez przedstawicieli Misji¹⁸⁷.

Kolejny raz podniesiono kwestię zwolnień Polaków z PFŁ i z innych obozów w nocie skierowanej do sowieckiego MID 13 października 1946 r. Strona polska wymieniła W

¹⁸⁴ Tamże, k. 40.

¹⁸⁵ Tamże, sygn. 6-487, k. 53. Jak obecnie wiadomo proces ten nie dotyczył wszystkich Polaków. Faktycznie (potwierdza to pismo Wolskiego) zwalniano tylko osoby z III kategorią zdrowia i w podeszłym wieku.

¹⁸⁶ Tamże, sygn. 22-252, k. 20—21.

¹⁸⁷ GARF sygn. 9526-1-451, k. 43—47.

niej 19 obozów oraz obszarów Związku Sowieckiego, w których przetrzymywano Polaków. Podkreśliła, iż wszyscy Polacy (aresztowani w okresie oczyszczania tyłów ACZ) winni podlegać repatriacji zgodnie z umowami dwustronnymi podpisanymi w 1944 r. pomiędzy Polską a Litewską, Białoruską i Ukraińską SRR. W nocy zaznaczono, iż szybki powrót obywateli polskich osadzonych, w wymienionych obozach, wpłynąłby pozytywnie na stabilizację sytuacji wewnętrznej w Polsce.

Również pod koniec października 1946 r. dr H. Wolpe poruszył tę sprawę na spotkaniu z Aleksandrowem. Zapewnił go wówczas, iż wszyscy Polacy z obozów filtracyjnych zostaną zwolnieni do 1 stycznia 1947 r. Jednak polski dyplomata miał duże wątpliwości co do spełnienia tych obietnic¹⁸⁸. Podejmowane rozmowy i naciski na stronę sowiecką nie przyniosły spodziewanych efektów. Potwierdza to raport przesłany w listopadzie 1946 r. przez Wolpego:

„Czynniki radzieckie (...) nie realizują przyrzeczeń – niejednokrotnych zresztą - powrotu do kraju osób znajdujących się w obozach filtracyjnych. Drobne grupy zwalnianych nie rozwiązują sprawy. Interwencje w sprawach indywidualnych, na skutek osobistej dekretacji Prezydenta, Wiceprezydenta, Premiera, Ministra i Wiceministra Spraw Zagranicznych, nie dają przeważnie wyników”¹⁸⁹.

Kwestia zwolnień była bardzo istotna dla strony polskiej, gdyż według danych ambasady polskiej w Moskwie, w więzieniach i obozach sowieckich przebywało ponad 50000 obywateli polskich, w tym około 15000 osób (bez wyroków skazujących) pochodzących z Wileńszczyzny i zachodnich obwodów Białorusi i Ukrainy¹⁹⁰.

Sprawa Polaków przetrzymywanych w Kutaisi została kolejny raz przedstawiona czynnikiem sowieckim. Specjalne pismo w tej materii (19 listopada 1946 r.) wysłał do gen. K. Gołubiewa - mjr G. Dzierżowski. Zwracał w nim uwagę, iż osadzeni w Kutaisi Polacy podlegają umowom repatriacyjnym podpisanym w 1944 r. Jednocześnie ocenił liczbę Polaków PFŁ w Gruzji na 1500 osób i przekazał stronie sowieckiej wykazy imienne osadzonych w Kutaisi. Zwracał się również z prośbą o zwolnienie przetrzymywanych z obozu i odesłanie ich do Polski.

Kolejną rozmowę w sprawie powrotu obywateli polskich ze Związku Sowieckiego przeprowadził H. Wolpe 28 listopada 1946 r. z wiceministrem MID Władimirem Diekanozowem. Jednakże, również i to spotkanie nie przyniosło żadnych rozstrzygnięć. Strona polska nie tylko miała problemy z uzyskaniem zgody na powrót swoich obywateli z obozów, ale także z zapewnieniem przyjazdu do kraju osób już zwolnionych. Zaistniałe napięcia przedstawiał w piśmie do dr. H. Wolpego z 8 lutego 1947 r. Generalny Pełnomocnik:

188 AMSZ, sygn. 6-505, k. 123.

189 Tamże, sygn. 6-487, k. 166.

190 Tamże, sygn. 15-168, k. 110.

„Otrzymuje alarmujące wiadomości z Wilna i Lwowa o sytuacji Polaków (...) którzy po powrocie do swoich miejsc zamieszkania (...) nie mogą uzyskać zgody na wyjazd do Polski. Starając się bezskutecznie nieraz od 3-4 miesięcy o wyjazd, nie mając przeważnie mieszkań i nie starając się o pracę wobec decyzji wyjazdu do Kraju, ludzie ci są ostatnio częstokroć zatrzymywani ponownie pod zarzutem włóczęgostwa lub popełnienia z braku środków do życia kradzieży. Ilość tych osób w Wilnie wynosi ponad 300”¹⁹¹.

Kwestię tę starali się również wyjaśnić dyplomaci polscy w Moskwie, wysyłając kolejne pisma do sowieckiego MID. W przeciągu 1946 r. i 1947 r. napłynęło do ambasady polskiej w Moskwie i MSZ w Warszawie wiele pism i próśb w sprawie interwencji wobec osób przebywających w Kutaisi. Z tego powodu ich pobyt w Gruzji znany był pracownikom dyplomatycznym. W wyniku wzmożonego napływu podań, kierownik Referatu Prawnego polskiej placówki w Moskwie Marek Halman pod koniec marca 1947 r. wyjaśniał, iż :

„niezależnie od ogólnej interwencji Ambasady (...) skierowano notę specjalną w sprawie osób internowanych w obozie nr 0331 w Kutaisi.

W chwili obecnej miarodajne czynniki radzieckie opracowują szczegółowy plan, ustalający tryb i terminy zwolnień internowanych osób, co niewątpliwie wpłynie na przyspieszenie tempa powrotu tych osób do kraju”¹⁹².

Jak wynika z dostępnych źródeł, informacje Helmana nie odpowiadały prawdzie. Prawdopodobnie wynikały z celowej dezinformacji dokonanej przez stronę sowiecką.

Po przeprowadzonych w styczniu 1947 r. wyborach w Polsce nowym premierem został Józef Cyrankiewicz. 25 lutego udał się on na czele polskiej delegacji państwowej do Moskwy. Przebywał tam do 6 marca 1947 r. Prowadził rozmowy ze Stalinem o wielu problemach gospodarczych i politycznych. Prawdopodobnie poruszano również sprawę przetrzymywania Polaków w obozach sowieckich. W wyniku wspólnych ustaleń podpisano wówczas porozumienie w kwestii przyspieszenia repatriacji osób narodowości polskiej ze Związku Sowieckiego. W tym czasie doszło również do wymiany korespondencji pomiędzy Cyrankiewiczem a wiceministrem A. Wyszyńskim. Ten ostatni poinformował premiera, iż:

„Rząd Radziecki zgadza się zwrócić Polsce (...) osoby narodowości polskiej, które zostały internowana w związku z oczyszczaniem zaplecza podczas wojny”¹⁹³.

Jednak na realizację tych postanowień strona polska czekała następnych kilka miesięcy, aż do momentu podjęcia przez Radę Ministrów Związku Sowieckiego uchwały nr 2641-816ss z 26 lipca 1947 r. „O zwolnieniu i repatriowaniu do Polski obywateli polskich

191 Tamże, sygn. 6—535, k. 28.

192 Archiwum Akt Nowych, sygn. 25/8, k. 6.

193 AMSZ, sygn. 6-535, k. 5.

znajdujących się w ZSRR pod strażą¹⁹⁴. Nie objęła ona w 1947 r. Polaków z Kutaisi, gdyż przebywali oni już w kolejnych obozach.

Pomocą materialną dla zwalnianych z obozów sowieckich osób zajmował się Wydział Konsularny ambasady polskiej w Moskwie. Każdemu Polakowi przysługiwało jednorazowe wsparcie finansowe w wysokości 300 rb oraz racja żywności na powrotną drogę. Zwolnionym wydawano również skierowania do obozu nr 312 w Grodnie, uprawniające do przekroczenia polskiej granicy. Jednocześnie rosnąca liczba Polaków, przybywających do ambasady, powodowała konieczność zwiększenia dotacji finansowej dla tej placówki. Poważne problemy występowały również w związku z brakiem odpowiedniej ilości odzieży dla byłych więźniów¹⁹⁵.

Jak wynika z przedstawionego materiału źródłowego, dyplomacja polska podjęła szereg działań zamierzających do przyspieszenia procesu zwolnień Polaków z obozów sowieckich. Za jedno z głównych zadań w tej materii traktowano powrót do kraju obywateli polskich przebywających w obozach filtracyjnych. Podejmowano te kroki przede wszystkim ze względów politycznych, gdyż:

„wśród szerokich mas repatriantów zza Bugu sprawa pozostawiania w dalszym ciągu w obozach członków ich rodzin, wówczas, kiedy Polacy wywiezieni z Polski wracają do kraju, budzi duże rozgoryczenie, powodując domniemanie, jakoby Rząd Polski nie chciał traktować Polaków z byłych kresów na równi z mieszkańcami Polski w obecnych jej granicach”¹⁹⁶.

Stabilizacja sytuacji wewnętrznej i uspokojenie opinii publicznej miało dla rządów komunistycznych w Polsce ogromne znaczenie. Jednak wszystkie „sukcesy” strony polskiej były zależne wyłącznie od stanowiska sowieckiego. Najwyżsi dygnitarze komunistyczni oraz przedstawiciele dyplomatyczni w Moskwie nie byli w stanie wyrzucić nacisku na stronę sowiecką w sprawie przyspieszenia procesu zwolnień z obozów.

* * *

Oceniając pobyt Polaków w PFL nr 0331 w Kutaisi, należy stwierdzić, iż przebywali oni w warunkach o wiele gorszych niż w poprzednim obozie. Jak wynika z relacji świadków, potwierdzonych przez źródła sowieckie, brak było w nim bieżącej wody i odwszal-

194 Szczegółowe kwestie zwolnień regulował rozkaz MWD ZSRR nr 00839 z 4 sierpnia 1947 r., GARF, sygn. 9401-12-227, k. 53-62.

195 Problem ten wystąpił już pod koniec 1946 r. W związku z tym dr H. Wolpe zwracał się Wydziału Opieki Społecznej MSZ w Warszawie o przydział dodatkowych 10 000 kompletów odzieży, butów oraz bielizny osobistej.

196 Tamże, sygn. 22-248, k. 40.

ni. Więźniowie bardzo rzadko korzystali z łaźni, w wyniku czego panowała w obozie wszawica. Ponadto przebywali w trudnych warunkach bytowych oraz higienicznych. Ich pomieszczenia mieszkalne (domki z dykty) nie posiadały praktycznie żadnego wyposażenia z wyjątkiem wieloosobowych prycz. W obozie występowały również duże problemy aprowizacyjne (brak odzieży, obuwia i bielizny osobistej). Wydawane więźniom racje żywnościowe nie odpowiadały przewidywanym normom. Powodowały wśród nich wiele chorób, np. biegunkę i awitaminozę. Ponadto władze PFL nie zapewniły przebywającym w nim osobom należytej opieki medycznej i sanitarnej i z tego powodu większość chorowała, a wiele zmarło. Do trudnej sytuacji zdrowotnej Polaków przyczyniła się niewolnicza praca, którą wykonywali, co przy braku odpowiednich racji żywnościowych prowadziło do wyniszczenia ich organizmów. Rzecz jasna, iż pośrednio trudną sytuację aprowizacyjną w obozie można wyjaśnić ogólnogospodarczymi problemami Związku Sowieckiego. Nie umniejsza to jednak odpowiedzialności władz PFL nr 0331, np. za warunki higieniczne i sanitarne panujące w ich obozie.

Zwolnienia Polaków z Kutaisi dotyczyły wyłącznie osób chorych z III (IV) kategorią zdrowia i w podeszłym wieku, które zdaniem władz sowieckich nie nadawały się już do dalszej pracy. Warunki panujące w PFL oraz brak perspektyw na zwolnienie z niego, doprowadziły W 1947 r. do wybuchu buntu. Był to prawdopodobnie pierwszy i jedyny tego rodzaju protest Polaków w obozach filtracyjnych. Przypuszczam, iż brak ostrych reakcji sowieckich wobec „buntowników” wynikał pośrednio z działań ambasady polskiej w Moskwie i „przyjaznych” stosunków polsko-sowieckich. Zastosowanie represji wobec Polaków mogłoby spowodować pewne problemy natury dyplomatycznej. Ambasada kilkakrotnie w 1946 r. podejmowała przecież kroki zmierzające do zwolnienia przebywających w Kutaisi Polaków. Brak efektów tych starań wynikał wyłącznie z negatywnego stanowiska sowieckiego, u podstaw którego leżała chęć wykorzystywania darmowej siły roboczej.

Pomimo wielokrotnych zapewnień komendantury sowieckiej o ostatecznym zwolnieniu Polaków, w maju 1947 r. skierowano ich do kolejnych obozów...

